

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

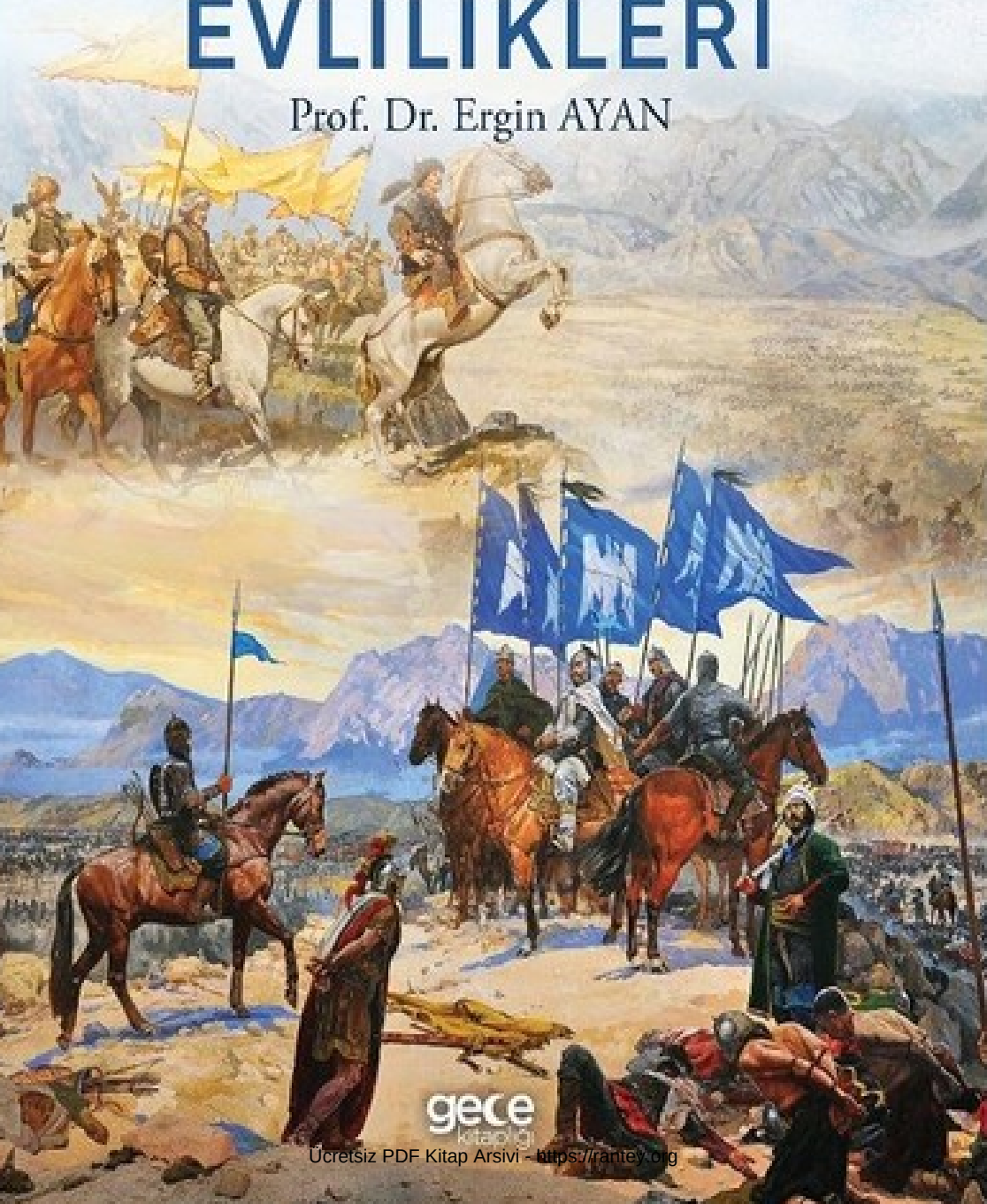
Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ORTAÇAĞ TÜRK DEVLETLERİNDE HANEDAN EVLİLİKLERİ

Prof. Dr. Ergin AYAN

gece
kitaplığı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://trantey.org>

Yayın Koordinatörü • Yaşar HIZ
Genel Yayın Yönetmeni • Aydın ŞİMŞEK
Editör • Fatih ÜNAL
Kapak Tasarım • Esra YILDIZ
İç Tasarım • Esra YILDIZ
Sosyal Medya • Safacan YILDIZ

Birinci Basım • © Eylül 2017 / ANKARA
ISBN • 978-605-288-005-0

Gece Kitaplığı

Adres: Korkut Reis Mh. Yeşilırmak Cd. 10 / B Demirtepe Çankaya/ANKARA
Tel: 0312 384 80 40

web: www.gecekitapligi.com
e-posta: gecekitapligi@gmail.com

Baskı & Cilt

Son Çağ

İstanbul Caddesi İstanbul Çarşısı 48/48 İskitler/Ankara
Sertifika No: 25931
Tel: 0312 341 36 67

ORTAÇAĞ TÜRK DEVLETLERİNDE HANEDAN EVLİLİKLERİ

•
Prof. Dr. Ergin AYAN

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	7
GİRİŞ.....	11
BİRİNCİ BÖLÜM.....	15
BÜYÜK SELÇUKLULAR.....	17
Tuğrul Bey	17
Alp Arslan	30
Selçuklular ile Devam Eden İzdivaç Sırasında Yaşanan	
Çirkin Olay.....	33
Melikşâh	52
Mahmelek Hatun'un İzdivâcı.....	71
Berkyaruk	88
Muhammed Tapar	91
Sancar	97
İKİNCİ BÖLÜM	103
IRAK SELÇUKLULARI.....	105
Irak Selçukluları'nın kuruluşunu perçinleyen iki evlilik	105
Atabeg İldeniz ile evlenen dul Selçuklu Melikesi: Mümîne Hatun ..	108
Mesûd.....	111
Sultan Mesûd-Halife Hısmınlığı	115
Melikşâh-Süleymânşâh-Muhammedşâh	119
Arslanşâh-II. Tuğrul	123
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	131
KARAHANLILAR.....	133
Karahanlılar ve Gazneliler.....	133
Karahanlılar-Selçuklular.....	142
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	149
HAREZMŞÂHLAR.....	151
Harezmsâhlar-Gazneliler	153
Harezmsâhlar-Irak Selçukluları	156
Melike Terken Hatun	158
Harezmsâh Tekiş	160
Harezmsâh Tekiş-Kanglı Münasebetleri ve Terken Hatun.....	162
Tekiş'in Çocuklarını Evlendirmesi	164
Harezmsâh Muhammed.....	166

Karahanlı Osman Han'ın Terken Hatun'un Torunu ile İzdivacı ...	167
Karahıtaylar ile Siyâsî İlişkiler	172
Moğolların Harezmsâh Kızlarıyla Evlilikleri	173
Harezmsâh Celâleddîn	177

BEŞİNCİ BÖLÜM	187
GAZNELİLER.....	189
Mahmûd	192
Sultan Mesûd	195
Mesûd'un Oğlunu Evlendirmesi.....	200
Mesûd'un Ölümü.....	202
Mevdûd.....	203
II. Mesûd.....	204
Bahâü'd-Devle Ali.....	204
Abdürreşîd.....	205
Ferrûhzâd	206
İbrâhim	207
Arslanşâh	209
Behrâmşâh.....	212
Hüsrevşâh ve Hüsrevmelik.....	213
KAYNAKLAR.....	215
DİZİN	225

ÖNSÖZ

Geçmişte çok geniş coğrafi sahalarda, büyük devletler kuran Türklerin, Dünya tarihinin cereyanına tesir eden kavimler arasında siyasal ve tarihsel olarak en önde geldiğini söylemek abartılı olmaz sanırım. Hemen hemen her çağda birkaç tane Türk devletinin aynı anda hüküm sürmesi bir gerçeklik olarak bunun kanıtıdır görüşünderim. Bugün Sibiryadan Afrika'ya, Çin Denizi'nden Baltık kıyılarına kadar olan sahalarda Türklerin veya bıraktıkları izlerin varlığı, bu tezimizin en önemli kanıtını teşkil etmektedir. Şüphesiz Avrupa'da belli bir dönem aralığında hüküm sürmüş ama zaman içerisinde asimile olarak Türklüklerini kaybetmiş olan Türk menşeli toplulukları da bu teze ilâve etmek gerekmektedir. Bu toplulukların Türklükleri de tarihsel araştırmalar sonucunda ortaya çıkmaktadır. Türk kavimlerinin yukarıda bahsettiğimiz teşkilatçılık, devlet kurma, hâkim olma, askerî üstünlük özelliklerinin tarihin dibinden gelen sosyal, coğrafi ve kültürel saiklerini göz ardı etmeden bilimsel bir tahlile tabi tutmak elbette mümkündür. Fakat an itibarıyla yukarıdaki hususların bir gerçeklik olduğunu kabul etmek durumundayız. Nasıl ki her bilimsel bilgi kendinden önceki bilginin üzerine inşa edilirse, toplumlar da karakterlerini, yaşadıkları tarihsel sürecin üzerine inşa ederler. Daha açık olarak ifade etmek gerekirse, Türk milleti karakterini bin yıllardır yaşadığı tarihi tecrübeden almıştır ve bunu geri çevirmek mümkün değildir.

Tarihsel olarak Türklerin sosyo-kültürel olarak hususiyetlerinden biri ve belki de en önemlisi ise aile yapısının sağlamlığı olarak görülüyor. Bizim uzmanlık alanımızı oluşturan Ortaçağ Türk devletlerinden bu çalışmada ele aldığımız Selçuklular, Irak Selçukluları, Karahanlılar, Harezmsâhlar ve Gazneliler devletlerinin kuruluşlarından itibaren yıkılışlarına kadar hanedan içi veya dışı evlilik meselelerini, bunların sosyal veya siyasal amaç ve tesirlerini, hangi

şartlarda gerçekleştirilip, hangi yeni şartları doğurduklarını araştırmak esas amacımız olmuştur.

Bu eserimizde yukarıda adlarını saydığım Ortaçağ Türk devletlerinde hanedanlık müessesinin nasıl işlediğini, başta bulunan hükümdârların savaş ve barış zamanlarındaki ailevî münâsebetlerini nasıl hallettiklerini ayrıntılarıyla izah etmeye çalıştık. Elbette bu konuları araştırmak bizi adı geçen hanedanların şeceresini aydınlatmaya götürmüştür.

Genel olarak söylemek gerekirse, Türklerin toplumun çekirdeğini oluşturan aile müessesine ve evlilik yoluyla hâsıl olan akrabalık ilişkilerine özel bir önem verdikleri tarih kaynaklarında yer almaktadır. Evlilik münasebetiyle aralarında oluşan bağ dolayısıyla aileler, üzüntüleri ve sevinçleri birlikte paylaşıyorlardı. Bu durum birbirinden kız alıp veren hanedanlar için de geçerlidir. Tarihte bunun pek çok örneklerini görmek mümkündür.

Buna bir misâl olmak üzere aşağıdaki tarihi olayı nakledelim. 565 yılında Çin İmparatoru Vu-ti'nin üçüncü yılında Vang-King adlı elçi, kağanın kızını imparatora almak üzere Köktürkler'e gönderildi ve onların güvenini kazandığı için bu tarihten itibaren her yıl elçi olarak Köktürlere gönderildi. Yine Türklere elçi olarak geldiği bir gün, 572 yılında aniden Mukan (Sekin) Kağan'ın ölümüyle karşılaştı. Türkler ona şöyle dediler: "Bugüne kadar bize gfelel elçilerden biri tesadüfen hükümdârlarımızdan birinin cenazesine rastlarsa, sadakatini kanıtlamak için bizim yaptığımız gibi, yüzünü bıçakla keserdi. Eğer devletlerimiz bu evlilik vasıtasıyla birbiriyle akraba olduysa, bunu sizin de yapmanız gerekir.". Fakat Çin elçisi inadında ısrar ederek, gerekeni yapmadı. Türkler de fazla üzerinde durmadılar¹.

Bu misâlde, Türklerin elçiyi yas törenine katılmağa davet için sarf ettikleri sözlerden anlaşılacağı gibi, Çin ve Köktürk hanedanları arasında kız alıp verme dolayısıyla kurulmuş olan hısımlığa büyük önem verilmektedir. Bu münasebetle, iki ülkenin dost ve müttefik olduğunu açıkça ifade etmektedirler. Elçi bu yas töreninde Türklerin geleneklerini yapmayı şeklen reddetmiş olsa da bu dostluk bozulmamıştır. Elçinin bu davranışına bakılırsa, galiba Çin'deki Kuzey Çou hanedanının sırada oldukça güçlü bir durumda bulunduğuna kanaat getirilebilir.

1 Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Çev. E. Kayaoğlu-D. Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 42.

Fakat diğ er taraftan hanedanlar arasındaki evlenmeler yoluyla yabancı ülkeleri işgale zemin hazırlama, ittifaklar kurma veya o ülkeleri hâkimiyet altında tutma siyaseti de, Türk devletlerinde eskiden beri uygulanagelmifitir.

Meselâ Asya Hun İmparatoru Mao-Tun'un yaşlı Çin İmparatorı esi L 'ye evlenme teklif etmesi bu kabilden bir  rnektir². Avrupa Hun İmparatoru Attila'nın Roma Prensesi Honoria ile münasebeti de en önemli örneklerden biridir. Batı Roma İmparatoru III. Valentinianus'un kız kardeşi Honoria imparator tarafından tahta oturmaması için bek r kalmaya zorlandı. Fakat 449 yılında sarayda patlak veren bir skandaldan sonra İstanbul'a gönderildi ve sarayda göz hapsinde tutuldu. Bu durumda Honoria 450 yılı başlarında gizlice Attila'dan yardım istedi. Ayrıca ona altın bir nişan yüzüğü de gönderdi. Bu teklifi kabul eden Attila, Valentinianus'tan nişanlısının hissesine düşen Galya bölgesini başlık (drahoma) olarak istedi. Bunun  zerine imparator kardeşini göstermelik bir şekilde başkasıyla evlendirince, savaş tehdidinde bulunan Attila, Batı Roma İmparatorluğ 'nın yarısının sahibi imiş gibi davrandı³.

Büyük Başbuğ Attila'nın Roma üzerinde hak iddia ederek, hem iç işlerine karışması hem de derhal savaşa çıkmasından anlaşılıyor ki, O Roma prensesi ile aralarında cereyan eden nişanlılık hadisesini vasıta olarak kullanmıştır. Onun esas gayesi Honoria ile evlenip, mutlu bir hayat sürmek değil, prenses ile imparator arasındaki m c deleden istifade ederek, Roma'yı zaptetme yolunda ilerlemektir.

Ortaçağ Türk devletlerinde genel olarak vaki olduğu gibi, sultanların, melik ve melikelerin evlilikleri genellikle siyasi bir maksada işaret etmekte, gerek devlet yönetiminde ve gerekse hanedanlar arasındaki münasebetlerde önemli bir yer tutmaktadır. Büyük Selçuklu hükümdârları, birkaç istisna dışında evliliklerini hep siyasi amaçlarla ger ekleştirmifilerdir. Selçuklu tarihinin bu yönü göz önünde bulundurulunca hanedanlar arasında yapılan evliliklerin, sonradan gelişme halini alan siyasal değişimlere uygun zemin ve mekanizmaları hazırladığı görülmektedir. Ortaçağ monarşilerinde sıklıkla rastlanan biçimde yapılan siyasal evliliklerin asıl anlamı, bunların basit birer evlilik şeklinde tanımlanamamalarıdır. Bu tür evlilikle-

2 Burton Watson, *Records of the Grand Historian of China Translated from the Shih Chi os Ssu-Ma Ch'ien*, Vol. II/110, Columbia 1962, s. 167.

3 Bk. A. Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğ *, Ankara 2001, s. 85.

rin yansıması gereken gerçek, bazen siyasi istikrarı sağlayıcı bazen de bozucu sonuçları ortaya çıkarabildikleridir. Böylesi ikili sonuç doğurabilen evliliklere teşebbüs edip, bunlardan siyasal anlamda yararlanabilmek zor olup, hükümdârlar açısından yetenek ve beceri gerektirmektedir. Bu bakımdan hanedanlar arasındaki evlilikleri, onları istikrar sağlayıcılar olarak besleyip kullanabilmek son derece önemlidir.

Selçuklu Devleti'nin siyâsî hayatında kadınların önceki Türk devletlerine kıyasla, çok daha aktif roller oynadıkları Ortaçağ Türk tarihçileri arasında genellikle yaygınlaşan bir görüştür. Çünkü hanedan üyesi hatunlar, devletin gelişmesi ve güçlenmesi çerçevesinde ortaya çıkan çeşitli sorunların merkezinde yer almışlardır. Sultanların eşlerinin -kaynaklarda haklarında nakiller yer alsın veya almasın- geleneksel olarak her birinin diğerleri kadar siyasete karıştığı ve onu tesir altında bıraktığı şüphesizdir. Hatunlar idare sisteminin parçası oldukları sürece, prensip olarak onların siyasetin gidişatını etkilemediğini düşünmek yersiz olur kanaatindeyim. Nitekim bunu doğrulayan aşağıda pek çok misaller görülecektir.

PROF. DR. ERGİN AYAN
ORDU 2017

GİRİŞ

Büyük Selçuklu Sultanları birkaç istisna dışında evliliklerini siyâsî amaçlarla yapmışlardır. Baba Sultanların çocuklarını evlendirmede, devlet siyaseti açısından ne kadar seçici oldukları görülmektedir. Sultanların evlilikleri her ne kadar siyâsî olsa da “nikâhta kerâmet vardır” misâli evliliklerden sonra gerçek aşklar da yaşanmıştır. Siyâsî maksatlara dayalı evliliklerde hatunlar hiçbir zaman seçim yapma şansına sahip olmamışlardır. Onlar, emrivaki olarak yaptıkları bu evliliklerde mutlu olmuşlar mıdır olmamışlar mıdır sorusu karşısında kaynaklarımız da biz de sessiz kalıyoruz. Hatta kaynaklarımız çoğu zaman evlenen melikelerin adlarını bile vermiyor. İşin manevî ve duygusal yanı bir tarafa, bu evliliklerle çoğu zaman hedef alınan siyâsî amaçlar gerçekleştirilmiştir. Selçukluların Çin’den Akdeniz kıyılarına kadar uzanan hâkimiyetinde bu evliliklerin rolü azımsanmayacak kadar büyüktür. Özellikle Abbâsî halifeleri ile yapılan karşılıklı kız alıp vermeler, Selçuklu sultanlarına İslâm dünyasında siyâsî ayrıcalık kazandırmıştır. Siyâsî evlilik geleneği Türkiye Selçuklularında ve hatta Osmanlılarda devam etmiştir. Osmanlıların özellikle beyliklerle kız alıp vermeleri siyâsetin bir parçası olmuştur.

Irak Selçukluları’nda hanedan evlilikleri, Sultan Sancar’ın kızını yeğeni Sultan Mahmûd’a vermesiyle başlamıştır. Bu evlilik münasebetiyle Sancar’ın, Mahmûd’un kendisine bağlılığını pekiştirdiğini görüyoruz. Ancak, Mahmûd’dan sonraki dönemde bu siyasetin devam edemediği aşîkârdır. Zira kaynaklarda sadece dört kızıdan bahsedilen Sancar, iki kızını Mahmûd’a, bir kızını Halîfe el-Müsterşid’e, diğer bir kızını da Karahanlı Arslan Han’a vermiştir. Irak Selçuklu melikleri eski bir Türk geleneğine uygun olarak, dul kalan kardeşlerinin, amcalarının veya amcaoğullarının eşleriyle evlenmişlerdir ki, bu husus Irak Selçukluları tarihinde önemli bir yer tu-

tar. Sultan Mesûd'un kendi eliyle dul bir Selçuklu melikesiyle evlendirdiği Azerbaycan Atabegi Şemsüddîn İldeniz ise tarihî bakımdan önemli bir rol oynamış, hatta bu hatundan olan çocukları Irak Selçukluları tahtında hak iddia edebilecek kadar ileri gitmişlerdir. Irak Selçukluları'nda iki hükümdâr Sultan Mesûd ve Sultan Süleymânşâh, aynı Gürcü prensesiyle evlenmişlerdir ki, bu evlilik dış ilişkiler bakımından önem taşımakta ve özellikle Büyük Selçuklular'ın yıkılışından sonra gerçekleşmesi dikkat çekmektedir. Muhtemelen Irak Selçuklu melikleri, Sultan Sancar'ın ölümüne kadar dış hanedanlarla evlilik vesilesiyle sıhriyet kurmamışlardır. Süleymânşâh, ancak amcası Sultan Sancar öldükten sonra Harezmşâhlarla ve Gürcülerle akrabalık tesis edebilmiştir. Diğer taraftan Sultan Mesûd, amcası Sultan Sancar'a muhalefette yalnız kalmamak için, özellikle ona karşı bir ittifak kurmak maksadıyla kızını Halîfe Muktefi'ye vermiş, Halîfe'nin kızını da kendisi almıştır. Görülüyor ki, Irak Selçuklularında sultanlar iktidarda yükseldikçe evlilikleri de daha siyasi bir mana taşımıştır. Çöküş devrine doğru meliklerin kumandanların veya beylerin kızları ile evlenmeleri çoğalmıştır. Devletin yıkılışında rol oynayan İnanç Hatun'un muhtelif atabegler ve sultanlarla yaptığı evlilikler ise tamamen siyasi bir mahiyet arz etmektedir. İnanç Hatun'un evlilikleri her ne kadar siyasi maksatlar taşısa da bu hatun meselâ Sultan Melikşâh'ın eşi Terken Hatun gibi entrikacı ve muhteris olarak değerlendirilemez. O, aslında devleti kurtarmak için bu faaliyetlerde bulunmuş olmakla birlikte, o dönemde gittikçe güçlenen Harezmşâhlar karşısında beklenen son gelmiştir. Bu son da elbetteki asıl entrikacı rolünde olan bağımsızlık peşinde koşan Abbâsî halifeleridir.

Karahanlı hükümdârları, Gazneli ve Selçuklu Sultanlarıyla genellikle siyasî amaçlarla evlilikler yapmışlardır. Bu evliliklere baktığımızda söz konusu devletlerarasındaki ilişkileri etkilediği söylenebilir. Hanedanlar arasındaki akrabalık bağları, nasıl kurulursa kurulsun ve siyaseten hangi fonksiyonları yerine getirirse getirsin çoğu zaman bu devletlerin gelişmesinde ve bazan cereyan eden taht kavgalarında önemli rol icra etmektedirler. Evlilikler ayrıca üst düzeydeki diplomasinin çerçevesini de çizmektedirler. Kısacası evlilikler ve bunların icra ediliş tarzları, Ortaçağ Türk-İslâm devletleri arasındaki ilişkilerin çeşitli biçimlerinden bir kesit olarak, tarihsel dinamikleri anlamamızın temel taşlarından birini teşkil etmektedir.

Bu çalışmada akrabalık ilişkileriyle tanımladığımız ve çerçevesini çizdiğimiz siyaset tarzı içerisinde üç Ortaçağ Türk-İslâm devleti arasında egemenliğin Selçuklulara geçişini görmekle birlikte siyasi evlilikler, bu coğrafyalardaki tâbi devletçikleri de kapsayan muazzam bir olaylar dizisini temsil etmektedir. Bütün bu devletlerde hanedanlar arasındaki evlilikler esas olarak politik ve askeri güce sahip yöneticilerin istediği şekilde gerçekleştirilmiştir. Daha önceki çalışmalarımızdan ödünç alınmış bu genel değerlendirme hakkında daha pek çok şey söylemek mümkündür. Bu umumi şemanın başlıca özelliği evliliklere dayalı siyaset tarzının, açıkçası Ortaçağ'daki göçebe ekonomilerden şehirli ahaliye kadar farklı sosyal aşamalarda bulunan toplumların geleceklerini etkilemiş olmasıdır.

Harezmşâhlar, Gazneliler, Selçuklular, Karahanlılar, Kanlılar, Gurlular, Moğollar ve diğer yerel hanedanlarla kız alıp vermek suretiyle akrabalık kurmuşlardır. Bu kadar değişik hanedanla evlilik münasebeti kurmalarının nedeni, Harezmşâhların hâkim oldukları toprakların çok geniş alanları kapsamasıdır. Harezmşâhlar doğrudan doğruya devletlerarası ilişkilerle ilgili olan siyasal davranışların bazı yönlerini, evlilikler yoluyla hanedanlar arasında akrabalık kurmak suretiyle tamamlamışlardır. Yapılan bu evlilikleri kendi sınırları içerisinde tanımlarsak, bunların devletlerarası siyaseti önemli ölçüde etkilediği görülmektedir. Ayrıca, Harezmşâhlar Devleti'nin iç ve dış siyasetinde hatunların mühim roller oynadıkları da ifade edilebilir.

Bu tarih çalışmasında evlilikler yönünde bir yoğunlaşma seçilip, diğer yönler göz ardı edilmiş olsa bile, Harezmşâhlar tarihinin siyasal yönü konu dışında tutulmamıştır. Ancak, konunun ekseninde evliliklerin olduğu belirtilmelidir. Nitekim bu çalışmanın içerisinde bazan evliliklerle ilgili diplomasi, bazan da ilgili yüzyıllardaki geleneklere göre bunların icra usulleri ve merâsimleri ele alınmıştır.

Temel bir noktadan bakıldığında tüm Selçuklu ve Harezmşâhlar tarihi boyunca Selçuklularda Altuncan Hatun, Harezmşâhlar da Terken Hatunlar "Her başarılı hükümdârın arkasında bir hatun vardır" deyişine uygun düşmektedirler. Bu iki örnekten her biri, siyaseti ilgi alanının dışında tutmamıştır. Meselâ Harezmşâh İl Arslan'ın eşi Melike Terken Hatun'un kocasının ölümünden sonra kendi evlâdını tahta çıkarmak için valide sultanlık görevini yerine getirmek için nasıl uğraş verdiği çarpıcı bir örnektir. Öte yandan

Harezmli Altuncan Hatun'un İbrâhim Yınal isyanında eşi Tuğrul Bey'e yardım etmek suretiyle Selçuklu tarihinin geleceğine nasıl ışık tuttuğu da örnek olarak gösterilebilir. Dolayısıyla tarihin hanedan üyelerinin evlilikleri ile ilgili olan alanının sanılandan çok daha etkili olduğu söylenebilir.

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULAR

Tuğrul Bey

Selçuklu Devleti'ne adını veren Selçuk Bey, Cend şehrinde müstakil göçebe beyliğin ilk reisiydi. Yaşının ilerlemesinden dolayı oğlu Arslan Yabgu'yu lider tayin etmişti. Fakat oğlu Mikail'in yetim çocukları Çağrı ve Tuğrul'un yetiştirilmesine özel bir önem ver-mektedir⁴. Bu, ileride onların devletin başına geçirileceğinin işaret-leriydi. Nitekim Tuğrul ve Çağrı beylerin amcaları olan Arslan Ya-bgu'nun, Gazneli Mahmûd (998-1030) tarafından esir alınmasıyla⁵ bu husus o günkü şartlar dâhilinde fiilen gerçekleşmiş ve yeğenler Selçuklulara reis olmuşlardır. Burada kasdedilen Selçuklular son yıllarda Karahanlılara ve Gaznelilere sorun çıkaran göçebe Oğuz-lardır.

Oğuzların Karahanlılarla giriştikleri mücadeleler neticesinde, Tuğrul ve Çağrı Bey'ler Gazne topraklarına geçtiler. Gazneli Mesûd (1030-1040) ileride bir tehlike olacakları endişesiyle onları, toprakla-rından çıkarma teşebbüsünde bulundu. Bu durum akabinde bir dizi çarpışmaları beraberinde getirmiştir. Tuğrul ve Çağrı beylerin başa-rıları Mesûd'u tedirgin etmiş ve Dandanakan Savaşı'na giden süreç başlamıştı. Dandanakan Savaşı⁶ sonucunda Sultan Mesûd yenilmiş,

4 Selçuk Bey'in Cend'e gelişi hakkında tafsilâtlı bilgi ve muhtelif kaynaklar için bk. Ergin Ayan, "Selçukluların İslâmı Kabulü", *Tarih ve Düşünce*, Eylül 2005, Sayı 61, s. 36-49.

5 Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih (Selçuklular Tarihi)*, Neşr. A. Ateş, TTK, Ankara 1999, s. 8 vd.; Râvendî, *Râhatu's-Sudur ve Ayetü'-Sürûr*, I, Türk-çe terc. A. Ateş, TTK, Ankara 1957, s. 88; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, I, Çev. E. Mërçil, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s. 8.

6 Dandanakan Savaşı hakkında en tafsilatlı kaynak eser olarak bk. Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, Neşr. Ali Ekber Feyyâz, Kitâbhâne-i Millî-i İran, Meşhed 1383, s. 566-584; Ayrıca bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, Çev. A. Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 368-369; Râvendî, s. 100; Mirchondi, *Histo-*

Tuğrul ve Çağrı kardeşler büyük bir zafer kazanmış, devletin temellerini atmışlardır. Ağabey olmasına rağmen Çağrı Bey tahtı kardeşi Tuğrul'a devretmiş ve onu büyük Sultan olarak tanımıştır (23 Mayıs 1040)⁷. İşte bu nedenden dolayı Tuğrul Bey'i Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı olarak ele almaktayız. Tuğrul Bey hükümdârlığını, 1040 yılında devletin teşekkülünden, 1063 yılındaki ölümüne kadar yirmi üç yıl sürdürmüştür.

Gaznelilerle yapılan ve Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu simgeleyen Dandanakan Savaşı'nın akabinde Tuğrul Bey, Harezm üzerine harekete geçip, şehri zapt ettikten (434/1042-1043)⁸ sonra Harezm-şâh Şâhmelik'in karısı Altuncan Hatun ile evlenmiştir. Tuğrul Bey, dostlukları ve ittifakları, karşılıklı veya tek taraflı akrabalık münasebetleriyle kuvvetlendirmekten ibaret olan eski bir Türk âdetini asla ihmal etmemiştir.

İbnü'l-Esîr'de Tuğrul Bey'in Harezm'i Şâhmelik'in elinden aldığı belirtiliyorsa da karısı Altuncan Hatun'dan bahsedilmemektedir⁹. Tuğrul Bey'in Altuncan Hatun ile evlilik gerçekleştirip gerçekleştirmediği konusunda karar verme noktasında Sıbt'taki kayıtlar bize ayırtıcı ve aydınlatıcı bilgiler vermektedir.

Altuncan Hatun ile ilgili Sıbt'taki bir bilgi Çağrı Bey'in kızının Halife ile evlendirilmesi vesilesiyledir. Tuğrul Bey devletin kuruluşunu tamamladıktan sonra, cihân hükümdarı olma ülküsünün bir gereği olarak, Abbâsî Halîfesi el-Kaa'im (1031-1075) ile münasebetlerde bulunmaya başladı. Hükümdârlığının İslâm halîfesi tarafından onay-

ria Seldschukidarum, Neşr. Joannes Augustus Vullers, Libreria Rickeri, Gissae 1358, s. 53 vd.: F. V. Piacentini, "Dandânqân (Ad1040): the Pitched Battle Which Opened the Iranian Soil to the Turkic Dominion-Negotiations and Agreements, New Balance of Powers", *II. Uluslararası Türk Uygarlığı Kongresi*, Kyrgyz-Turkish Manas University Publication, Bişkek 2005, s. 189-224; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, TTK, Ankara1993, s. 278-345.

7 Geniş bilgi için bk. Ergin Ayan, "Büyük Selçuklu Devleti'nin Temelleri Atılırken Siyasi Meşruiyet Süreci", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Haziran 2012, C. 3, S. 5, s. 17-37.

8 Bu konuda geniş bilgi için bk. Ergin Ayan, "Selçukluların Şâhmelik ile Macerası ve Harezm'i Fethi", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sonbahar 2014, Cilt 1, Sayı 2, s. 13-38.

9 İbnü'l-Esîr, IX, s. 386 vd.; Harezm'in Selçuklular tarafından fethi için ayrıca bk. Hondmîr, *Hulâsâtü'l-ahbâr, Ayasofya*, Nr. K. 3190, vr. 321 a.

lanmasıyla¹⁰, rakiplerine karşı üstünlük elde edeceğini düşünüyordu. Bu dönemde Bağdâd, Şii Büveyhîlerin baskısı altındaydı. Halife bu duruma son vermesi için, Tuğrul Bey'i birkaç defa elçiler vasıtasıyla Bağdâd'a davet etmişti. Tuğrul Bey bu davetleri biraz ağırdan aldı, fakat nihayet 25 Ramazan 447 (18 Aralık 1055)'de Bağdâd'a girdi. Hatta henüz Bağdâd'a girmeden önce 15 Aralık'ta halife tarafından hutbenin Tuğrul Bey adına okunması emredilmiştir¹¹. Mekke'ye hacca gitmek, hac yollarının güvenliğini sağlamak ve Şii Fatimîlere karşı savaşmak için sefere çıktığını belirten Sultan'ın, Bağdâd'a gelmesi Büveyhîler hizmetindeki gûlâm Türkler ve bir kısım Bağdâd halkı tarafından tepki ile karşılandı. Fakat Tuğrul Bey bu tepkileri bertaraf ederek şehirde hâkimiyetini pekiştirdi.

Sultan Tuğrul Bey, Büveyhli Türk asıllı kumandan Arslan Besâsirî'nin halifelik makamına baskısı dolayısıyla Bağdâd'a geldiği zaman çevre hükümdârlarının da şeref duyup memnun olacağı bir akrabalık tesis etmek amacıyla Halife el-Kaa'im Biemrillâh ile ilişki kurmak istiyordu. Sonunda bu konuda anlaşmaya varılıp Halife'nin oğlu Zahîretüddîn ile Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun'un evlenmesi kararlaştırılıp söz kesildi. Fakat Zahîretüddîn'in ölümü üzerine, bu kez, bu söz kesiminin Halife'ye dönüştürülmesi hususu, ortaya atıldı ve bunun gerçekleştirilmesi için de halifenin isteğini kapsayan birkaç mektup Sultana gönderildi. Halife'nin bu isteğini birkaç kez mektuplaşmadan sonra kabul eden Sultan, Selçuklu emirleriyle birlikte kadılar, şahidler, bilgin ve tacirleri saraya davet etti ve içinde, çehizlerin bulunduğu süslenmiş odaları onlara gösterdi¹².

Türkler, ipekle süslenmiş gelin odasına "münderü" adını veriyorlardı. Bu münasebetle ayrıca şunu da belirtmek gerekiyor ki, gelin giderken yabancılara görünmemesi için yüzüne "didek" adlı bir örtü duvak örtülüyordu¹³.

10 Alâ el-Kazvînî el-Hilâlî, *Menâhicü't-talibîn*, Ayasofya 4307, vr. 344 a.

11 İbnü'l-Esîr, IX, s. 463; Nizâm el-Hüseynî, *el-'Urâzâ fî Hikâyeti's-Selcûkiyye*, Kahire 1326, s. 38; Râvendî, I, s. 104; Zahîreddîn Nîşâbü'rî, *Selcûknâme*, Tahrâran 1333 Şemsî, s. 18 vd.

12 Ali Sevim "Sıbt İbnül-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Tuğrul Bey Dönemi", *Belgeler*, XVIII/22, TTK, Ankara 1997, s. 4 vd.

13 Kaşgarlı Mahmûd, Kaşgarlı Mahmûd, *Divanü Ligat-it-Türk Tercümesi*, I,

Halîfe'nin sarayına (6 Şaban 448/19 Ekim 1056) nakledilen, bir benzeri daha olmayan çehizler arasında şunlar vardı: Üzerlerinde genç kızların bulunduğu yük taşıyan develer, katırlar, mal (para), cevahir, yakutlar, altın ve gümüş kaplar, üzerlerinde halis ipek kumaştan yapılmış kaftanlar ve mücevher kemerler, altlarında nakışlarla benek yapılmış atlar ve Rum katırları olan kız oğlan kız sekiz cariye, üzerlerinde, mücevher işlenmiş kaftanlar bulunan katırların üstünde altı genç kız vesaire. Bir sûre sonra Reisürrüesâ İbnü'l-Müslime, Sultan'ın katına çıkarak Halîfe'nin "Hiç şüphesiz Tanrı, size, emanetleri ehline teslim etmenizi emreder" mesajını arzetti; Sultan da "Halîfe'nin şerefli emirlerinin başının üstünde olduğu" cevabını verdi. Daha sonra Halîfe'nin annesi Seyyîde, bir çektiriyle Dicle yoluyla Sultan Sarayı'na giderek "Halîfenin eşi olan gelinin, kendisine teslim edilmesi" hususunda Sultan'ın eşi Altuncan Hatun'a haber gönderdi. Bunun üzerine Hatun, Halîfenin annesine gelini bizzat götürmeyip birisiyle gönderdi¹⁴.

İbnü'l-Esîr'in de tafsilâtıyla anlattığı bu evlilik münasebetiyle Halîfe El-Kaa'im Biemrillâh, Muharrem 448 (Mart-Nisan 1056)'de kabul resmî (bâr-ı âmm) vermiş ve bu toplantıya Tuğrul Bey'in vezîri Amîdülmülk, Ebû Ali b. El-Melik Ebû Kâlicâr, Hezâresb b. Bengir b. İyâd el-Kürdî ve İbn Şevk ile Tuğrul Bey'in ordusunda görevli Türk kumandanlar katılmışlardır. Tuğrul Bey'in vezîri Amîdülmülk elinde topuzla ayağa kalktı. Daha sonra Reisürrüesâ kıza dünür oldu ve Arslan Hatice Hatun ile nikâh merâsiminde bizzat hazır bulunup evet diyen halîfe ile nikâhı kıyıldı. Nikâh törenine Nakîbünnükabâ Ebû Ali b. Temâm, Alevîlerin nakîbi Adna b. eş-Şerîf er-Radî, Akda'l-Kudât el-Mâverdi ve diğer bazı şahıslar katıldılar. Hatice Arslan Hatun aynı yılın Şaban (Ekim-Kasım) ayında halîfeye takdim edildi. Halîfenin annesi geceleyin gidip, Hatice Arslan Hatun'u teslim aldı ve saraya getirdi¹⁵.

İki taraf arasında gerçekleştirilen bir evlilik münasebetiyle veri-

Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu, Ankara 1998, s. 408, 529.

14 Ali Sevim "Sıbt İbnül-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 4 vd.

15 İbnü'l-Esîr, IX, s. 468; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman fî Tarihi'l-âyan*, Neşr. A. Sevim, TTK, Ankara 1968, s. 2; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl-i Târîh-i Dimaşk*, Neşr. H.F. Amedroz, Catholic Press, Beyrut 1908, s. 86; Sadrüddîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye*, Çev. N. Lugal, TTK, Ankara 1943, s. 13.

len bu bilgiler diplomatik seremoniyi ve ihtişamı yansıtmaktadır. Bu evlilik vasıtasıyla kurulan akrabalık bağı neticesinde, Tuğrul Bey Türk-İslâm aleminde önemli bir saygınlık elde etmiş ve rakiplerine karşı da üstünlüğünü kuvvetlendirmiştir. Kaynağın ifadesiyle bu evlilik münasebetiyle halife, Tuğrul Bey'e yedi hil'at giydirmiş, boynuna gerdanlık ve bileğine bilezik takmış ve zapt ettiği yerlerde saltanat hukuku hariç olmak üzere istediği gibi hüküm sürmesine izin veren bir ferman yazmış ve kendisine *Sultanü'l-meşrik ve'l-mağrib* diye hitap etmiştir. Bunun üzerine heybeti büyümüş, şevketi çoğalmış ve memleketi genişlemiştir¹⁶.

Sıbt bu bilgilerin yanında Altuncan Hatun'a duyduğu hayranlığı da itiraf etmekten çekinmemiştir: "Harezmşâh'ın eski karısı olup ondan olan Enûşirvân¹⁷ adlı bir çocuğun annesi ve Sultan Tuğrul'un eşi Altuncan Hatun, çok dindar, aklın ve dinin hoş gördüğü belirli bir görüş ve niyet sahibi idi; yoksullara pek çok sadaka verir ve çok yararlı ve iyi işler yapardı. İyi fikirli ve azimli olup ihtiyatlı idi. Bu nedenle eşi Sultan Tuğrul, birçok iş ve sorunlarda onun fikrini alır ve bunların çözümlerini kendisine bırakırdı."¹⁸.

Gerçekten de Altuncan Hatun kahraman Türk kadını tipine iyi bir örnek teşkil etmektedir. Zira Sultan Tuğrul Bey, Selçuklu Devleti'ni kurduktan sonra hâkimiyeti altındaki ülkeleri genişletmek üzere fetihlerde bulunduğu sırada üveykardeşi İbrâhim Yınal'ın isyanı ile karşılaştı. Rivayet edildiğine göre Besâsirî, gizlice mektuplaştığı İbrâhim Yınal'a "Selçuklu ülkesine tek başına hâkim olabilmesi için kendisine yardım edeceğini, bunu gerçekleştirebilmesi için de Sultan'a karşı isyan etmesi gerektiğini» bildirip onu kışkırtmıştı. Fakat Reisürrüesâ İbnü'l-Müslime, Besâsirî ve Mısır Fatimî Halîfesi el-Mustansır'ın İbrâhim Yınal'a gönderdikleri mektupları, bunu getiren casusu yakalatıp ondan almış ve İbrâhim Yınal'ın gönlünü almak amacıyla da bu casusu öldürmeyip salıvermişti. Fakat serbest kalan casus, derhal İbrâhim Yınal'a gidip durumu ona anlattı. Bu gizli girişiminin böylece açığa

16 Sadrüddîn el-Hüseynî, aynı yer.

17 Şefâse ile Hafâceoğulları emîri Mahmûd b. el-Ahrem'e ait olan ve içinde Hafâcîlerin kalesi bulunan Kal'atü'l-ayn ahalisi, Sultan Tuğrul Bey'e "Kale ve şehri kendisine teslim ettiklerini" bildirdiler; Sultan, buraları eşi Altuncan Hatun'un oğlu Enûşirvân'a verdi; o da adamlarını gönderip buraları teslim aldı (Safer 450/Mart/Nisan 1058). Sevim, s. 29.

18 Sevim, s. 63.

çıkması üzerine endişeye kapılan İbrâhim Yınal, ordusunun büyük bir kısmıyla gece, gizlice Hemedân'a kaçtı. Sultan, İbrâhim Yınal'dan oldukça uzakta bulunması nedeniyle onun bu hareketini sezip anlayamamıştı. Fakat çok geçmeden durumu haber alan Sultan, onun kendisinden önce Hemedân'a giderek oradaki Türkmen obalarına hâkim ve sahip olup onlardan asker sağlamasından ve şehirdeki Sultanlık hazinelerini, mal ve silâhları ele geçirmesinden endişelenmesi nedeniyle hiç vakit kaybetmeden derhal onun arkasından hareket etti. Bu arada da eşi Altuncan Hatun, vezîri Amîdülmülk Kunderî, Hatun'un oğlu Enûşîrvân ve hattâ yanından hiç ayırmadığı doktoru ve müneccimine haberler gönderip "Kendisinin bizzat atlı olarak İbrâhim Yınal'ın peşinden gitmekte olması nedeniyle kendilerinin hiç vakit kaybetmeksizin süratle Bağdâd'a, dönmelerini" emretti. Daha sonra da onlara "durumu gerektiren önlemleri alıp işleri yürütmelerini" mektuplarla bildirdi. Sultan'ın talimatını alan Hatun, oğlu, vezîr, doktor ve müneccim, son derecede büyük çabalar göstererek Bağdâd'a döndüler (4 Şevval 450/24 Aralık 1058). Öte yandan Sultan Tuğrul Bey, İbrâhim Yınal'dan önce 21 Şevval 450 (10 Ocak 1059) Perşembe gecesini Hemedân'a ulaştı. Sultan'dan sonra Türkmen obalarına ulaşan İbrâhim Yınal, onlara, «Kardeşi Sultan Tuğrul ile asla barış yapmayacağı, Sultan olduğu takdirde kendilerine yurtlarını bırakıp Irak, ya da başka yerlere gitmelerini emretmeyeceği, kendilerinin fikir ve görüşlerini almadan vezîr atamayacağı" hususunda ant içti; Türkmenler de kendisine inanıp güven duyular. Sultan ise halkının fiilen kendisiyle savaşmakta olduğu Hemedân kalesine sığındı. Öte yandan Sultan'ın, "Kendisini takviye etmek için beraberrindeki askerlerle derhal kendisine gelmelerini" içeren mektupları vezîr Amîdülmülk ve Hatun'a ulaşınca Hatun, derhal eşine gitmek istediye de Halife, Selçuklu ordusunun Bağdâd'dan ayrılması dolayısıyla ülkenin askersiz kalacağı için korku ve endişeye kapıldı, bu nedenle Hatun'un Bağdâd'tan ayrılmasına engel oldu. İşin garip tarafı, Selçuklu vezîri Amîdülmülk Kunderî, Hatun gibi Sultan'ın emrine uyarak onunla birlikte yardıma koşacak yerde, Halife'nin safında yer aldı. Ancak o, doğrudan doğruya Sultan'a yapılacak yardıma aleyhtar duruma düşmemek için, İbrâhim Yınal'ın ordusu Hemedân'ı kuşatmış bulunduğu için, Hatun'un ve kendisinin Hemedân'a ulaşamayacaklarını ileri sürdü. Böylece Hatun, üç muhalifin karşısında tek başına kaldı. Bu arada Sultan'ın İbrâhim Yınal karşısında durumunu pek iyi görmemesinden dolayı olsa gerek vezîr Amî-

dülmülk, Hatun'un Harezmşâh'tan olan oğlu Enûşîrvân'ı Sultan'ın yerine geçme hususunda gizlice ümitlendirip hazırlamaya başladı. Meselenin bu safhasında teşebbüsü öğrenen İnanç Bey ve Ömer adlı iki Selçuklu kumandanı, Enûşîrvân'ı Selçuklu tahtına layık bulmadıklarını açıkca söylemekten çekinmedikleri gibi, Sultan'a yardım için hemen yola çıktılar (Şevval 450/Aralık 1058). Bağdâd'da bulunan Türkmenler'in bir kısmı da onlara katıldılar.

Diğer taraftan, Hatun, Besâsîrî'nin Bağdâd'ı işgal etmesinden korktuğu gibi, oğlu Enûşîrvân ile Vezîr Amîdülmülk Kundurî'nin aleyhine çalıştıklarını Sultan'ın duymasından korkuyordu. Zira Hatun'a göre, Sultan her halde oğlunun tahta geçirilmesi bahis mevzuu olduğu için onlarla işbirliği yaptığı fikrine kapılabilirdi. Hatun, Sultan'ın muhtemelen bu suçlamasından kurtulmak için, teşebbüslerini duyan Sultan'ın, kendisine yazdığı mektupta ikisinin de yakalanmasını emrettiği için, oğlu Enûşîrvân ile Selçuklu Vezîri Amîdülmülk Kundurî'yi yakalamak istedi. Dicle'yi geçerek kaçan oğlu ile vezîrin saraylarını yağma etti; sonra da, Bağdâd'da kalmış olan Selçuklu ordusu mensuplarını (Hayl-bâşiye, Türkmân ve Hâşiye-tu's-Sultan) toplayarak, durumu onlara bildirdi.

Hatun'un emrindeki Oğuzlar ile Bağdâd'ı terk etmesi, görüldüğü şekilde, halîfeliğin kaderini değiştirdiği gibi, aynı şekilde Hatun'un, kocası Tuğrul Bey'in muhasara altında bulunduğu Hemedân önünde görülmesi de Selçuklu Devleti'nin kaderini değiştirdi. Hatun'un ordu ve hazinelerle gelmekte olduğunu öğrenen İbrâhim Yınal, onu yakalamak için büyük bir askeri birlik gönderdi. Hatun'un yanında bulunan hazineleri yağma etmek için İbrâhim Yınal'ın ordusunu teşkil eden Türkmenlerin çoğu muhasarayı kaldırarak, birliğin peşine takıldılar.

Fakat Sultan'ın kuvvetleriyle yapılan çarpışmalarda İbrâhim Yınal, bozguna uğrayıp geri çekilmek zorunda kaldı. Bu bozgun üzerine başkent Rey'e gelen Sultan'a, eşi Altuncan Hatun da katılmıştı. Hatun'un beraberinde elleri bağlı halde oğlu Enûşîrvân da bulunuyordu. Fakat onun bu haline acıyan Sultan Tuğrul Bey, bağlarını çözdürüp onu serbest bıraktırdı¹⁹.

19 Enûşîrvân annesinin ölümünden sonra isyan edip kaçtı. Bunun üzerine Aytekin onu yakalayıp tutsak olarak Rey'e götürdü. Bu sırada Enûşîrvân'ın 'Beni bırakın, annemin mezarını ziyaret edeceğim' demesi üzerine ona izin verildi. Annesinin türbesine gelip 'Ben, buradan asla ayrılmam' deyince, onun bu hareketine çok üzülen Aytekin bu sırada Hemedân'da bulunan

Öte yandan İbrâhim Yınal'ın böylece yenilgiye uğraması sonucunda kendisine bağlı Türkmenler, geri dönüp obalarına geldikleri zaman sahip oldukları bütün mal ve sair şeylerinin tamamen yağma edilmiş olduğunu gördüler.

İbrâhim Yınal, Sultan Tuğrul Bey karşısında bozguna uğrayıp Hemedân'dan ayrılınca kardeşi Ertaş'ın iki oğlu Muhammed ve Ahmed'e mektup gönderip onlardan yardım istedi. Bunun üzerine onlar, otuz bin kişilik bir kuvvetle İbrâhim Yınal'a katıldılar. Böylece biraz daha kuvvetlenen İbrâhim Yınal, Rey'e 20 fersah uzaklıktaki Kazvin'e gidip karargâh kurdu. Onun hareketini izleyen Tuğrul Bey, onunla savaşa tutuştu ise de yenilerek Rey'e dönmek zorunda kaldı. Böylece, İbrâhim Yınal, Sultan'a karşı üstün bir duruma gelmiş oldu.

Bunun üzerine kardeşi Davud Çağrı Bey'in oğulları Kirmân hâkimi Kavurd Bey ile kardeşleri Yakutî ve Alp Arslan, kuvvetleriyle birlikte süratle gelip Sultan'a katıldılar. Böylece daha güçlü bir duruma gelmiş olan Sultan Tuğrul Bey, derhal İbrâhim Yınal'a karşı harekâta girişti ve yapılan savaşta, askerlerinin büyük bir bölümü öldürülen İbrâhim Yınal ile iki yeğeni Ahmed ve Muhammed tutuk alınıp Sultan'ın huzuruna getirildiler. İbrâhim Yınal'ın, Besâsirî ve yandaşlarıyla Halîfe aleyhine giriştiği hareketlerin kesinleşmesi üzerine, İbrâhim Yınal, Sultan'ın huzurunda 9 Cemâziyelaahir 451 (23 Temmuz 1059)'de yayının kirişiyle boğdurulmak suretiyle öldürüldü. Yeğenleri Muhammed ve Ahmed de yine Sultan'ın emriyle öldürüldüler²⁰.

Hükümdârlık ailesi içerisinde hatunların yalnız saray hayatında değil genel olarak devlet hayatında ne kadar mühim rol oynadıklarına dair örnek teşkil edebilecek bir hadiseyi burada nakletmiş olduk. İşte örnek davranışlarıyla tarihsel roller oynayan Altuncan

Sultan Tuğrul'a haber gönderip 'Ne yapması gerektiğini' sordu. Sultan da birisini göndererek Enûşirvân'ı bağlattıktan sonra kabirden alıp Rey'e 10 fersahtan biraz fazla uzaklıkta bulunan bir kaleye hapsedtirdi. Sevim, s. 83.

20 İbrâhim Yınal'ın isyanları hakkında bk. Sevim, s. 29-44; İbnü'l-Kalânîsî, s. 87-90; İbnü'l Adîm, *Buğyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler) (Biyografilerle Selçuklular Tarihi)*, Çev. Ali sevim, Ankara 1989, s. 4-7 ve 13; Azimî, *Azimî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538 = 1038/39-1143/44)*, Yay. A. Sevim, Ankara 1988, s. 15; Reşîdüddîn Fazlullâh, Neşr. A. Ateş, s. 22, 27 vd; Karş. M. A. Köymen, "Selçuklularda Devlet", *Belleten*, LI, Aralık 1987, Sayı 201, s. 1367 ve n. 33..

Hatun'un değeri tam da bu noktada yatmaktadır. Onun cesaret ve fedakârlığı Tuğrul Bey'in saltanatının devamına işlerlik kazandıran, devletin menfaatlerini koruyan ve kollayan davranışlar üzerine yoğunlaşmıştır. Bu sayede Tuğrul Bey, İbrâhim Yinal ile onu tercih eden Türkmenleri saf dışı ederek, saltanatının devamını sağlayabilmiştir. Altuncan Hatun, devletin bekası için kendi öz oğlunu zincire vurdurup, Tuğrul Bey'e teslim etmekten de geri durmamıştır.

Altuncan Hatun, nihayet vücudunda su birikmesi (istiska) hastalığından Zencân'da öldü (452/1060). Eşinin ölümüne çok üzülen Sultan, tabutunu beraberinde Rey'e götürdü ve orada toprağa verdi. Altuncan Hatun, ölmeden biraz önce eşi Tuğrul Bey'e "Dünya ve ahiret şerefine nail olman için Halife'nin kızıyla evlenme hususunda çaba göster" demiş ve "Bütün mal ve parasının Halife'nin kızına verilmesini" vasiyet etmişti²¹.

Tuğrul Bey, evlilik münasebetleriyle dostluklar ve ittifaklarla devletin temellerini sağlamlaştırmaya dayalı politikasını kararlılıkla sürdürmeye devam etmiştir. Şimdi sıra Halife'nin kızı ile evlenmeye gelmişti. Ortaçağ imparatorluk mantığının karakteristik özelliklerinden biri olan, hanedanın dini otoriteyi kullanarak nüfuzunu arttırması geleneğini Tuğrul Bey de devam ettirmiştir. Zira Halife el-Kaa'im'in kızı ile evlilik de yine bu doğrultuda yapılmıştır.

Evlenme meselesinin amacına ulaşması için Sultan'ın tatbik ettiği baskı tedbirleri ve Halife'nin bunlara direnmesi dikkate değer hadiselerdir. Önce kızının kendisi ile evlenmesine muvafakat edip, sonradan vazgeçmesi karşısında Sultan, Halife'nin iktâlarına Irak valileri vasıtası ile el koyduğu gibi ilk vaadi üzerine Halife'ye iade ettiği karısı Hatice Arslan Hatun'u da önce Halife'yi ikna için kullandı, sonra da bir emirle halifelik sarayından aldırarak Selçukluların Bağdâd'daki idare merkezine naklettirdi²². Bu mesele, Sultan için bir haysiyet ve şeref meselesi haline gelmişti. Sonra Sultan bunu Halife'ye yaptığı hizmetlerin en tabii karşılığı sayıyordu. Zira evlenme gerçekleştiğinde o kendi ifadesi ile diğer hükümdârlardan daha imtiyazlı bir duruma yükselecekti. Bu hususta da hiçbir fedakârlıktan çekinmedi. Münasebetlerin gergin olduğu uzun zaman esnasında Sultan Halife'yi dize getirmek için manevî baskıların, hakaretlerin ve maddi tazyiklerin her çeşidini nasıl tatbik etmişse

21 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 36-38; Sevim, s. 31.

22 İbnü'l-Esîr, X, s. 40.

halîfenin evlenmeyi onaylanmasından sonra da sanki hiç bir şey olmamış gibi saygıların her çeşidini göstermiştir. Bütün malî ve iktisâdî tedbirleri derhal kaldırdı. Halîfe'nin evet demesinden beş gün sonra, Bağdâd'a gelen bir ulak Halîfe ve adamlarına iktâlarının geri verildiğini bildiren ve olup bitenlerden dolayı özür dileyen Tuğrul Bey'in mektubunu getirdi. Meselenin halledilmesi Bağdâd'da ve Hilâfet Sarayı'nda büyük sevinç yarattı. Nikâh Şaban 454 (Ağustos-Eylül 1062)'de Tebriz haricinde kıyıldı²³.

Nikâh akdinden sonra Sultan; Halîfe'ye, veliahta, geline, annesine ve diğer hanedan mensuplarına çok miktarda mal ve değerli mücevherat gönderdi. Irak'ta Sultan'ın vefat eden hatunu Altuncan'a ait olan yerleri de halîfenin kızı Seyyîde Hatun'a verdi²⁴.

Tuğrul Bey devlet merkezini Nîşâbûr'dan İbrâhim Yınal'ın fetrettiği Rey'e²⁵ taşıdıktan sonra²⁶ ilk münasebete girdiği devlet Büveyhîler idi. Şiilik inancına sahip olan Büveyhîler, Selçuklu Devleti kurulduğu sıralarda Bağdâd'taki Sünnî Abbâsî Halîfeliği'ni tehdit eder vaziyette idi. Büveyhî ordusundaki Türk askerleri Barstogan kumandasında Celâlüddevle'nin yeğeni Ebû Kâlicâr'ı tahta geçirmek için teşebbüse geçmişler, bunların karşısında tutunamayan Celâlüddevle, Bağdâd'dan kaçmıştı. Nihayet 428 (1037)'de Ebû

23 İbnü'l-Esîr, X, s. 36-38; Sıbt, Neşr. A. Sevim, s. 92; Ahmed b. Mahmûd (I, s. 45) Tuğrul Bey'in Halîfe'nin kızıyla 15 Safer 455 (17 Şubat 1063)'ta zifafa girdiğini belirtiyor; Reşîdüddîn Fazlullâh, Neşr. A. Ateş, s. 26; Sadrüddîn el-Hüseynî, s. 15; Şemseddîn Muhammed el-Musevî, *Esahhi't-tevârih*, Turhan Valide Sultan 224, vr. 311 b; Karş. M. A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1976, s. 43-46. M. A. Köymen burada (s. 153 n. 92) bu meseleye dair G. Makdisî'nin yaptığı geniş bir araştırmayı ("The Marriage of Tughril Beg", *International Journal of Middle East Studies*, I/3, 1970, s. 227-259) eleştirmektedir. Köymen'e göre; başlıca Sıbt İbnü'l-Cevzî ve Bondârî'ye dayanarak yapılan bu uzun ve dikkatli araştırmada Tuğrul Bey'in Halîfe'nin kızıyla evlenmekten maksadının iki hanedanı birleştirmek olduğunun ileri sürülmesi -Türk tarihi bütününü göz önünde bulundurulmaktan ileri gelen- suni bir sistemleştirme olarak görünmektedir. Sonra Tuğrul Bey'in yetmiş yaşında çocuksuz bir ihtiyar olduğu dikkate alınmamaktadır.

24 İbnü'l-Esîr, X, s. 36-38; Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, I, Kültür Bakanlığı, Ankara 1996, Ankara 1996, s. 478.

25 İbnü'l-Esîr, IX, s. 379. İbrâhim Yınal Rey'i 433 (1041-1042)'de istila eylemiştir.

26 İbnü'l-Esîr, IX, s. 388 vd. Tuğrul Bey 434 (1042-1043)'de Rey'i İbrâhim Yınal'dan teslim almış ve hükümet merkezi yapmıştır.

Kâlicâr ile Celâlüddevle arasında barış yapıldı²⁷. Celâlüddevle, aynı zamanda Halîfe el-Kaaım Biemrillâh'ın iç işlerine kadar karışmaya başladı. Halîfe ile hasım durumuna geldi. Bağdâd'da yedi seneye yakın hüküm süren kötü ve zayıf iradesiyle bilinen Celâlüddevle, diğer Büveyhî hükümdârları gibi Eshâb-ı Kiramdüşmanı idi. Nihayet 435 (1044) yılında ölümü ile yerine oğlu Melikü'l-Azîz unvanını alan, devlet işlerinden anlamayan, vaktini içki meclislerinde ve eğlencelerle geçiren Firûz geçti. Firûz'un dirayetsizliğinden istifade eden Ebû Kâlicâr kumandanları para ile kendine çekti. Bağdâd'da hâkimiyeti sağladı. Zâten, Firûz'dan tarafdârları da memnun değildi. Ebû Kâlicâr, Halîfe'den gereken ilgiyi göremeyince emirlerini dinlemiyerek bildiği şekilde hareket etmeye başladı. Diğer Irak emirleri de, Ebû Kâlicâr'ın nüfuzunu tanıdılar²⁸. Her şeye rağmen Ebû Kâlicâr yaklaşmakta olan tehlikeyi sezmiş, Selçuklularla savaşı göze alamadığı için Tuğrul Bey'e sulh teklifinde bulunmuş ve 439 (1047-1048)'da kızını Sultan'la evlendirmiştir. Çağrı Bey'in kızı da Kâlicâr'ın oğlu Ebû Mansûr Fulâd Sutûn ile evlendirilmiştir²⁹. Böylelikle kurulan akrabalık ilişkisi ile ittifak oluşturulmuş ve ileride Ebû Kâlicâr ölünce Büveyhîlerde baş gösteren taht mücadelelerinde Selçukluların da rolü artmıştı. Nitekim Fulâd Sutûn 445 (1053-1054)'ten itibaren Tuğrul Bey adına hutbe okutmuştur³⁰. Ebû Kâlicâr'ın 4 Cemaziyülevvel 440 (15 Ekim 1048)'da ölümünden sonra, Bağdâd'da Sünnîlerle Şiiler birbirleriyle mücadele ederken, vilâyetlerde Ebû Kâlicâr'ın oğulları Ebû Nasr Hüsrev Firûz ile Fulâd Sutûn'un taraftarları arasında bir iç mücadele vuku bulmakta idi. Kaçmağa mecbur kalan Fulâd Sutûn, Selçuklulara katıldı. Hüsrev Firûz ise Melikü'r-Rahîm unvanını alarak babasının yerine geçti³¹. Bunun zamanında da iç karışıklıklar ve çekişmeler baş gösterdi. Bu sırada güçlenen Sünnî Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey; Bağdâd'a girerek, Büveyhîler Devleti'nin son hükümdârı Melikü'r-Rahîm'i de

27 İbnü'l-Esîr, IX, s. 346 vd.

28 İbnü'l-Esîr, IX, s. 393-395.

29 İbnü'l-Esîr, IX, s. 408; Mirhond, *Ravzatu's-safâ*, II, Neşr. Abbâs Zeryâb, Çâphâne-i Mehâret, Tahran 1358, s. 624; M. A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1976, s. 33; Öztuna, I, s. 478; Cl. Huart, "Ebû Kâlicâr", İA, IV, MEB, İstanbul 1993, s. 33.

30 Mirhond, II, s. 625.

31 İbnü'l-Esîr, IX, s. 415 vd.

tutuklayıp haps ettirdi. Böylece Şii Büveyhîler Devleti'ne son verdi. Melikü'r-Rahîm 1059 yılında ölünceye kadar Rey kalesinde zindanda kaldı³².

Tuğrul Bey ağabeyi Çağrı Bey'in Receb 452 (Mart-Nisan 1060) tarihinde ölümünden³³ sonra onun dul kalan karısı ve oğlu Süleymân'ın annesi ile de evlenmiştir³⁴. Böylelikle hatunun çocuklarını da kontrol altına alarak ileride hanedan içinde bir taht mücadelesinin önünü kesmek istemiştir. Dönem itibariyle hanedan mensuplarının, ölen hanedan üyelerinin eşleriyle evlenmeleri yadırganacak bir durum değildir. Zira o dönem bu tür evlilikler gayet normal hatta devletin bekâsı için zorunluydu. Eski Türklerde kardeşin dul kalan karısıyla veya üvey anne ile evlenme geleneği (leviratus), toprağın veya malın bölünmemesi açısından ekonomik bir özellik taşımakla beraber, burada imparatorluğun parçalanmaması gibi siyâsî bir gaye güdülmüştür.

Bu konuda en eski Çin kaynağı Shih-Chi şunları nakletmektedir: “Chung Hsing Shuo Han sülâlesinin elçilerinden bazılarına ‘Hunlar için savaş büyük bir şeydir. Yaşlı ve zayıf olanlar savaşa katlanamadıkları için lezzetli yemekleri kuvvetli kişilere veriyorlar. Bu devletin müdafaası içindir. Ancak bu şekilde babalar ve oğulları uzun süre kendilerini koruyabiliyorlar.’ dedi. Çin elçileri bu defa ‘Hunlar ana baba ve çocuklar hep aynı çadırda oturuyorlar. Babaları öldükten sonra oğulları, üvey annelerini alıp kendilerine zevce yapıyorlar. Kardeşlerden biri ölünce bir diğeri onun karısını alıyor.’ dedi. Chung Hsing Shuo da onlara ‘Bir devletin idaresi bir insanın vücudu gibidir. Baba ve kardeşleri öldükten sonra onların eşleri kendilerinin eşleri oluyor. Çünkü soylarının yok olmasını istemiyorlar. Hunların ilişkileri karışık olmasına rağmen nesillerini ve kabilelerini böyle devam ettirebiliyorlar.’ cevabını verdi.”³⁵

Bu keyfiyet, Eski Türk sosyal bünyesinde olduğu kadar, Türk devlet geleneğinde de önemli bir yer tutmuştur. Henüz İslâma yeni

32 K. V. Zettersteen, “Büveyhîler”, *İA*, 2, MEB, İstanbul 1993, s. 844.

33 Çağrı Bey'in kaynaklarda birbirinden farklı verilen ölüm tarihleri hakkında yapılmış olan tafsîlâtı bir araştırma için bk. O. Gazi Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 95-109.

34 İbnü'l-Esîr, X, s. 26; Öztuna, I, s. 478; M. H. Yınanç, “Çağrı Bey”, *İA*, III, MEB, İstanbul 1993, s. 327.

35 Burton Watson, s. 171 vd.

intikal eden ve Oğuzboylarına dayanan bir Türk devleti olan Selçuklular ilk zamanlarda İslâma girmeden önceki Türk sosyal yapısını ve devlet geleneğini büyük ölçüde devam ettirmişlerdir.

Tuğrul Bey 8 Ramazan 455 (4 Eylül 1063) tarihinde öldü. Ölen kardeşi Çağrı Bey'in eşi ve Süleymân'ın annesi olan karısı ve Ferrûh el-Hatunî, cenazenin yıkama işlerini bizzat yürütmüşlerdir. Sultan Tuğrul Bey, eşi olan Halife'nin kızı Seyyide ile gerdeğe girmesinden altı ay, yirmi gün sonra ölmüştü³⁶. Kendisini ölen kardeşi Çağrı Bey'in eşi ve Süleymân'ın annesi olan karısı olan Hatun onu kendi kefenledi ve defnetti. Her halde bu saraya yapılan geçici defindi. Zira, onun sonradan türbesine nakledildiğini biliyoruz³⁷.

36 İbnü'l-Esîr, X, s. 41; Ahmed b. Mahmûd (I, s. 50)'da 8 Ramazan Cuma (4 Eylül 1063); Keza Bondârî (*Irak ve Horâsân Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, TTK, Ankara 1943, s. 24)'de 8 Ramazan 455; Mirhond, II, s. 671; Sıbt, 455 yılı olayları; Tuğrul Bey'in ölümünden sonra halifenin aldığı vaziyet hakkında bk. Yüksel Arslantaş, "Alparslan ve Melikşah Dönemlerinde Selçuklu-Abbasî Münasebetleri", *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, Kasım 1999, Sayı 155, s. 17.

37 Sıbt 455 yılı olayları; Karş. M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, TTK, Ankara 2011, s. 152.

Alp Arslan

Selçuklularda veraset sistemi Emevîlerde ve Abbâsîlerde olduğu gibi Sultan'ın oğulları içinde birini veliaht göstermesi suretiyle idi. Çağrı Bey, Tuğrul Bey'den dört yıl önce öldü. Kardeşinden sonraya kalsa idi tahta çıkacağı muhakkaktı. Zira Tuğrul Bey'in geride veliaht bırakabileceği bir çocuğu yoktu. Tuğrul Bey, ağabeyinin ölümü üzerine Çağrı Bey'in oğulları Süleymân ile Kavurd'u atlayarak üçüncü oğlu Alp Arslan'ı Horâsân meliki yapmakla ordunun büyük bir kısmını onun ellerine vermiş oldu. Fakat, böylece Süleymân'ı ölmeden önce veliaht ilan etmekle beraber ordu desteğinden mahrum bırakmıştı. Öyle anlaşıyor ki, Tuğrul Bey, annesi ile evli bulunduğu Süleymân'ı oğlu olarak kabul edip, onu kendi yerine tahta aday göstermişti. Fakat Süleymân'ın ağabeyi Alp Arslan ve onu destekleyenler bunu tanımadılar. Kısa süren bir mücadele neticesinde kan dökülmeden Alp Arslan tahta çıktı³⁸.

Tahta çıkan Alp Arslan, evvelâ Tuğrul Bey'in vezîri Amîdülmülk Kundurî'nin bütün mal ve mülklerine el koyduktan (17 Muharrem 456/10 Ocak 1064 Cumartesi) sonra onu Merverrûd'a gönderip orada hapse attırdı. Aynı günde kendisinin Merv'deki melikliği sırasında vezîri olan Nizâmülmülk Ebû Ali el-Hasan b. İshâk'ı hil'atleyip Büyük Selçuklu Devleti vezîrliğine atadı. Şimdi sıra Halîfelikle münasebetlerin düzenlenmesi meselesine gelmiştir. Bu hususta ilk girişim, Tuğrul Bey'le şüphesiz siyasî amaçlar güdülerek evlendirilen ve yukarıda Seyyide adı ile zikrettiğimiz Halîfenin kızının, Bağdâd'a dönmesine izin vermekle başladı. Teşebbüs Nizâmülmülk'ün vezîrliğe tayin edildiği gün Seyyide'den gelmiştir. Bu arada daha önce, Seyyide'nin Bağdâd'a dönmesine Amidülmülk'ün engel olduğu söylenmiştir³⁹.

38 İbnü'l-Esîr, X, s. 43 vd.; Şebânkâreî, *Mecmâu'l-ensâb*, Tashih Mîr Hâşim Muhaddîs, Müessesese-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1363 hş., s. 100; Mîrhond, II, s. 667.

39 Sıbt, Neşr. A. Sevim, 456 yılı olayları.

Hatta Amîdûlmülk'ün, Seyyîde'den Sultana ait olan ve çok büyük değerdeki mücevherleri geri istediği, fakat Seyyîde'nin bu mücevherlerin kendisinde olmadığını bildirmesi üzerine Amîdûlmülk'ün onun iktâlarına el koyduğu haberinin Bağdâd'a ulaştığı Sıbt tarafından ifade edilmiştir⁴⁰.

Galiba, Seyyîde bu defa yeni vezîre mektup yazmış, Bağdâd'a babası Halife Kaa'im'in yanına dönmesine izin verilmesini istemiştir. Çok geçmeden Seyyîde, Rey Alevîlerinin Nakibi (Nakibü'l-Aleviyyîn) Murtaza'nın evine, oradan da Sâve'ye gitti. Seyyîde'nin yol masrafarı için vezîr Nizâmûlmülk, ona beş bin altın gönderdi, fakat o bu parayı almak istemedi. Seyyîde'nin Selçuklu Devleti'ne küskün olduğu bu parayı kabul etmek istememesinden anlaşılıyor. Bunun üzerine kendisine "Ama bu ayıp olur" denilince, o da bu parayı aldı. Seyyîde'ye vezîr Nizâmûlmülk tarafından "Sana yaptığı yerinde olmayan şeyler ve seni Rey'e göndermesi nedeniyle Amîdûlmülk tutuklanmıştır" denildiği rivayet edilmiştir. Seyyîde ile birlikte Bağdâd'a Selçuklu Devleti âyanından bir gurup ile Sultan Alp Arslan adına hutbe okutulmasını sağlaması ve Halife katında Sultanı temsil edecek birisini görevlendirmesi amacıyla İbnü'l Muvaffak adıyla bilinen Ebû Sehl Muhammed b. Hibetullah gönderildi. Bu zat, ihtiyar bir âlimdi. Yolda Müzkân'da ölmesi üzerine, bu vazifelerin yerine getirilmesi, Reîsu'l-Irakeyn Ebû Ahmed Nihâvendî'ye emredildi. Bu reis bilemediğimiz sebeplerle bu Hâtûn ile birlikte gitmek istemedi. Israr edilince kabule mecbur oldu. Ebû Ahmed Nihavendi ile birlikte Halife'ye -Sultan Alp Arslan adına hutbenin ikame edilmesi talebini ihtiva eden- bir mektup gönderildi. Kadı Ebû Amr Muhammed b. Abdurrahman ile Hâcib Aytekin de Hatun'a refakat ediyordu. Seyyîde ve beraberindekiler, 13 Rebiülevvel 456 (5 Mart 1064)'de Bağdâd'a ulaştılar; Seyyîde'yi Halife'nin adamları ve hizmetkârlar karşıladılar. Esasen Seyyîde, Bağdâd'a yarım fersah uzaklıkta bulunan Râvûdiyye'ye inmişti; bu nedenle annesi, hizmetkârlar ve gece de Kahramane oraya gittiler. Özellikle Seyyîde'nin babası Halife el-Ka'im, kızının Bağdâd'a gelmesine son derecede sevinmişti. Bir süre sonra Seyyîde ile birlikte Kadı Ebû Amr Muhammed b. Abdurrahman ve Hâcib Aytekin, Beytü'n-nûbe'ye gidip orada hazır oldular. Çok geçmeden Selçuklu Hâcibi Aytekin, ayağa kalkıp beraberindeki biri Halifeye, ötekisi de hilafet vezîrine olmak üzere, iki mektubu vezîre verdi. Hâcibe "Melik Adudu'd-devle Alp Arslan'ın,

40 Sıbt, Neşr. A. Sevim, 455 yılı olayları.

Seyyîde'nin Bağdâd'a dönmesini gerçekleştirmesi hususundaki hizmetine Halîfece teşekkür edilip, hatiplere, 'Onun adına camilerin minberlerinde hutbe okumaları' emredilmiştir" içerikli bir cevap verildi. Bunun sonucunda da 18 Rebiülâhır (9 Nisan 1064) Cuma günü, Sultan Alp Arslan adına Bağdâd'ta hutbe okutulmaya başlanılmıştır⁴¹.

Böylece yıllardır iki hanedan arasındaki ilişkilerde mühim rol oynayan Seyyîde meselesi, Sultan Alp Arslan'ın iradesiyle Seyyîde'nin Hilâfet Sarayı'na dönmesi sonucunda halledilmiş oldu. Fakat, şimdi Altuncan Hatun'un vasiyeti üzerine Seyyîde'ye verilmiş olan Sevad bölgesindeki çok değerli iktâ arazilerinin akıbeti söz konusu ediliyordu. Seyyîde Bağdâd'a dönmüştü ama bir tahıl anbarı sayılan bu verimli araziler aslında Selçukluların kılıç hakkı idiler ve Selçuklu Sultan'ına göre eşine intikal etmeleri gerekiyordu. Bu hususa ilk dikkat çeken şahıs da aşağıda görüleceği gibi Alp Arslan'ın eşi Seferiyye Hatun olmuştur.

Sultan Alp Arslan, Bağdâd camilerinde adına hutbe okunduğunu bildiren mektubu, yol kesen Lûr Kürdlerini tenkil edip, buralar da Selçuklu askerlerini yerleştirdiği sırada aldı; son derece sevindi; Tanrı'ya şükrederek, secdeye kapandı. Çok geçmeden Sultan, Amîd Ebu'l-Hasan Ali b. İsa'yı on bin altın, iki yüz çeşitli ibrişim elbise ve ayrıca Bağdâd'taki nâzıra da on bin altın, on at ve on katır gönderdi. Selçuklu Amîdi, 9 Cumadelûla (29 Nisan)'da Bağdâd'a varınca onu, Amîdüddevle b. Fahrüddevle karşıladı. Amîd'in beraberinde, Sultan'ın eşi Seferiyye Hatun'un, Sultan Alp Arslan adına Sultan Tuğrul'un eşi olmuş bulunan Halîfe'nin kızı Seyyîde'ye ait iktâlarla ilgili bir de tevki vardı. Tevkide "Bu iktâlardan artık vazgeçilmesi" bildiriliyordu. Fakat Halîfe, "Bu öneri, aşağılayıcı kusur ve suç sayılır. Çünkü iktâlar, Sultan Tuğrul'un bıraktığı mallar arasında yer almaktadır, bu nedenle bu, bizim (kızımın) hakkımızdır" diyerek bunu kabul etmedi. Halîfenin bu tutum ve davranışı karşısında daha fazla ileri gidilmeyip söz konusu iktâlar aynen bırakılmış oldu⁴². El-Kaa'im Biemrillâh'ın Sultan Tuğrul Bey ile evlenen kızı 6 Muharrem 496 (20 Ekim 1102) tarihinde öldü. Dindar ve hayırsever bir kadındı. Halîfe Mustazhir Billâh onu evinde gözaltına almıştı, çünkü Halîfe'ye onun devleti yıkmak için çalıştığı söylenmişti⁴³.

41 Sıbt, Neşr. A. Sevim, 456 yılı olayları.

42 Sıbt, Neşr. A. Sevim, 456 yılı olayları.

43 İbnü'l-Esir, IX, s. 297. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://irantey.org>

Selçuklular ile Devam Eden İzdivaç Sırasında Yaşanan Çirkin Olay

Selçuklularda vezîrlerin evlenme ve nikâh işlerinde Sultanlara vekâlet etme yetkisine sahip oldukları görülmektedir. Buna misal olmak üzere Alp Arslan, Harezmsâh ile akrabalık kurarak ve birleşmeye niyet edip, Harezmsâh'ın kızı ile evlenmek istediğinde Amîdülmülk'ü mektup ve armağan ile “bize kızını hatunluğa versin” diye vekil edip, göndermişti. Amîdülmülk de mektup ve armağan ile Harezmsâh'ın huzuruna vardı, kızı Alp Arslan'a nikâhlayıp, bütün çeyizi ile birlikte alarak, dönüş yoluna çıktı. O, henüz yolda iken, daha kızı götürüp, hizmeti yerine getirmeden, düşmanları onu Alp Arslan'a gammazlayıp “Amîdülmülk isyan yoluna gitti, Harezmsâh'ın kızını kendi nefsi için nikâhladı” dediler. Alp Arslan, bunu işitince Amîdülmülk'ün idamına niyet etti. Amîdülmülk, bunu duyunca korku ve dehşetinden erkeklik organını kesip, kendisinin erkekliğini giderdi. O, kendine iftira edilen kötülüğü yapmadığına Alp Arslan'ı inandırarak, idam cezasından ve öfkesinden bu yolla kurtulmak istemişti⁴⁴.

Bazı kaynaklar aynı olayı Tuğrul Bey zamanında gerçekleşmiş gibi nakletmektedir. Sıbt'ın verdiği bilgilerden bu olayın Tuğrul Bey zamanında gerçekleşmiş olduğu, Amîdülmülk'ün öldürülmesinde ise devlet ve siyaset işleriyle ilgili meselelerin daha ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Yukarıda Tuğrul Bey'in eşi Seyyide'ye kötü muamele etmesi dolayısıyla Amîdülmülk'ün tutuklandığını zikretmiştik. Esasen vezîrle Sultan'ın aralarında kardeşi Süleymân'ın Amîdülmülk tarafından tahta çıkarılması dolayısıyla bir soğukluk vardı.

44 Ahmed b. Mahmûd, I, s. 53; Hüseyinî, s. 17.

Tuğrul Bey'in ölümü üzerine Amîdülmülk Kundurî, Süleymân adına hutbe okuttuktan sonra devlet hazinesindeki para ve malları ordu mensuplarına dağıtmış ve Alp Arslan'a gönderdiği bir mektupla onu tehdit edip "Horâsân yönetimiyle kanaat etmesini" bildirmişti. Fakat Horâsân'la kanaat etmeyen Alp Arslan, başkent Rey'e gitmek üzere Nîşâbûr'dan ayrıldı.

Öte yandan vezîr Amîdülmülk Kundurî, Alp Arslan'ın üstün bir konumda bulunduğunu görünce bu kez, hutbeyi onun adına değiştirdi. Bir süre sonra Alp Arslan, Rey'e gelip hâkim oldu ve Amîdülmülk Kundurî hakkında kalbinde beslediği hissi, ona açıklamayıp bir süre gizledi, böylece o, Sultan'ın hizmetine devam etti. Fakat bir müddet sonra vezîr hakkındaki düşüncelerini açığa vurmağa başlayan Alp Arslan, bir mecliste Amîdülmülk'ü şu sözlerle suçluyordu: "Sen, daha önce (Tuğrul Bey döneminde) ülkenin senin tarafından yönetilmesini, emir, ferman ve yasaklamanın senin yetkinde bulunmasını alışkanlık haline getirmiştin, böylece bana, bu hususlarda hiçbir yetki kalmamış oluyor. Alıştığın bu âdeti bırak ve ahdettiğin esas görevine yönel. Devlet hazinesini, içindeki mal ve paraları bana karşı kullanarak zarara uğratıp yok ettin. Sen, devlet hazinesindeki parayı ordu ve öteki yüksek devlet mensuplarına dağıtıp onları çevrene topladın. Sen, felsefe, hitabet, kitap okuma ve edebî bilimler tahsil etmiş olduğunu iddia eden deneyimli kimse olarak, amcamın öldüğü sırada, ben, yüz bin atıyla Nîşâbûr'da, kardeşim Kavurd Bey, ordusuyla Fâris'te ve Kutalmış da elli bin kişiyle senin karşında iken, bu hareket ve davranışlarda nasıl bulunabildin ve buna nasıl cüret ettin? Böyle bir durumda, bizden kurtulup ülkeye bizsiz tek başına hâkim olman, sana nasıl mümkün olurdu? İşte senin bu yaptığın apaçık bir cahillik ve bilinçsizliktir."⁴⁵

Görülüyor ki Sultan Alp Arslan daha çok vezîrin taht mücâdelesinde kendisine karşı tutumunu bahis mevzuu etmekte, yaptığı hataları sıralamaktadır. Diğer taraftan Tuğrul Bey döneminde vezîrin kazanmış olduğu aşırı güç yetkesinin kendi otoritesini sınırladığını vurgulamaktadır. Bu arada Alp Arslan'ın Amîdülmülk'e karşı olan tutumunda Nizâmülmülk'ün etkisinin önemli olduğunu da belirtmeliyiz. Zira önceleri Alp Arslan, yaptığı hizmetlerden dolayı Amîdülmülk'ü vezîrlik makamında bırakmıştı. Oysa bu durum Alp

45 Sıbt, Neşr. A. Sevim, 457 yılı olayları.

Arslan'ın melikliği zamanında vezîri olan Nizâmülmülk'ün zoruna gitmiştir. Bu iki devlet adamı arasında tercih yapması gerektiğinde Alp Arslan'ın kader arkadaşı Nizâmülmülk'ü tercih edeceği muhakkaktır, nitakim öyle de olmuştur. Yukarıda görüldüğü gibi Alp Arslan devletin mesul şahsiyetine yakışacak mükemmellikte bir konuşma yapmıştır. Özellikle de taht mücadelesindeki tutumu nedeniyle artık görevine devam etmesi mümkün görünmeyen Amîdülmülk'ün durumu dolayısıyla, Nizâmülmülk'ün fırsat buldukça Alp Arslan'ı Kundurî aleyhine tahrik ettiği muhakkaktır. Nitekim önce Kundurî hakkında memnunluğunu açığa vuran Alp Arslan, daha sonra Nizâmülmülk'ün telkinleriyle asıl fikir ve niyetini açığa vurmağa başlamıştır. Bu vezîrler rekabetinde Nizâmülmülk o kadar ezici bir üstünlük kazanmıştır ki, Alp Arslan, Kundurî'nin mallarının müsaderesine, sürgün edilmesine ve idamına hükmetmiştir. Kundurî kendisine karşı olan tutumu ılımlı bir yaklaşımla gidermeye çalıştı, çünkü ne de olsa devlete bunca yıllık önemli hizmetleri olmuştu. Fakat bu girişimlerinin bir sonuç getirmediğini aşağıda göreceğiz.

Yukarıdaki sözlerinden sonra vezîrlik görevini Nizâmülmülk'e veren Sultan, Amîdülmülk'e haber gönderip "Sana ait olan bütün her şeyi tespit edip ortaya çıkar ve hazinelere gönder" dedi. Bu emir üzerine Amîdülmülk, ikamet ettiği saraydaki dairesinde bulunan giysi, altın, gümüş ve mücevherlerin hepsini ortaya koydu, kendisinde sadece bin altın (dinar) ve yetmiş bin dirhemden başka hiçbir şey kalmadı; bunların da mutfakta kullanılan yemek takımlarının değeri olduğu söylenmiştir. Böylece hemen her şeyi devlet hazinesine alınan Amîdülmülk "Sultan Anadolu'ya gazaya gidinceye değin kendisinin Mervürrûd'a gitmesi, daha sonra da dönüp Sultan'ın hizmetinde hazır bulunması emredilip bildirildi. Vezîrlığe tayini dolayısıyla Nizâmülmülk'ün yanına çıkan Kundurî, onu tebrik etti ve kendisine beş yüz dinar sundu. Bu tebrik ve takdim ettiği hediyeyle ne kastettiğini anlayan vezîr Nizâmülmülk, Kundurî'nin gönlünü hoş edecek vaadlerde bulundu. Kundurî, vezîrlik sarayından çıkarken geçen bir olayın her şeyi mahvettiği anlaşıyor. Gerçekten, Kundurî saraydan çıkarken askerlerin çoğu da onun peşinden çıktı. Sultan bu olayı haber aldı. Üstelik bu Selçuklu hükümdârına şöyle dendi : «Kendisine kızmana ve hakaret etmene rağmen, ordu işte ona karşı böyle bir

itaat gösterdi; ya ondan hoşnut bulunduğun takdirde neler olmaz. Zira o, halkının kalbini para ve diğer vasıtalarla fethetti. Üstelik sarayında üç yüz gulâm'ı var. Kendisi sarayındadır; daima seninle yiyip içiyor. Belki de sana karşı eline bir fırsat geçer". Bu sonuncu sözle Kundurî'nin, eline fırsat geçince, hükümdârı öldürebileceği ima edildiği şüphesizdir. Yapılan bu telkinlerin Sultan üzerinde etki yaptığı, bu Selçuklu hükümdârının Kundurî'ye haber göndererek, emrindeki gulâmlara artık ihtiyacı kalmadığını, binaenaleyh onların kendisine göndermesini emretmesinden anlaşılıyor. Kundurî, dört gulâm müstesna, bütün gulâmlarını Sultan'a gönderdi. Bu dört gulâm'ın yanında kalmasına müsaade etmesini Sultan'dan rica etti. Sultan Alp Arslan, Kundurî'nin şahsına bağlı gulâmlarını saray hâciblerine dağıttı⁴⁶.

Çok geçmeden Amîdülmülk beraberinde eşi, kızı, câriyeleri ve dört gulâmı olduğu halde, 15 Safer 457 (26 Ocak Çarşamba) günü, Merverrûd'a hareket etti, burada bulunan Sultan Alp Arslan'ın Ümmü Kıpçak lâkaplı eşi Hatun ve çocuğunun yanına gitti ve Hatun'a hizmet ve ululamada bulundu, hattâ çocuğu alıp kucağına oturttu. Bu arada Amîdülmülk, Hatun'un ve çocuğunun eteklerine yapışıp ondan "Kendisinin affı hususunda Sultan'a mektup yazmasını" diledi ve ona beş yüz altın ve bir at hediye etti. Bunun üzerine Hatun, ona "İyilik yapıp isteğini yerine getireceği" hususunda sözveride bulundu, ayrıca kendi iktâ sahasında bulunan Mervürrûd'a bir mektup yazıp "Amîdülmülk'e bin altın verilmesini" bildirdi; Hatun, ayrıca "Kendisinin ve çocuğunun himayesine sığınmış olan Amîdülmülk'ü affetmesi" hususunda eşi Sultana da bir mektup gönderdi. Bu mektup dolayısıyla, Amîdülmülk eski duruma döneceğini ümit ederek, sükûnet buldu⁴⁷.

Yukarıda ifade edildiği gibi Ümmü Hatun'un şefaath noktasındaki aracılığı Amîdülmülk'ün affedilmesi hususunda bir işe yaramamış olsa da Selçuklularda hükümdâr hatunlarının, devletin hanedan azasının müşterek malı olduğu prensibi gereğince, hanedanın her türlü hak ve imtiyazlarında tasarruf hakkına sahip olduğu anlaşılıyor. Ümmü Hatun'un kendi iktâ alanının gelirinden Kundurî'ye bin dinar verilmesini yazmasının sebebi bu keyfiyettir.

46 Sıbt, Neşr. A. Sevim, 457 yılı olayları; Karş. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 172.

47 Sıbt, Neşr. A. Sevim, 457 yılı olayları. Ücretsiz E-Kitap Arşivi - <https://irantey.org>

Kundurî, galiba bu şefaât teşebbüsünün sonucunu almadan, Nişâpûr'dan ayrılıp Merverrûd'a ulaştı ve şehir reisinin evine indi. Çok geçmeden Sultan'ın emrini yerine getirmekle görevli olan Türk gulâm, Amîdûlmülk'ün yanına gelip ona "Kaleye çıkmasını" emretti. Bunun üzerine hep birlikte kaleye çıktılar. Amîdûlmülk kaleye çıkarılınca, hâremi de onunla birlikte çıktı. Kundurî, Sultan'dan gelen fermânı okuduğu zaman, yapılan yeni teşebbüslere rağmen, hayatından ümidini kesti. Nitekim aradan bir müddet geçince, Sultan Alp Arslan tarafından gönderilen iki gulâm geldi. Gulâmlar, Kundurî'nin yanına kaleye çıktılar. İki gulâm: "Kalk, iki rekât namaz kıl, geçmiş günâhların için Ulu Tanrı'ya tövbe et" dediler. Kundurî, içeri girip ailesine veda etmesine müsaadelerini istedi. Müsaade etmeleri üzerine O, içeri girer girmez, niçin geldiğini öğrenen karısı, kızı ve cariyelerinden feryatlar yükselmeğe başladı. Onlar, başlarını açıyorlar, saçlarını yoluyorlar ve başlarına toprak serpiyorlardı. Kundurî'nin dışarı çıkmadığını gören iki gulâm, ona dışarı çıkmasını söylediler.

Kundurî, "Elimden tutunuz, şu kadınlar dışarı çıkmama mâni oluyorlar" dedi. Bunun üzerine, iki gulâm, onu dışarı çıkardılar ve her halde arkasından kadınların çıkmalarına mâni olmak için de, kapıyı kilitlediler⁴⁸.

Yukarıda anlatılan olay, hatunlar gibi cariyelerin de efendilerine ne kadar bağlı oldukları hususunda, önemli bir misal teşkil etmektedir. Ayrıca bu tecrübeli Selçuklu vezîrinin öldürülmesinin liyâkatıyla pek ilgisi yok gibi görünmektedir. Sultanla olan ihtilâfın araçlar yoluyla halledilmesi mümkün olmamıştır. Aşağıda anlatılacağı gibi Kundurî, öldürülmesinin bütün mesuliyetini Nizâmûlmülk'e yüklemiştir. Çünkü, görüldüğü gibi Alp Arslan'ın saltanatında devlet yönetiminin siklet merkezini Nizâmûlmülk teşkil etmektedir. Başarılı bir devlet adamı olan Kundurî'nin bir rekabete kurban giderek öldürülmesinin, devlete zarar verdiği veya bir boşluk yarattığı da söylenemez, zira icraatlarından görülebileceği üzere Nizâmûlmülk bu boşluğu pekâlâ doldurabilmiştir. Son olarak Kundurî'nin harem hayatı ve cariyeleri hakkında Sibt'tan aktardığımız malûmat, bunların sayılarının bir hayli kalabalık olduklarını göstermektedir. Demek ki, Sultanların da çok sayıda cariyelerinin olduğu ve bunların sadakatle hizmet ettikleri söylenebilir.

48 Sibt, Neşr. A. Sevim, 457 yılı olayları.

Sonunda Kunderî fermân gereğince kendisini öldürmeye gelen cellâda yüz altın verdi ve “Benim senin üzerindeki hizmet hakkım ve vasiyetim şudur: Beni kolaylıkla öldürüp, acıma ve şefkat yoluna gidesin. Sonra zenzem suyu ile yıkanmış kefenimle kefenleyesin ve ağzımdan Nizâmülmülk’e; zararlı bir iş yapıp, zulüm yoluna gittin. Türkler’e vezîr ve divân sahiplerini öldürmeyi öğrettin. Bir kişi bir kuyu kazar ise, içine düşen ölür ve âdeti ortaya koyan, kıyamet gününe dek, her o âdeti yapan kadar günah bulur, diye söyle” dedi. Bundan sonra Allah’ın kazasına teslim ve razı oldu. 16 Zilhicce 456 Pazar günü (9 Kasım 1064) cellâd gelip, onu şehid etti⁴⁹.

Amîdülmülk Kunderî, Tureysîs’e bağlı Kunder köyündendi. O, erdemli, tedbirli, sağlam ve iyi karakterli idi. Ölmeden evvel şu şiiri yazmıştı:

Ölüm acıdır, ancak yücelik ve şerefe susadığım zaman onu içmek bana tatlı gelir.

Başımda yumurtlayan vezîrliğin vesveseleri, başımın içinde dönmeye başladı;

Korkarım ki o, benim başımı döndürdü.

O, öldürüldüğü sırada ise şu şiiri söylemişti:

İnsanlar, beni alt edememekten dolayı daralmışlarsa

Ölüm, onlar için dünyayı genişletmeye yeterlidir.

İşte ölüyorum ve peşimden onurlu ve şerefli bir eser beni izliyor.

Ölüm, bir kâsedir, hepimiz ondan içeceğiz⁵⁰.

Gulâmlar, Amîdülmülk’ün iki gözünü hırkasının yeninden aldıkları bir parça ile bağladılar; sonra da, başını kılıçla vurdular. Başı yuvarlandı. Gulâmlar gövdesini bıraktılar, başını aldılar ve Sultan’a ve Nizâmülmülk’ün yanına Kirmân’a götürdüler. Amîdülmülk’ün öldürülmesi ile ilgili çeşitli rivâyetlerin karşılaştırılması için bk A. Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezîrlik”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü, 1967, Cilt V, S. 8-9, s. 138.

49 Ahmed b. Mahmûd, I, s. 53; Hüseyinî, s. 17; Bondârî, s. 29; Amidülmülk’ün öldürülmesi ile ilgili çeşitli rivâyetlerin karşılaştırılması için bk A. Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezîrlik”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü, 1967, Cilt V, S. 8-9, s. 138.

50 Sıbt, Neşr. A. Sevim, 457 yılı olayları, <https://irantey.org>

mülk'ün kız kardeşi, başsız vücudunun kendisine teslim edilmesini rica etti. Onun bu ricası yerine getirildi. Kız kardeşi, onun başsız gövdesini doğum yeri olan Kundur'e götürerek ailesinin, oğlunun ve yine maktulen ölmüş olan babasının yanına defnetti. O, başını da istedi ise de kendisine "bir kuyuya atıldı" cevabı verildi. Görünüşe göre, Kundurî'nin sürgün hayatı bir yıl kadar sürmüştür⁵¹.

Amîdülmülk'ün ölmeden evvel yazdığı şiirden anlaşıldığına göre, taht değişikliğinden istifade etmek isteyen Nizâmülmülk, kaynaklarda açıkça zikredilen veya zikredilmeyen vesilelerle boş durmamış, ona karşı aleyhte faaliyetlerde bulunmuştur. Herhalde kendisinin de ummadığı bir şekilde vezâret Nizâmülmülk'ün eline geçince, Alp Arslan'ın siyasetini yeni şartlara göre ayarlamak lüzumunu duymuş ve Amîdülmülk'ü önce sürgüne göndertmiştir. Mesele böyle bir hâl alınca Alp Arslan sabık vezirin katli kararını vermiştir. Bu katil olayını kaynaklardaki bilgilerle açıkladıktan sonra Alp Arslan'ın diğer evlenme hadiselerine geçeceğiz.

Öyle anlaşıyor ki, Alp Arslan Selçuklu Sultanı olarak 456 (1063/64) yılında ilk defa Rey şehrine girdiğinde amcası Tuğrul Bey'in dul karısı Akke ya da Ulke ile evlenmiştir⁵².

Alp Arslan, Gazne hükümdârı Sultan Mesûd 11 Cemâziyelevvel 432 (17 Ocak 1041) tarihinde öldürüldükten⁵³ yaklaşık yirmi iki veya yirmi üç yıl sonra onun dul kalan karısı Akke Hatun, Hân Melikşâh Hatun ile Merv'de evlendi (Şevval 457/Eylül-Ekim 1065) ve onu Belh'e gönderdi. Bu hatun Karahanlı Yusuf Kadir Han (Büyük Kağan, 1026-1032)'ın kızı idi⁵⁴. Bu evliliğin önemli bir siyâsî yönü olduğu açıktır. Şöyle ki bu evlilikle Alp Arslan Karahanlı hanedanlığında söz sahibi olmuş ve Karahanlıların kendisine tâbiliğini güçlendirmiştir. İleride Karahanlı Devleti'nde çıkacak olan taht mücadelelerinde etkin rol oynayarak, kendi çıkarlarına ters düşmeyecek kişilerin tahta geçmesinde önemli kazanım elde etmiştir.

Sultan'ın meşru zevcelerinin sayısı sınırlıdır. Bildiğimize göre,

51 Sıbt, Neşr. A. Sevim, 457 yılı olayları; İbnü'l-Esîr, X, s. 45 vd.

52 Sıbt, Neşr. A. Sevim, 457 yılı olayları.

53 İbnü'l-Esîr, IX, s. 370-372; Şebânkâreî, s. 81; Mirhond, II, s. 605.

54 Beyhakî, *Beyhakî Tarihî*, Çev. Mehmet Necati Lügal (Türk Tarih Kurumunda Basılmamış Tercüme), Ankara 1945, s. 517; Karş. Öztuna, I, s. 32; Omelyan Pritsak, "Karahanlılar", *İA*, VI, MEB, s. 632; İbnü'l-Esîr, Alp-Arslan'ın Merv'e 456 (1063-1064) tarihinde gittiğini kaydetmekle beraber, Sıbt bu olayı 457 olayları arasında zikreder. Sıbt, Neşr. A. Sevim, 457 yılı olayları; İbnü'l-Esîr, X, s. 52.

Alp Arslan'ın eşlerinden dördünün adı kaynaklarda geçmektedir: Akke Hatın, Hân Melikşâh Hatun, Ümmü Kıpçak ve yukarıda zikrettiğimiz Seferîyye Hatun. Sultan'ın sefere çıkarken hatunlarından sâdece birini, -her halde en kıymetli olanını- yanına aldığı anlaşıyor. Zira, Sultan seferde iken, pek çok misalde görülebileceği gibi, onun nezdinde şefaatta bulunan veya üzerinde müessir olan bir tek hatundur. Buna mukabil, aynı Sultan'ın sayısı yüzleri aşan cariyeye sahip olduğu söylenebilir. Aşağıda zikredeceğimiz gibi, Selçuklu vezîri Amîdûlmülk Kundurî, Merverrûd'a sürgün edildiği zaman, karısı ve kızıyla birlikte cariyelerini de beraberinde götürmüştü. Kaynaklar cariyelerinin sayısını bildirmemektedirler. Onun üç yüz gulâma sahip olduğu malûm bulunduğuna göre, buna kıyasla Sultan'ın da epey cariyesi olduğuna hükmedilebilir.

Yine de Alp Arslan'ın bazı koşullarda istemediği veya kalben tasdik etmediği halde evlilikler yaptığı görülmektedir. Bu biçimde bir evliliği Kafkasya seferi sırasında Abhaz Meliki Bagrat'ın kız kardeşinin kızı ile gerçekleştirmiş ve Hemedân'da onunla gerdeğe girmiştir. Böylece Abhaz Kralı ile akrabalık tesis ederek müttefik kazanmıştır. Fakat bu evlilik çok uzun sürmemiş, bilinmeyen nedenlerle onu boşamış ve Gence Hükümdârı Fadlûn ile evlendirmiştir. Sultan Alp Arslan 460 yılı Rebiülevvel ayında (Ocak/Şubat 1068) Şeddadoğulları Beyliği'nin başkenti durumunda olan Gence'ye yöneldiğinde Fadlûn, itaat ve hizmet amacıyla Sultan'ın katına çıkıp, Sultana armağan olarak bin deve, elli at, altın ve gümüşle işlenmiş çeşitli cinsten beş yüz giysi, ağaçları, vezni yüz bin miskal olan altından meyveleri, yakut ve çeşitli mücevherlerden oluşan minyatür bir bahçe takdim etmişti⁵⁵. İşte yukarıda zikredilen evliliğin bu sırada gerçekleşmiş olması muhtemeldir.

Bu evlenmelerden anlaşıyor ki, Alp Arslan daha çok siyâsî amaçlarla evlenmeler yapmıştır. Abhaz melikesini boşayarak, Hıristiyan prensliklerin ortasında kendisine tâbi olan bir Müslüman melik ile evlendirmesi, öyle görünüyor ki önemli bir siyâsî gaye taşımaktadır.

Sultan Alp Arslan kızlarını da başka hanedan üyeleriyle evlendirmek suretiyle siyâsî ittifaklar kurmuştur. Bunlardan bilhassa Abbâsî Halîfeliği ile kurulan akrabalıklar hususî bir önem taşımaktadır.

Bu cümleden olarak 462 (1069/1070) yılında Sultan Alp Arslan, Halîfe el-Kaaim Biemrillâh'a bir mektup gönderip emîr Ud-

55 Sıbt, Neşr. A. Sevim, 1067-1068) yılı olayları.

detüddin'in (Halîfenin torunu el-Muktedî Biemrillâh, 1075–1094), eşi Seferiyye Hatun'dan olan kızıyla evlenmesini bildirdi ve Halîfe de ona olumlu cevap verdi. Adı geçen Seferiyye Hatun'un Alp Arslan'dan bu tarihte gelinlik kızı olduğuna göre öyle anlaşılıyor ki, bu Hatun Sultan'ın ta meliklik zamanından eşi idi. Nikâhı kabulde Halîfe'ye vezîri Amîdüddevle vekil oldu, Sultan'ın vekili de Nizâmülmülk idi. 464 (1072) tarihinde yapılan nikâh akdinde bol miktarda mücevherat saçıldı⁵⁶. Bu nikâh töreni hakkında Sıbt'ta şu bilgiler yer almaktadır: “Emîr Uddetüddin'in Sultan Alp Arslan'ın kızıyla evlenme akdi Nişâbûr'da yapıldı. Törende Sultan, saltanat tahtına oturdu, vezîri Nizâmülmülk ise onun önünde ayakta duruyordu, Uddetüddin'in vekili durumunda bulunan Amîdüddevle ise kendisi için hazırlanmış olan gümüş bir kürsüye oturmuştu. Ayrıca, Selçuklu devletine tâbi melikler, emîrlar ve komşu devlet elçileri de protokol sırasına göre yerlerini almışlardı. Selçuklu vezîri Nizâmülmülk Sultan'ın vekili idi. Çok geçmeden Sultan, kadı ve hukukçulara ‘şahit olunuz ki ben, Tûslu Hasan (Nizâmülmülk)'ı bu evlenme işinde bana vekil yaptım’ dedi. Amîdüddevle ise ‘Bana bu hususu bildirdiler; ben, şimdi Uddetüddin adına, vekili olarak bu nikâhı kabul ettiğimi ve Uddetüddin'in de rıza gösterip bunu kabul ettiğini, huzurunuzda açıkça ifade ediyorum’ dedi. Esasında Sultan'ın bu arzu ve istekleri, Halîfeye ulaştırılınca Halîfe, Sultan'ın bu akrabalık ipini kendinin de nübüvvet ipiyle bağlamayı uygun görerek Sultan'ın isteğini uygun görmüştü. Daha sonra Sultan, iki yanındaki tabaklarda bulunan dizi halindeki incileri oradakilere saçtı ve ayrıca kaftanındaki içinde mücevher dolu üç torbayı Amîdüddevle'ye doğru attı ve ‘Daha önce saçtığım incilere el uzatıp almadığından dolayı bunlar senin hakkındır’ dedi. Bunun üzerine Amîdüddevle, ayağa kalktı ve bu keseleri alıp kabul etti ve ‘Ben, bunları alıp kabul ettim, fakat bunları da bu saçıya katmak benim için daha neşeli ve iyi olur’ dedi ve keseleri oradakilerin üzerine saçtı.”⁵⁷.

Her şeye rağmen bu şekilde Nişâbûr'da bizzat Sultan Alp Arslan'ın katıldığı nikâh töreninden sonra, İbn Kesîr⁵⁸'de adı geçen kızı Sefer Hatun'un akıbeti bilinmemektedir. Sefer Hatun'un muazzam bir kafilâ ile Bağdâd'a uğurlandıktan sonra Hilâfet sarayına ulaşır

56 İbnü'l-Esîr, X, s.76; Sıbt, Neşr. A. Sevim, s. 141.

57 Sıbt, Neşr. A. Sevim, 464 yılı olayları.

58 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, Türkçe terc. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995, s. 224.

ulaşmadığı, Halîfe ile zifafa girip girmediği meçhuldür. Kaynaklar bu konularda sessiz kalmaktadır. Aşağıda zikredeceğimiz gibi, aynı Halîfe Melikşâh'ın kızı ile evlenecektir. Bu durumda Alp Arlan'ın kızı, Melikşâh'ın kızının halası olmaktadır. Yani, Halîfe Muktedi, Sefer Hatun ile evlenmekle hem halasını hem yeğenini almış oluyordu ki, böyle bir şey mümkün görünmüyor. Kaynakların bu izdivacın sonucunda bir boşanmadan bahsetmemeleri, zifafın gerçekleşmemiş olduğu anlamına gelmektedir.

Kaynakta da açıkça belirtildiği gibi Sultan, bu evlilik münasebetiyle ileride halîfe olacak olan el-Muktedî'nin dini otoritesinden yararlanma adına önemli bir siyasi zemin hazırlamıştır. Bütün bunlar, Sultan Alp Arslan'ın bu nikâha verdiği önem ve duyduğu sevinci ortaya koysa bile, Halîfe'nin kendi kızı ile evlenmiş olmasının coşkusuyla: "İşte şu gördüğünüz elbisenin dışında neyim varsa her şey Halîfe'nindir!" demesi çok manidardır. Demek ki, Alp Arslan kendi soyunu peygamber ailesine bağlamayı her türlü dünya zenginliğinden daha önemli görüyordu.

Yukarıdaki kayıttan, Sultan Alp Arslan'ın bu nikâh töreninde bizzat hazır bulunduğu, fakat gerek törende hazır bulunmayan Halîfe'nin gerekse Sultan'ın kendilerine vezîrlerini vekil tayin ettikleri anlaşılıyor. Selçuklu devlet teşkilâtını göz önünde bulunduracak olursak, idareci sınıfının arasında vezîrlerin özel bir yeri olmakla beraber, sarayda yapılan toplantılar ve merâsimlerde saraya ilk önce hanedan azalarının girme hakkına sahip oldukları görülmektedir. *Siyâsetnâme* adlı eserinde huzura kabul merasimine özel bir yer ayıran Vezîr Nizâmülmülk, huzura evvelâ Sultan'ın akrabalarının kabul edilemesini tavsiye etmektedir: "Padişahın, huzuruna kabul etmesinin (bâr dâden) bir düzen içinde olması gerekir: Önce akraba (hvîşâvendân) ondan sonra maiyetin (haşem) ileri gelenleri (ma'rûfân), ondan sonra da öteki insan tabakaları (ecnâs-i mendumân) huzura girerler. Zira, hepsi birden bir yere girince, basit (vazî) bir insan ile asıl (şerif) arasında bir fark kalmaz."⁵⁹

Selçuklu sarayı teşkilât bakımından iki kısma ayrılıyordu. Resmî ve hususî toplantıların yapıldığı, yani devletin idare edildiği bir kısım vardır ki, buna selâmlık adı verilebilir. Hükümdârın aile hayatının geçtiği yere ise harem adı verilir. Haremde, hükümdârın hatun unvanını taşıyan nikâhlı hanımlarıyla cariyeleri yaşıyordu. Sarayın

59 Nizâmü'l-Mülk, *Siyaset-Nâme*, Çev. M. A. Köymen, TTK, Ankara 1999, s. 84.

bu kısmının kendisine has teşkilâtı bulunduğu muhakkaktır. Fakat, bu hususta pek fazla malumat bulunmamaktadır⁶⁰.

Esasen daha önce, Alp Arslan kendisine yazışmalarda el-Veledü'l-müeyyed lâkabıyla hitap edilmesini Halîfe'den istemişti. Bunun üzerine bu lâkap, hutbelerde okunduğu gibi, paralarda da Sultan'ın adına, âdet olduğu üzere, Halîfenin adından hemen sonra ilâve edildi. Halîfe, ayrıca Sultan'ın oğlu Ayaz'a Emir Şihâbüddeve ve Cemâlülmille lâkabını verdi. Böylece Alp Arslan'ın İslâm âlemindeki maddî hâkimiyeti yani sultanlığı, hilâfet makamını temsil eden Halîfe el-Kaim Biemrillâh tarafından resmen tanınıp onaylanmış oldu⁶¹.

Alp Arslan 1065 başlarında, Hemedân ve İsfâhân'a hareket etti. Kardeşi olan Kirmân meliki Kavurd Bey de Tuğrul Bey'in ölümü sırasında harekete geçmiş, İsfâhân üzerine yürümüş idi. O, Alp Arslan'ın devlete hâkim olduğunu görünce Kirmân'a dönmüş ve Alp Arslan nâmına hutbe okutmakla endişeyi gidermiş idi. Bununla beraber Sultan'ın Anadolu seferi üzerine Şebânkârelilerden Fazlûye'yi mağlup ederek Şiraz'ı almış ve sınırlarını genişletmeye girişmişti. Kavurd Bey ile sıkı münasebeti olan, enişterleri ve amcazadeleri bulunan Yunus'un oğlu Erbasgan'ın da davranışı şüphe uyandırıyor-du. Bu arada Sultan Alp Arslan, kız kardeşi olan Erbasgan'ın eşi ve bu sırada Kavurd Bey'in yanında bulunan Gevher Hatun'u hiçbir haber alınamayan bir sorun nedeniyle yanına çağırıp onu Erbasgan'a göndermek istedi, fakat ona, "Erbasgan'ın, Kavurd Bey'in ayrılmasından sonra Fâris yönetiminin boş kalması nedeniyle Kirmân'a gittiği" söylendi. Bunun üzerine Sultan'ın bu fikrinden vazgeçtiği anlaşılıyor. Erbasgan, Sultan'ın kız kardeşinin kocası olup bir Türkmen bölüğünün başında bulunuyordu⁶².

Kurtçu da denen Erisığı, Erbasgan, Elbasan, Ertaşgun, Erisghen veya daha ziyade Arisighi diye okunmağa çalışılan bu Türk adının her halde, hem ortograf, hem de Türklerde ad verme kaidesine uygun tarzda Erisığın=Ersığın (sığın; yaban sığırı, dağ keçisi: okunması lazım geldiği anlaşılıyor. O devirde bu ismin kullanıldığına bir delil de Alp Arslan'ın tahta çıkması münasebeti ile Ersığın adında

60 M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 122.

61 Sibt, Neşr. A. Sevim, 456 yılı olayları.

62 Sibt, Neşr. A. Sevim, 456 yılı olayları; Karş. Turan, *ve Türk İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s. 157.

bir kumandanın zikredilmiş olmasıdır. Bizans kaynaklarında Kh-rysoskub, Ermeni kaynaklarında Guedric adı ile zikredilmekte ve kendisinin Selçuklu hükümdâr ailesine mensubiyeti belirtilmektedir⁶³.

Daha sonra, Malazgirt savaşının hazırlık döneminde, Alp Arslan, 463 yılı Zilkâde'sinde (Ağustos 1071) Hemedân'dan hareketle, Ahlat'a bağlı Erciş ve Malazgirt'e gelerek her iki şehri fethettiğinde, bir öncü kuvvetiyle yanında bulunan kumandanı Afşin'i Selçuklu tahtında hak iddia eden Erisığı'nın arkasından gönderdi. Erisığı Anadolu'ya doğru kaçtı, Kızılırmak (Halys) kıyılarına kadar ilerledi. Yolunu kesmek isteyen Bizans'ın şark orduları başkumandanı Manuel Komnenos'u Sivas civarında esir etti. Manuel, Erisığı'nın Afşin tarafından takibedildiğini bildiğinden, onu Bizans'a sığınmağa ikna etti. Erisığı da bütün maiyetiyle İstanbul'a gitti; Romanus Diogenes tarafından bizzat karşılandı, Selçuklu tarihinde ilk defa bir prensin Bizans'a sığındığı görülüyor. Bizans İmparatoru Romanos Diogenes ordusunun eksiklerini tamamlamak ve yeni kuvvetler tedarik etmek üzere Erzurum'da karargâh kurduğunda. Buraya kadar yanında getirdiği mülteci Selçuklu şehzadesi Erisığı'yı İstanbul'a geri göndermiştir⁶⁴.

Hatunlar meselesi dolayısıyla Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile vasalları ve bilhassa hilâfet arasında karşılıklı elçiler gönderildiği görülüyor. Bu arada Halîfe, her vesile ile Alp Arslan nezdine elçi gönderiyordu. Meselâ, 4 Zilkâde 458 (27 Eylül 1066)'de çeşitli meselelerin halli için bir hâdimiyle Ebû Muhammed Temimi el-Hanbelî adlı bir fakihi Sultan nezdine elçi olarak gönderdi. Bu heyet Sultan'a takdim edilmek üzere hilatler getirmiş ve Halîfenin eşi Hatice Arslan Hatun'un Bağdâd'a gönderilmesini temin için Halîfe'nin bir tezkeresini takdim ettikten sonra Halîfenin kendisine ve haşiyesine ait iktâlara tecavüz eden Selçuklu nâiblerinden şikâyet ettiğini bildirmişlerdir. Halîfe'nin dönmesini istemesi üzerine eşi Hatice Arslan Hatun beraberinde, Halîfe'ye verilmek üzere Sultan Alp Arslan'ın iktâlar ve daha bazı şeylerle ilgili tevkîleri olduğu hal-

63 İ. Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası*, XIII, 1958, s. 129 vd.; M. H. Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1944, s. 65.

64 Sibt, Neşr. A. Sevim, 456 yılı olayları; Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", s. 129 vd.; Yınanç, s. 65.

de, Rebiülâhır 459 (Şubat-Mart 1067)'da Rey'den Bağdâd'a hareket etti. Arslan Hatun hâdimiyle birlikte Cumadelülâ başında (Mart sonları) Bağdâd'a ulaştı. Beraberlerinde hilâfet Vezîri İbn Cüheyr bulunan halk, onu şehre bir fersah uzaklıkta karşıladı. Bu sırada vezîr, atının üstünde Hatun'a duada bulundu. Hatun, saraya girince Selçuklu Amîdi, Beytû'n-nûbe'de hazır olup Hatun'un beraberinde getirdiği Sultan'ın mektuplarını okudu. Bu mektuplar, "Halîfeye itaati, yasalara göre Halîfe'ye hizmette bulunmayı ve Halîfe'nin bütün arzu, istek ve emirlerinin yerine getirilmesini" içermekte idi⁶⁵. Bundan birkaç yıl sonra 464 (1071/1072) yılında Sultan'ın askerleri Arap Emîri Müslim b. Kureyş'ten Enbâr'ı aldılar, çünkü Sultan ondan nefret ediyordu, ayrıca Sultan, ondan Harba kasabasını da alarak Halîfe'nin eşi Arslan Hatun'a vermişti⁶⁶.

Demek ki yapılan elçilik amacına ulaşmıştır. Kaynakta verilen bu bilgiler bize elçilik heyetlerinin teşkili ve bu görevin icrası konusunda fikirler vermektedir. Açıkça görülüyor ki hemen her meslekten donanımlı kişiler elçi olarak gönderilmekteydi. Ayrıca elçilere fena muamelede bulunulduğuna dair kaynaklarda herhangi bir malûmata rastlanmıyor. Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme*'de belirttiği elçilik hakkındaki görüşleri yukarıdaki bilgilerle tamamen teyit edilmektedir: "Padişahlar birbirine daima büyük saygı göstermişlerdir ve elçileri aziz ve muhterem tutmuşlardır. Eğer bir vakit padişahlar arasında bir gerginlik veya bir düşmanlık olmuş da, elçiler zamanına göre gidip gelmişler, elçiliği kendilerine emretmiş oldukları şekilde yerine getirmişlerse, asla kendilerini incitmemişler (elçileri) iyi tutma âdetini azaltmamışlardır."⁶⁷. Sıbt'ta geçen bir kayıta, Nizâmülmülk'ün elçilik hakkındaki nazariyesine uygun bir icraat şöyle anlatılmaktadır: "Sultan Alp Arslan 463 yılı Zilkâdesi'nde (Ağustos 1071) Hemedân'dan hareket edip Urfa önlerine kondu ve buradakiler, kendisine karşı savaştılar. Şehrin hendekleri ağaç ve başka şeylerle dolduruldu. Şehir halkı, daha önce Sultan'ın kuşatmayı bırakması için elli bin altın teklif etmişti. Sultan da buna razı olup savaşı gevşetti. Fakat daha sonra Sultan'ın kuşatmayı gevşetmesine rağmen halk, 'Kuşatma âletlerini yakmadıkça sana para vermeyiz' dediler. Bunun üzerine Sultan, 'Kuşatma aletlerinin kı-

65 Sıbt, Neşr. A. Sevim, 459 yılı olayları.

66 Sıbt, Neşr. A. Sevim, 464 yılı olayları.

67 Nizâmü'l-Mülk, XXI. Fasıl.

rılıp yakılmalarını' emretti. Müdafiler bu emrin yerine getirildiğini görünce sözlerinden caydılar. Sultan'ın yanında bulunan Bizans imparatorunun elçisi, Sultan'la Urfalılar arasında aracılık yapmıştı. Sultan, buna kızarak 'elçinin tutuklanıp öldürülmesini' emretti ise de Nizâmülmülk, 'Bu, geleneğe aykırıdır; gerçek sebebi belli olmayan ve görünüşte de kötü olan böyle bir yolun açılması doğru değildir' dedi. Sultan, vezîrin bu sözlerini doğru buldu ve elçi, getirdiği mektubun cevabı yazılarak salıverildi."⁶⁸

Hükümdârlık ailesi içinde hatunların devlet hayatında ne kadar büyük roller oynadıklarına dair aşağıda vereceğimiz misâl ilginçtir. 458 (1065/1066) yılında Alp Arslan Harezm'e varınca burada kendisini hâdimler karşılayıp birçok değerli armağanlar ve paralar takdim ettiler. Sultan bu keseden bir avuç altın alıp büyük oğlu Ayaz'a takdim etti. O da dizleri üzerinde süratle giderek babasının önünde yer öptü ve babasının uzattığı altınları alıp yeniden dizleri üzerinde, geldiği yere döndü. Bu, baba saygısının Selçuklular zamanında ne kadar önemli olduğunu açıkça göstermektedir.

Aynı mecliste vasal hükümdârlardan Ahvaz Âmili Hezâresb, şehzâde Ayaz gibi dinarları almak için Alp Arslan'ın yanına iki dizi üzerinde gelip, iki dizi üzerinde yerine dönmediği için, Sultan onu kafasında saltanat hülyası beslemekle itham edip şöyle söyledi: "Senin zihninde hâkimiyet sevdası yatmaktadır, bunu gerçekleştirmek amacıyla Halife'yle mektuplaşıp para sarfetmektesin ve Nişâbûr'da Ahvaz'ı tahkim etmekle meşgul oldun". Ertesi gün Sultan'ın, kardeşi Süleymân'ın hâciblerinden Aytekin'i gözünün önünde kılıçla ikiye biçmesi karşısında aynı akıbetle uğrayacağından korkan Hezâresb, kendisini vezîr Nizâmülmülk'ün önüne atarak: "Ben, şu durumumun senden başka hiç kimse tarafından düzeltilebileceğini sanmıyorum" dedikten sonra ona ve Sultan'ın zevcesi Hatun'a paralar verdi. Böylece hayatını kurtarmakla kalmadı, Tuğrul Bey'in ölümünden beri biriken vergileri vermediği için, bir nevî tutuklu bulunduğu hükümdârın nezdinden memleketine dönmesine müsaade edildi⁶⁹.

Aslında Hezâresb'in Selçuklu ailesinden biri yani Alp Arslan'ın kız kardeşi ile evli olduğunu Sibt'taki bir kayıttan anlıyoruz: "462 (1069/1070) yılında Müslim b. Ukayl de Hemedân'a gidip Sultan'ın

68 Sibt, Neşr. A. Sevim, 463 yılı olayları.

69 Sibt, Neşr. A. Sevim, s. 130 vd.; M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, 123.

katına çıktı. Sultan, ona izzet ve ikramda bulundu ve onu çadırına davet etti, o da geldi. Sultan'la birlikte yemeğe oturdu ve Sultan'dan ölen Hezaresb'in eşi olan Sultan'ın kız kardeşiyle evlenme isteğinde bulundu. Sultan da bunu kabul ile Nizâmülmülk'e nikâhın kıyılmasını emretti; bu arada Müslim'e Irak'ta, içinde Medâyin'in de bulunduğu bazı yerleri iktâ etti⁷⁰.

Yukarıda adı geçen Sultan'ın eşi hatunun adı kaynakta verilmemektedir. Hatunun nüfuzunu Sultan nezdinde kullanan Nizâmülmülk tarafından Hezâresb meselesinin halledilmesi görünüşe göre zor olmamıştır. Eski Türk geleneklerine göre, Hatun'un sarayda ve devletteki nüfuzunu tecrübe eden Nizâmülmülk, daha sonraki dönemde hatunun devlet işlerine karışmasını engellemeye çalışmıştır. Onun Melikşâh'ın zevcesi Terken Hatun ile husumeti bu şekilde düşünmesini gerektirmiştir. Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme*'de hatunların devlet işlerine karışmalarının doğuracağı tehlikelere dikkati çekmesi bunun delilidir: "Bilhassa, peçe taşıyan ve akılları mükemmel olmayan kadınlar. Onların gayeleri, yerinde kalacak olan asil bir nesildir. Ne kadar daha asil olurlarsa, o kadar daha layık, ne kadar namuslu (mestûrter) ve dindar olurlarsa, o kadar övülmeye değer. Padişahın karıları ferman verici oldukları takdirde, (onlar) hep garaz sahiplerinin duyurduklarını emrederler; erkeklerin dışarıdaki ahvali kendi gözleriyle görmekte oldukları gibi göremezler; sonra kadın hâcib veya hizmetçi (hâdim) gibi onların yardımcılığında bulunanların söyledikleri gereğince ferman verirler. Bunun neticesi olarak, onların fermanları, çoğunlukla hakikat hilafına olur. Bundan ise, fesat doğar; padişahın haşmeti ziyan görür; halkı (merdum) sıkıntı içme atarlar; mülk ve dinde karışıklık meydana gelir; insanların veya reayanın malları telef olur; devlet büyükleri incinmiş olurlar. Bütün devirlerde padişahın karısının padişaha musallat olduğu her zaman, rüsvaylık, şer, fitne ve fesattan başka hiçbir şey hâsıl olmamıştır."⁷¹

Görülüyor ki, Nizâmülmülk sarayda oturan veya iktâ sahasının başında bulunan hatunların emrinde, hizmet gören bir teşkilâtı bahis mevzuu etmektedir. Bu teşkilâtın kapsamı ve işleyiş tarzı hakkında fazla bilgimiz bulunmamakla birlikte hatunların hizmetinde, görevlilerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Nizâmülmülk

70 Sıbt, Neşr. A. Sevim, s. 141.

71 Nizâmü'l-Mülk, s. 131 vd.

eserinde, hatunların siyasetle ilişkilerini ele alırken hal yollarına işaret etmekte ve onların, hâcibe ve hadimelerin sözlerine meyledip, fermanlar vereceğini kaydetmektedir. İşte Nizâmülmülk, hatunlarla alakalı olarak Selçuklu hükümdârlarının takip etmeleri gereken siyaset hakkında tavsiyelerde bulunurken bu tavsiyeleriyle genel olarak kadınlar hakkındaki anlayışını ortaya koymuştur. Bu tavsiyeler, hem devletin bekâsını samimi olarak öngören bir vezîrin görüşlerini öğrenmek bakımından, hem de baştaki hükümdârın bu tavsiyeleri ne dereceye kadar nazar-ı itibara aldığını belirlemek bakımından önemlidir. Bu münasebetle Nizâmülmülk'ün Melik-şâh'ın zevcesi Terken Hatun'la yaşadığı sorunların, ona acı tecrübeler kazandırdığını anlamış bulunmaktayız. Selçuklu Devleti'nin vezîri olan Nizâmülmülk, eski Türk devletlerindeki hatun anlayışının aksine görüşler ileri sürmektedir. Bu maksatla mesul olmayan kişilerin devlet işlerine karıştırılmaması gerektiğini savunurken, yukarıda görüldüğü gibi tenkit ettiği noktaların merkezine bilhassa kadınları yerleştirmesi dikkat çekmektedir. Bu hususta geçerli neden olarak hatunların vereceği fermanların sağlıklı olmayacağını göstermekte ve hatunların hükümdârlara nüfuz ettikleri devirlerde fitne ve fesadın alıp yürüdüğünü hatırlatmaktadır. Fakat Nizâmülmülk'ün görüşlerinin hilâfına Sultan Alp Arslan devrindeki örneklerde hatunların aracılıklarının faydalı sonuçlar doğurduğunu da görmekteyiz. Sonuç olarak pek çok misalde görülebileceği gibi Selçuklu Sultanlarının hatunlarıyla müşâvere ettikleri, onların fikir ve tavassutlarına değer verdikleri ve bu suretle nüfuz sahibi oldukları kanısındayız. Buna mukabil hatunların nüfuzlarının devlet idaresinde geleneksel bir durum olup, resmi bir hüviyetinin bulunduğu söylenemez.

İbnü'l-Adîm'in bir kaydından anlaşıldığı üzere resmi diplomatik veya özel meclislere katılmıyorlardı: "Sultan Alp Arslan Halep önlerinde iken bir içki meclisinde kendini kaybedinceye kadar içtikten sonra varılan anlaşma gereğince, vasal olarak tahtında bırakılan Haleb Mirdâsoğulları Devleti hükümdârı Mahmûd'u kasd ederek 'Şu bedevî emirini yani Mahmûd'u huzuruma getirin, boynunu vurrayım' dediği zaman Nizâmülmülk 'Ey âlemin Sultanı senden böyle bir şey nasıl zuhur edebilir' dedi. Sultan iyice sarhoş bulunuyordu. Bu nedenle şarap kabının içindeki tasla vezîre vurup 'Onu isterim' dedi. Tas vezîrin yüzünü yaraladı. Bunun üzerine vezîr, otağın bir

bölümünde bulunan Hatun'a gidip 'Ey Hatun bize yardım et, yoksa asker telef olacak ve birbirini yağma edecekler. Durum bu merkezdedir' deyince Hatun hemen kalkıp Sultan'a gitti. Hatun, Sultan'ın yanına gitti. Hatun'u karşısında gören Sultan: 'Niçin geldin?' diye sorunca, Hatun: 'Uyu, sen sarhoş olmuştun' dedi ve Sultan'ı götürdü. Sultan gidince, mecliste bulunan devlet erkânı da dağıldı. Sabahleyin Hatun Sultan'a 'Zulüm kapısını açman sana büyüklük getirir mi?' diye sorunca, Sultan; 'inşallah, hayırdır' dedi. Hatun 'Dün gece bedevi emîrini getirtip, boynunu vurmak istedim. Halbu ki, sen ona aman vermiştin ve esasen sen Mısır ve havalisini feth etmek istiyordun. Üstelik Nizâmülmülk'e de şunları yaptın' dedi. Sultan 'Tanrıya yemin ederim ki, bu yaptıklarımın hiç birinden haberim yok' diye cevap verdi. Daha sonra Nizâmülmülk nezdine gelince, Sultan 'Ey Hasan, yüzündeki bu yara nedir?' diye sordu: 'Ey âlemin Sultanı, bu yara dün çadırımdan çıkarken, çadır direğinin yüzüme çarpmasından oldu' demek suretiyle gerçeği söylemedi. Vezîrin bu cevabı orada hazır bulunanların hoşuna gitti."⁷²

Kaynağın anlattığı ve Alp Arslan'ın Halep kuşatması sırasında 1070/1071'de cereyan eden bu vakada vezîr, idamı emredilen Mahmûd'un affı için bizzat Hatun'un tavassutuna başvurmuştur. Hatun'un sözlerinden Alp Arslan'ın daha evvel bu emirin öldürülmesini istediği sonra da aman verdiği anlaşılıyor. Demek ki Mahmûd, Sultan'ın nazarında sabıkalı biri idi. Görülüyor ki kaynak daha ziyade Hatun'un Sultan üzerindeki nüfuzunu bahis mevzuu etmektedir. Buna mukabil vezîrin Sultan nezdindeki doğrudan aracılığı fayda vermemiş olduğu gibi, sert bir tepkiyle karşılanmıştır. Aracı olan Hatun, Sultan'a Mısır'ı fethetmek niyetinde olduğundan daha ehven-i şer hareket eylemesini tavsiye etmektedir ki bu da hatunların siyasette yönlendirici rollerinin önemli olduğuna işaret etmektedir. Bunun yanında zikredilen bu vakadan Hatun'un, Sultan ile birlikte seferlere katıldığı anlaşılıyor. Bu münasebetle hatunların seferlerde daha ziyade ata bindikleri görüşünü ileri sürmek mümkündür. Nitekim yukarıda zikrettiğimiz gibi, Uddetüddin ile evlenen Sultan Alp Arslan'ın kızı Bağdâd'a ata binmiş olduğu halde girmişti. Şüphesiz Selçuklu hanedanının aile hayatında evlenmeler büyük önem arz etmekteydi. Bilhassa düğünlerde günlerce süren

72 İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler) Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, Çev. Ali Sevim, TTK, Ankara 1989, s. 18.

ihtişamlı törenler yapılıyor, yenilip içiliyordu. Kaynaklardaki bilgilerden hatunlardan bazılarının daima sarayda bulunmadıkları, sürekli veya geçici olarak başka bir şehirde yaşadıkları anlaşılıyor. Meselâ Tuğrul Bey'in vezîri olup, yukarıda zikredildiği gibi Alp Arslan tarafından vezîrlikten azl edilerek Merverrûd'a sürgün edilen Amîdülmülk, Alp Arslan'm eşi Ümmü Kıpçak'ı Sultan'ın nez-dinde şefaatte bulunması için Nişâpûr'da ziyaret etmiş hatta küçük yaşta bulunan oğlunu kucağına alarak sevmiştir⁷³.

Alp Arslan 1071 Malazgird savaşı sonrasında kumandanlarını Anadolu'nun fethi ile görevlendirdikten⁷⁴ sonra doğudaki bir takım gelişmeler dolayısıyla Türkistân seferine çıkmak zorunda kalmıştır. Alp Arslan'ı Mâverâünnehr seferine çıkmaya zorlayan en önemli sebep ise damadı Şemsülmülk Nasr (Batı Kağanı, 1068-1080) b. Tamgaç Han ile oğulları arasındaki anlaşmazlık ve sürekli devam eden savaşlardı. Yukarıda da belirtildiği gibi Alp Arslan doğuda kızı Ayşe Hatun'u Karahanlı Hükümdârı Şemsülmülk ile evlendirirken, aşağıda göreceğimiz gibi oğlu Melikşâh'ı Mâverâünnehr'in Karahanlı hâkimi Tamgaç Han'ın kızı Celâliyye Terken Hatun ile diğer oğlu Arslanşâh'ı da Gazneli hükümdârının kızıyla evlendirmişti.

Selçukluları metbû tanıyan Şemsülmülk'ün, Sultan'ın kızıyla evlenmesi neticesinde Alp Arslan, Karahanlı tahtında söz sahibi olmuş, Karahanlıların kendisine tâbiliğini güçlendirmiş ve onların ittifâkını sağlayarak gücünü arttırmıştır. İleride Karahanlı Devleti'nde çıkacak olan taht mücadelelerinde etkin rol oynayarak, kendi çıkarlarına ters düşmeyecek kişilerin tahta geçmesinde önemli kazanım elde etmiştir. Böylelikle Alp Arslan hem Karahanlılarla hem de Gaznelilerle akrabalık bağları kurarak, devletin sınırlarını güvence altına almış, birlik ve anlaşma sağlamış, durumunu kuvvetlendirmiştir.

İlk bakışta karşılıklı olarak hanedanlar arasında akrabalık kurulduğunu görmekle birlikte yerine göre siyasi ilişkilerde sürekli olarak gerginlikler yaşanmıştır. Bu cümleden olarak Alp Arslan'ın oğullarıyla Şemsülmülk arasındaki anlaşmazlık sürüp gitmekteydi. Malazgird savaşı sonrasında gelişmeler şöyle olmuştur: Şemsülmülk Buhara, Semerkand ve Ceyhun ötesindeki diğer ülkeler-

73 Sibt, Neşr. A. Sevim, 457 yılı olayları.

74 Reşidüddîn Fazlullâh, Neşr. A. Ateş, s. 39; Karş. Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, s. 28

de hüküm sürerken, Alp Arslan'ın bir oğlu İlyas Harezmi'de diğer oğlu Ayaz da Toharistan'da şehzâde olarak meliklik yapıyorlardı. Şemsülmülk'ün Türkistân tarafında bulunduğu bir sırada Ayaz Buhara ve Semerkand taraflarına akınlar yapmıştı. Bu istilâ haberi üzerine dönen Şemsülmülk de Ayaz'ın askerlerini bozmuş; bir kısmını esir almış ve öldürmüştü. Sıbt'a göre, Ayaz ve Melikşâh, Şemsülmülk'le savaşmak için Ceyhun'u geçtilerse de Şemsülmülk onları yenilgiye uğratıp, mallarını yağmaladı. Yağmalanan mallar arasında altın işlemeli bir leğen de vardı. Zikredilen şehzâdeler Horâsân'a döndükleri zaman, Şemsülmülk, karısı Ayşe Hatun'u ayaklarındaki ayakkabılarıyla vura vura öldürdü ve "Sen benim karım değilsin. Bana karşı casussun. Kardeşin Ayaz'ı memleketlerimi tahrip etmesi için kışkırtıyorsun." dedi. Bunu haber alan Sultan Alp Arslan ona karşı harekete geçti. Bunun üzerine Şemsülmülk, Sultan'a haber gönderip, kız kardeşini öldürmediği hususunda ona ant içti ve hattâ kendi kız kardeşini Sultan'a yollayıp onunla evlendirdi. Sultan, Bizans imparatorunu yenilgiye uğrattıktan sonra Şemsülmülk'ün kız kardeşiyle gerdeğe girmiş ve onu son derecede çok sevmişti. Fakat Alp Arslan kızın odasına girdiğinde eşi geline ait çehizler arasında oğlu Melikşâh'dan yağma edilen leğeni gördü. Sultan çok üzüldü ve gücendi: "Bu leğeni burada görmenin manası ancak beni ayıplamak ve oğlumun yenilgisini bana haber vermek ve hatırlatmaktır." dedi. Bundan sonra Mâverâünnehr seferine karar verdi Söylendiğine göre Sultan, iki yüz bin atlı ve yayadan oluşan büyük bir orduyla harekete geçip Ceyhun üzerine kayıklardan teşkil ettiği büyük bir köprüden yirmi dört günde geçti (465 Safer=Ekim/Kasım 1072). Selçuklu askerleri Karahanlı ülkesinde ilerlemeye başladı ve hatta bazı kayıtlara göre Buhara'ya kadar ulaştılar. Kaynaklara göre Karahanlıların bir mukavemeti gözükmüyor; yalnız Barzem kalesi inatla dayanıyordu. Alp Arslan Karahanlı ülkesinde ilerlerken Barzem Kalesi kumandanı Yusuf Harezmi'nin çetin direnişini de kırıp kaleyi aldı. Fakat Yusuf Harezmi tarafından hançerlenerek öldürülmesi ile sefer yarım kaldı (10 Rebiyülevvel 465/24 Kasım 1072) ⁷⁵.

75 İbnü'l-Esîr, X, s.78; Sıbt, Neşr. A. Sevim, 465 yılı olayları; İbnü'l-Kalânîsî, s. 106; Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, s. 28; Reşîdüddîn Fazlullâh, Neşr. A. Ateş, s. 40; Müsevî, *Esahhü't-tevârih*. Süleymânîye Kütüphanesi, Turhan Sultan nr. 224, vr. 311 b; Hüseyinî, s. 37; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, Çev. Ö. Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1987, s. 325; Mirhond, II, s. 671; Ahmed b. Mahmûd, I,

Melikşâh

Sultan Alp Arslan'ın bütün hükümdârlık süresi (Meliklik dönemi dahil) on sekiz yıl olup, bu sürenin on bir yılı (sekiz yıl yedi ay olmalı), amcası yani Sultan Tuğrul Bey'in ölümünden sonra idi. Sultan, hiç Bağdâd'a gelmemişti. Alp Arslan'ın ölümü ve bu münasebetle yapılan matem merasimi hakkında daha tam malûmata sahibiz. Bu Selçuklu Sultanı'nın ölümü, bütün ordu Ceyhun nehri ni geçinceye ve tabii bu arada veliaht Melikşâh'ı tahta çıkarma hazırlıkları tamamlanıncaya kadar üç gün gizli tutuldu. Daha sonra Melikşâh, üzerinde, Halife'nin Amîdüddeve b. Cüheyr ile İsfâhân'a gönderdiği hilât olduğu halde, Selçuklu tahtına oturdu. Bu arada vezîr Nizâmülmülk, yanında emîrler olduğu halde, Melikşâh'a "Ey Sultan konuş" diye hitap etti, sonra da hep birlikte Merv'e giderek Alp Arslan'ın cesedini babası Çağrı Bey'in mezarının yanına defnettiler. Vezîr Fahrüddeve b. Cüheyr, Sahn-ı Selâm'da 8 Cumadelûlâ (20 Ocak 1073 Pazar günü)'da, Sultan'ın ölümü dolayısıyla taziyetleri kabul etti; üçüncü Salı günü de Halife'nin bir tevkii yayınlandı. Bu tevkîde, "Sultan Alp Arslan'ın ölümü dolayısıyla üzüntü beyan ediliyor, onun Ulu Tanrı yolundaki cihâdı, Müslümanların işlerini yürütme hususundaki çabaları, Bizans'ı yenmesi, yolları güvence altına alması, orduyu düzenleyip zapturabt altına alması ve yaptığı diğer işler, ayrı ayrı belirtilip kendisine teşekkür ediliyordu". Sultan'ın ölümü nedeniyle Bağdâd'taki çarşılar kapatıldı. Halifenin eşi (Arslan Hatun) Hilafet Sarayı'nda yas amacıyla oturdu ve cariyelerin saçlarını yoldu; kendi saçını da yolmak istediye de Halife,

s. 109 vd; Müneccimbaşı, *Câmiü'd-düvel*, I, Yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000, s. 43; Alp Arslan'ın ölüm tarihi ve ilgili kaynaklar hakkında ayrıca bk. R. Şeşen, "Alparslan'ın Hayatı İle İlgili Arapça Kaynaklar", *Türkiyat Mecmuası* (XVII'den ayrı-basım), İstanbul 1972, s. 111.

kendisine engel oldu; bununla birlikte Hatun, toprak üzerine oturdu, fakat yedi gün sonra Halîfe, onu bu yas konumundan kaldırdı. Arslan Hatun Recep sonlarında (Nisan 1073 ortaları) Bağdâd'tan Rey'e hareket etti; onu, Amîdüddeve ve hâdimler Nehrevân'a dek uğurladılar⁷⁶.

Gerçekte bu, Hatice Arslan Hatun'un bir daha Bağdâd'a gelmemek üzere son gidişi olmuştur. Zira ondan bir ay sonra, Halîfe el-Kaaım hecamat yaptırmış ve kotii bir tedbirsizlik eseri fazla kan kaybından vefat etmiştir⁷⁷. Böylece yaklaşık on dokuz sene süren bu evlilik kendiliğinden sona ermiş oluyordu. Aşağıda ayrıntılarıyla zikredileceği gibi, Sultan Melikşâh'ın gözde kızı Mahmelek Hatun'un, el-Muktedi Billah ile evlenmesinde, onun çok yapıcı hizmetleri olmuştur. El-Muktedi Billah, Mahmelek Hatun'a kendisi için dünürcü gönderdiğinde, Terken Hatun'u bu evliliğe ikna etmek için devreye Hatice Arslan Hatun girmiştir. O, Halîfeliğin dünyevi şeylerle, mal, mülk, makamla hiç bir şekilde kıyaslanamayacağını, müslümanların hepsinin Halîfenin kulu ve kölesi olduklarını söyleyerek Terken Hatun'u ikna etmiştir⁷⁸.

Yukarıda Alp Arslan'ın ölümünden sonra Rey'e gittiğinden bahsettiğimiz Hatice Arslan Hatun el-Kaaım Biemrillâh 'ın olimünden yaklaşık iki yıl sonra Ferâmurz b. Kakûye ed-Deylemî ile evlenmiştir (469/1076). Ferâmurz, zamanında İsfâhân'ı Tuğrul Bey'e teslim etmiş, Selçuklu Devleti'ne önemli hizmetlerde bulunmuş devlet adamlarından biri idi. Sultan Melikşâh devrinde ise en nüfuzlu kumandanlardan biri olmuştur. Ferâmurz, Hatica Arslan Hatun ile evlendiğinde, ona iki yüz çeşitli giysi, on bin altın gibi zengin hediyeler göndermiştir. Hatice Arslan Hatun'un, Ferâmurz ile olan ve on dört yıl süren bu ikinci evliliğinden Alâüddeve ve Atâ Hatun adlarında biri erkek biri kız iki çocuğu dünyaya gelmiştir⁷⁹. Bunlardan Alâüddeve Gerşasf, Melikşâh'ın kızı Melike Salkım Hatun ile Atâ Hatun da Melik Mahmûd ile evlenmiştir ki bu ikin-

76 Sıbt, Neşr. A. Sevim, 465 yılı olayları.

77 Suyutî, *Kitab-ı Tarihu'l-Hulefâ*, TTK Kütüphanesi, Nr. Y 100, vr. 234.

78 İbnü'l-Esîr, X, s. 115; Karş. Z. Kitapçı, *Abbâsî Hilâfetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1994, s. 53.

79 Sıbt, Neşr. A. Sevim, 469 yılı olayları; İbnü'l-Esîr, X, s. 102; Karş. Öztuna, I, s. 479; Kitapçı, s. 54.

cisinin evliliğinden Emîr Alâüddeve dünyaya gelmiştir⁸⁰. Hatice Arslan Hatun, bilinmeyen bir hastalık nedeniyle 1090 yılında vefat etmiştir. Onun el-Kaa'im ile evlendiğinde on altı on yedi yaşlarında olduğu göz önüne alınırsa, elli yaşları civarında öldüğü ortaya çıkmaktadır⁸¹.

Böylece Tuğrul Bey, Alp Arslan ve Melikşâh devirlerini görmüş, Selçuklu Devleti'nin haşmet ve azamet devirlerini yaşamış olan bu büyük Hatun'un evliliklerini ve oynadığı tarihi rolü, kaynakların el-verdiği ölçülerde aydınlatmağa çalıştık. Şüphesiz Arslan Hatun'un Halife ile evlenmesi, Selçuklu hanedanı ile Abbasî hanedanını birleştirmeye gayesi doğrultusunda önemli bir adım olmuştur. Aslında Halifelikle kurulan bu sıhriyet meselesi, Türk-İslâm tarihine yön veren olayların en mühimlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Böylece bu mesele hakkında bir tarih muhakemesi yaptıktan sonra Alp Arslan'ın vefatından sonra gelişen olaylara dönelim. Kaynaklarda verilen izahattan anlamaktayız ki, yas merasimi Bağdâd dâhil olmak üzere devletin her yerinde özenle yerine getirilmiştir. Sıbt'a göre Alp Arslan'ın ölümü (24 Kasım 1072) ile vezîrin taziyetleri kabul etmesi (20 Ocak 1073) arasında yaklaşık olarak iki aylık bir süre vardır, fakat yas merasiminin tam olarak ne zaman ilân edildiği hakkında bilgimiz yoktur. Rebiülevvel (Kasım/Aralık) ayında, Alp Arslan'ın öldüğü haberinin, etrafa yayılması üzerine Bağdâd'ta Hilâfet Sarayı'nın haremünde, "Bu haberi çıkaran kimsenin tehdit edilip korkutulacağı" ilân edildi, fakat sonradan bunun doğruluğu kesinleşti. Yeni Selçuklu Sultanı Melikşâh'tan, Bağdâd'daki hilâfet sarayına, babası Alp Arslan'ın vefatı dolayısıyla kendisi adına hutbe okunmasını talep eden mektuplar 8 Recep 465 (20 Mart 1073)'te gelmiştir. Bu talep Halife tarafından kabul edildi ve hemen Cuma olan ertesi günden itibaren Melikşâh adına hutbe okutulmasına başlandı⁸².

Sultan Alp Arslan, ölmeden önce ordu mensuplarına şu vasiyette bulunmuştu:

1-Oğlu Melikşâh ve Vezîr Nizâmülmülk'e itaat etmeleri,

80 İbnü'l-Esîr, X, s. 437.

81 Öztuna, I, s. 479; Kitapçı, s. 54.

82 Sıbt, Neşr. A. Sevim, 465 yılı olayları.

2-Oğlu Ayaz'a, babası Davud Çağrı Bey'e ait olan yerler ile beş yüz bin altın verilmesi,

3- Kardeşi Kavurd Bey'e Fars, Şiraz ve bunlara bağlı olan yerler ile belli bir miktar para verilmesi ve eşi Seferîyye Hatun ile evlenmesi,

4- Cibâlve Fırat toprakları ile vaktiyle Sultan Tuğrul Bey'in elinde bulunan bütün yerlerin kale ve içindekilerle birlikte oğlu Melikşâh'a verilmesi,

5- Bu vasiyetin aynen yerine getirilmesi, buna karşı çıkacak olanların derhal öldürülmesi⁸³.

Herhalde Alp Arslan, yaralı vaziyette iken kendisinin ölümünden sonra devleti yeni şartlara göre ayarlamak lüzumunu hissetmiş, birkaç maddeyi ihtiva eden vasiyetnâme bırakmıştır. Bu vasiyetin şartlarını Sıbt'ın verdiği malûmattan öğreniyoruz. Müteakip hadiselerin cereyanından bu vasiyetlerin yerine getirildiğini görmekteyiz. Öyle anlaşıyor ki, maddelerden biri olan Melikşâh'ın veliahdlığı meselesi zaten daha önceden belliydi. Sultan Alp-Arslan daha 558 (1065-1066) yılında oğlu Melik-Şâh'ı veliahd ilan etmiş ve emirlerinden de yemin ve söz almıştı⁸⁴. Bu nedenle onun tahta çıkması hususunda devlet adamlarının hiçbir ihtilâfı görünmemektedir. Hatta, Vezîr Nizâmülmülk'ün bu meselede baş rolü oynadığı aşikârdır. Diğer taraftan Selçuklu Devleti'nin o sıradaki genel durumunun Melikşâh'ın tahta çıkması için müsait olduğu rahatlıkla söylenebilir. Zira, tahta yeni çıkan Melikşâh, yanında Nizâmülmülk'ün şahsında kuvvetli ve tecrübeli bir devlet adamı bulmuştur. Buna, tahtta hak iddia eden amcası Kavurd'un vaziyete hâkim olmak için yeterli zamanı bulamadığını da ilâve edersek, vaziyetin ne kadar Melikşâh lehine olduğu daha iyi anlaşılır.

Gerçekten de Kavurd iki bin atlı ve dört bin yaya bir kuvvetle Rey-Hemedân arasındaki yörelerde bulunan Türkmenlere gitmek niyetinde idi. Onun bütün bu girişim ve faaliyetlerini haber alan Sultan Melikşâh ve Nizâmülmülk başkent Rey kalesinde bulunan beş yüz bin dinar, beş bin giysi ve silahları beraberlerine alarak Kavurd Bey'den önce Rey'den çıkıp Türkmenlere gittiler ve sözkonusu para ve giysileri onlara dağıttılar; böylece onları kendi tarafına çekmeyi başardılar⁸⁵.

83 Sıbt, Neşr. A. Sevim, 465 yılı olayları.

84 İbnü'l-Esîr, X, s. 80, 81.

85 Sıbt, Neşr. A. Sevim, 465 yılı olayları.

Şimdi yukarıda zikredilen Alp Arslan'ın vasiyetinin üçüncü maddesinin ne dereceye kadar uygulandığını görelim. Alp Arslan'ın vasiyeti gerek Melikşâh tarafından, gerekse diğer devlet adamları ve emîrler tarafından tasvip edilmiş ve tatbikine geçilmişti. Fakat Kavurd'un isyan etmesi ve taht mücadelesine girişmesi, vasiyetin bu maddesinin uygulanmasına engel teşkil etmiştir. Sultan Alp Arslan, ölümünden sonra kendi karısının kardeşi Kavurd'a verilmesini vasiyet etmekle, muhtemelen onun Melikşâh'a tâbi olmasını ve taht mücadelesine girişmemesini temin etmeyi arzulamıştı, fakat olaylar farklı yönde gelişmiştir.

Melikşâh'a karşı amcası Kavurd isyan etmiş, fakat Hemedân civârında yapılan savaşta mağlup ve esir edilmiştir⁸⁶.

Tutsak alındıktan sonra Kavurd'un, Sultan Melikşâh'ın emriyle kendi yayının kirişiyle boğdurulduğu malûmdur. Kaynaklarda Kavurd'u boğan şahıs hakkında iki farklı rivayet vardır. İbnü'l-Esîr, Sıbt, El-Hüseynî, Ahmed b. Mahmûd, Bondârî gibi müelliflere göre, Melikşâh Kavurd'un öldürülmesi işini Gevherayın'e vermiş, o da beraberinde kör bir Ermeni ile Kavurd'un yanına gitmiştir. Kavurd'un affedilmek için ettiği bütün vaatler ve yalvarmaları işe yaramamış ve tek gözlü Ermeni kendi yayının kirişiyle Kavurd'u boğmuştur⁸⁷.

Bu kaynaklardan Sıbt'ın başka bir rivayetinde ise Kavurd'u boğanın bir Kıpçak Türkü olduğu kaydedilmiştir. Bu rivayete göre, Kavurd Hemedân'da Ebû Hâşim Ca'ferî'nin evinde esir tutulmaktaydı. Birkaç gün sonra Sultan Melikşâh bu eve geldi ve Kavurd'u boğdurmak üzere Kıpçaklardan birini gönderdi. Kavurd, Kıpçakı görünce durumu anladı ve biraz beklemesini istedi. Sonra kalkıp, dört rekât namaz kıldı ve akabinde Kıpçakla bir saat kadar mücadele etti, fakat sonunda kuvvetli olan Kıpçak üstün gelerek, onu yayının kirişi ile boğdu. Kavurd'un ölüsünü gece gizlice götürüp, üvey amcası İbrâhim Yınal'ın yanına gömdüler. Beş çocuğu da gözlerine mil çekilmek suretiyle kör edildi; bütün bunlar, vezîr Nizâmülmülk'ün önlem ve önerileriyle yapıldı. Ordudaki askerler, bu

86 Geniş bilgi için bk. E. Merçil, *Kirmân Selçukluları*, TTK, Ankara 1989, s. 30 vd; Ayrıca bk. İ. Kafesoğlu, *Sultân Melik-Şâh Devrinde Selçuklu İmparatorluğu*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953, s. 23.

87 İbnü'l-Esîr, X, s. 83; Neşr. A. Sevim, 465 yılı olayları; El-Hüseynî, s. 40; Ahmed b. Mahmûd, I, s. 119; Bondârî, s. 49.

durumu öğrenince Nizâmülmülk'ün yüzüne karşı, lânetleyerek bağırıp çağırdılar, bu arada Sultan'ı da lânetlediler ve ondan ayrılıp bir tarafa çekilerek ona «Sultan Alp Arslan, böyle mi vasiyette bulundu? Halbu ki o, Kavurd Bey'e belirli bir miktar para ile Kirmân ve Fars'ın verilmesini ve Seferiyye Hatun'la da evlenmesini vasiyet etmişti» dediler⁸⁸.

Kavurd ile Melikşâh arasındaki mücâdeleye yukarıda zikrettiğimiz Elbasan'ın karısı ve Melikşâh'ın halası olan Gevher Hatun'un da karıştığı görülüyor. Kaynakların ifadesinden anlaşıldığına göre, kocası Elbasan'dan sonra Gevher Hatun da Kavurd'u saltanat mücâdelesinde desteklemiş, Kavurd'un bertaraf edilmesinden sonra ordudan ayrılıp Anadolu'da hareket halinde olan Türkmenlere (Türkmanü'n-nâvekiyye) katılmak üzere, Azerbaycan'a gitmişti. Bu konuda Sıbt'ın verdiği bilgiler şöyledir: “467 yılının Şaban (Mart-Nisan 1075) ayında, Sultan Melikşâh'ın, Gevher Hatun'u öldürttüğü hususunda Bağdâd'a haberler gelmiştir. Vezir Nizâmülmülk, Sultan için Gevher Hatun'dan elli bin altın borç aldı; borcun ödenme vakti geldiği halde ödenmemesi üzerine Gevher Hatun, Nizâmülmülk'e sert sözler söyleyip onu tehdit etti ve kendisine yapılan kötü muamelelere karşılık olmak üzere eşi Elbasan'ın yönetiminde Anadolu'da hareket halinde bulunan Türkmenlere gidip katılacağını açıkladı. Gevher Hatun, Kavurd Bey'in öldürülmesi sırasında korku ve endişeye kapılarak Rey'den ayrılmış, bu sıralarda da geçtiği Nişâbûr yörelerini yağmalamıştı. Onun bu davranışları üzerine Nizâmülmülk, Sultan Melikşâh'a giderek onun bu hareketlerini ve kendisine söylediği sözleri aynen bildirdi ve 'Onu öldür, aksi takdirde o bizim başımıza büyük belalar açar' demek suretiyle tavsiye ve uyarıda bulundu. Bunun üzerine Sultan, onun arkasından iki yüz asker gönderip onu öldürmeleri emrini verdi. Derhal harekete geçen askerler, Gevher Hatun'u izlemeye başladılar. Beraberinde pek çok asker bulunan Gevher Hatun, kendisinden ancak iki, ya da üç konak uzaklıkta bulunan ve kendisini izleyen askerlerden haberi yoktu. Bu arada kendine ait yedi asker gelip, korkusu nedeniyle kendilerinden ayrılmak üzere olan Gevher Hatun'a saldırdılar; bu arada onun cariyelerinden birisi, Gevher Hatun'u korumak amacıyla kendini feda edip onun üzerine atıldı, fakat o da birkaç yerinden yaralandı. Böylece Gevher Hatun, öldürüldükten sonra kendisini izleyen Sultan'ın askerleri ge-

88 Sıbt, Neşr. A. Sevim, 465 yılı olayları.

lip hatunun otağını, mal ve parasını o cariyeden alıp bunları güven-
ce altına aldılar ve bunların hepsini Sultan Melikşâh'a götürdüler.
Bunun üzerine Sultan, Gevher Hatun'un ahdi uyarınca bunların
değerli olanlarını kendi yanında alıkoydu. Gevher Hatun dindar ve
iffetli bir hanımdı. Onun ölüm haberi Bağdâd'a ulaşınca halk, Nizâ-
mülmülk'ü kötüleyip, 'Nizâmiyye Medresesi'ni yaptırmak onun
için yeterli değildir; zira o, medresenin inşası sırasında halkın arazi-
sine el koymuş, böylece onların âdeta kanlarına girmiştir. Ayrıca o,
Sultan Melikşâh'ı amcası Kavurd Bey'i yayının kirişiyle öldürtmeye
ve çocuklarının da gözlerine mil çektirip kör ettirmeye ve son ola-
rak da halası Gevher Hatun'u öldürtmeye teşvik edip, kışkırtmıştır.'
dediler⁸⁹.

Babası Alp Arslan'ın ölümü üzerine, yine onun vasiyeti gereğin-
ce, Nizâmülmülk'ün çabası ve desteğiyle cülûs merâsimi yapılarak
10 Rebî' 465 (25 Kasım 1072)'te tahta çıkan Melikşâh⁹⁰, isyan eden
amcası Kavurd'u onu cezalandırmak suretiyle ve bu arada hala-
sı Gevher Hatun'u da bertaraf etmiştir. Fakat başta Sultan olmak
üzere bu taht mücadelesinde korkulu anlar geçirilmiştir. Neticeden
anlaşıldığına göre Alp Arslan'ın Kavurd ile ilgili olan vasiyeti yerine
gelmemiş, asker bunu bizzat Nizâmülmülk'ün yüzüne vurmuştur.
Kaynağın ifadesinden çıkan manaya göre, demek ki, askerin bu me-
seleyi istismar etmesinin sebebi, aralarında pek çok Kavurd tarafta-
rının bulunmasıdır. Bunlar ayrıca Gevher Hatun'un öldürülmesi-
ni de muhalefet için malzeme olarak kullanmışlardır. Daha sonra
vezîrin aldığı tedbirlerle devlete güçlük çıkaracak unsurlar sakin-
leştirilmiştir.

9 Cemâziyelevvel 447 (6 Ağustos 1055)'de doğmuş olan Melik-
şâh'ın⁹¹ annesinin ismi hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye
ulaşamadık. Ancak yukarıda zikrettiğimiz gibi Melikşâh'ın anne-
sinin, Alp Arslan'ın meliklik devrinde evlenmiş olduğu Seferiyye
Hatun olması kuvvetle muhtemeledir. Onun doğumu Alp Arslan'ın
melikliği devrine ve dedesi Çağrı Bey'in ölümünün dört yıl öncesi-
ne tekabül ettiğine göre, bu durumda babası Alp Arslan'ın melik-
lik devrinde evlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Melikşâh, 1092'deki

89 Sıbt, Neşr. A. Sevim, 467 yılı olayları

90 İbnü'l-Esîr, X, s. 80, 81; Sıbt, Neşr. A. Sevim, 465 yılı olayları; Zahîrüddîn
Nîşâbü'rî, s. 29; Sadrüddîn el-Hüseynî, s. 33, 38; Karş. Kafesoğlu, *Sultân Me-
lik-Şâh Devrinde Selçuklu İmparatorluğu*, s. 18.

91 Bondârî, s. 68; İbnü'l-Esîr, X, s. 182.

ölümüne kadar, yirmi yıl tahtta kalmış, onun devri imparatorluğun en parlak devri olmuştur.

Melikşâh'ın babası Alp Arslan, Kutalmış b. Arslan Yabgu'nun isyanını bastırdıktan sonra, Merv'e gidince Melikşâh'ı Mâverâün-nehir'in Karahanlı hâkimi Tamgaç (veya Tafgaç) Han'ın (Batı Kağanı, 1052-1068) kızı Celâliyye Terken Hatun ile diğer oğlu Arslanşâh'ı da Gazneli Hükümdârı İbrâhim'in kızıyla evlendirdi. Aynı büyük düğünde Alp Arslan'ın bir kızı da bu Gazneli hükümdârının oğlu Mesûd ile evlendirildi⁹². Alp Arslan babasının ve kendisinin eski payitahtı Merv'e dönünce birçok hükümdâr ve emirlerin hazır bulunduğu büyük bir düğün tertip etti. Selçuklu tarihinde çok ünlü olan Terken Hatun bin Türk köle ve cariyesi, pek ağır bir çehiz ile gelmiş, Merv baştanbaşa donatılmış idi. 1065 Eylül'ünde vukubulan düğünü müteakip Melikşâh büyük bir merasim ile veliahd ilân edildi. Sultan, mesrâsim icabı, ata bindirilen şehzadenin dizginini bizzat tuttu. Bütün emirlere bu münâsebetle hilâtler ihsan etti; emîr ve meliklerden bu hususta ahidnâmeler aldı. Hutbelerde kendisinden sonra Melikşâh'ın adının da okunmasını emretti. Feodal ananeye göre şehzâdeleri vilâyetlere melik tayin etti. Sultan İsfâhân ve Şiraz vilâyetlerini veliahd Melikşâh'a verdi⁹³.

Bu evlilikler Melikşâh'm henüz çocuk bulunduğu 1065'te gerçekleştirilmiştir. Ancak bu tarih Melikşâh'ın henüz çocukluk çağına rastladığından bu evliliklerin fiili olmayıp, sadece nikâh akdinden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü yukarıda belirtildiği gibi Melikşâh 1055'de doğmuş olduğundan bu tarihte henüz dokuz yaşında bulunuyordu. Ancak İbnü'l-Esîr zifafın da bu sırada olduğundan bahsetmektedir. Böylelikle Alp Arslan hem Karahanlılarla hem de Gaznelilerle akrabalık bağları kurarak, devletin sınırlarını güvence altına almış, birlik ve anlaşma sağlamış, durumunu kuvvetlendirmiştir. Alp Arslan'ın bu icraatı civar hükümdârlarla siyasi münâsebetlerini en üst seviyede tutmak ve onlarla dostane miinasebetler ihdas etmek esasına dayanıyordu. Zaten kendisinin, Karahanlı hiikumdarlarından Yusuf Kadir Han'ın kızı ile evlenmesi kızını da

92 İbnü'l-Esîr, X, s. 52; Sıbt, Neşr. A. sevim, 457 yılı olayları; Nîşâbü'rî, s. 32; el-Hüseynî, s. 12; Ahmed b. Mahmûd, I, s. 109; Bondârî, s. 83 vd.; Hamdu'llah Mustawfi-i-Qazwini, *The Ta'rikh-i-Guzida*, Trans. E. G. Browne, Gibb Memorial Series. Leyden 1913, s. 96; Münecimbaşı, I, s. 534.

93 İbnü'l-Esîr, X, s. 59; Ahmed b. Mahmûd, I, s. 68.

Semerkind Hiikiimdarı Şemsülmülk ile evlendirmiş olması, Doğu Türklüğü ile Selçuklular arasında samimi ilişkiler kurulması gayesine yönelikti. On birinci yüzyılda Türklüğün doğuda ve batıda en güçlü mümessilleri olan bu hanedanlar arasında yapılan düğün parlak törenlerle tezyin edilmiştir. Celâliye Hatun'un bin Türk cariyesi, ayrıca çok muazzam bir çeyizi ve ucsuz bucaksız bir kervan ile Selçuklu sarayına gelin olarak gelmesi, düğünün biitiin ihtişam ve azametini de gözler önüne sermesi bakımından, ayrıca tahlile lüzüm göstermeyecek kadar açıktır. Düğün Selçuklu saraylarında giinlerce devam etmiş, yenilmiş, içilmiş, Merv şehri baştanbaşa ışıklarla donatılarak halk uzun seneler unutamayacağı eğlenceli geceler geçirmiştir. Meydanlarda halka açık saray düğünleri, toplanan halk ve dost veya dostluğu beklenen devlet başkanı veya elçilerin huzurunda bir yeme içme, eğlence havası içinde bu ziyafetler, iyi ilişkiler kurma, uzlaşma vesilesi sayılırdı. Böyle görkemli bir düğün aşağıda ele alacağımız gibi Irak Selçuklu Sultanı Mesûd zamanında yapılmıştır. Bu tür düğünler, bir ziyafet havası içinde önemli diplomatik ilişkilerin gündeme getirildiği yüksek düzeyde toplantılardır.

Osmanlılarda düğünleri, eğlenceleri anlatan bu tür eserlere *Sûr-nâme* adı veriliyordu. Osmanlı'da en eski kayıt, 787 Ramazan (1385 Ekim) ayında I. Murad'ın kızı Nefise ile Karamanoğlu Alâeddin Bey'in nikâhı dolayısı ile yapılan düğün şenliğine aittir⁹⁴.

Terken Hatun, hem ana hem de baba tarafından son derece asil bir hükümdâr ailesine mensuptur. Bu yöndeki rivayetler, onun Türk hakanları neslinden olduğunu, soyunun, Firdevsi'nin *Şehnâme*'sinde adı geçen efsanevi Türk Afrasiyap nesline kadar uzandığını bildirmektedir⁹⁵. Türk-İslâm tarihinin ünlü kadınlarından olan Karahanlı prensesi Terken Hatun, Melikşâh'ın üzerinde büyük tesiri olan ihtiraslı bir kişiliğe sahipti ve özellikle Melikşâh'm tahta çıkmasıyla yıldızı parlamış ve etkili kişiliği ile bir birini takip eden birçok icraatı sayesinde devlet işlerinde Sultan'a her zaman biiyik yardımları dokunmuştur. Terken Hatun'un adının zikredildiği meclislerde devlet erkânının kendilerine çeki düzen verdikleri olurdu.

94 Geniş bilgi için bk. Halil İnalçık, *Has-Bağçede 'Ayşu Tarab: Nedimler, Şairler, Mutribler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 76.

95 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, Dârü'l-Kitâbü'l-İlmiyye, Tahkik Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut-Lübnan 1412 (1992), s. 14; Hüseyinî, s.51; Abû'l-Farac, I, s. 335.

Onun kendine bağlı bir divânı, şahsi ve idari işlerini yürüten birçok memurları, idari teşkilatı olduğu gibi, resmi işlerini tedvir etmekle görevli üst rütbede bir nevi vezîri dahi bulunmakta idi. Sultan Melikşâh Şubat-Mart 1092'de Tuğrul Bey kentinde bulunan evine yakın bir şehir çarşısının yapılmasını emrettiğinde, eşi Terken Hatun da bu çarşıda Darbhâne için güvenli bir hücre yaptırmıştı⁹⁶.

Asıl ihtirasları Melikşâh'ın ölümünden⁹⁷ sonra ortaya çıkan Terken Hatun, böylece oğlu adına taht mücadelelerine katılmıştır. O, devlet adamlarından çoğunun, taht adayı olarak Melikşâh'ın en büyük oğlu olan on bir yaşındaki Berkyaruk'a meyletmelerine karşılık, kendi oğlu olan dört yaşındaki Mahmûd'u tahta geçirme çabası içerisine girmiştir. Bu aslında sınırları doğuda Kaşgar'dan batıda Akdeniz sahillerine, Güney Arabistan'a kadar uzanan Selçuklu İmparatorluğu'nu oğlu namına yakın çevresi ile birlikte idare etme teşebbüsü idi.

Berkyaruk ise, Melikşâh'ın amcası Emîr Yakuti'nin kızı, Emîr İsmâîl'in kız kardeşi ve Sultan'ın bir diğer hatunu olan Zübeyde Hatun'dan doğma idi ve kendisini devlet erkânı arasında destekleyen güçlü taraftarları bulunuyordu. Diğer taraftan taht adayı olarak Melikşâh'ın Muhammed Tapar ve Sancar adlarında şehzâdeleri de vardı. Fakat başlangıçta ilk mücadele Berkyaruk ile Mahmûd arasında olacaktır.

Terken Hatun, Melikşâh'ın ölümünden hemen sonra kendisine bağlı on iki bin kişilik özel süvari birliğinin de yardımıyla harekete geçti. Kocasının ölümü birinci derecede Terken Hatun'u ilgilien-

96 İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 298; Karş. Kitapçı, s. 161.

97 Sultân Melikşâh, yediği bir av etinden zehirlenerek 15 Şevvâl 485 Cuma gecesi (18-19 Kasım 1092) ölmüştür. İbnü'l-Esir, X, s. 184.; Anna Komnena'ya (*Alexiad*, Çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1996, s. 204 vdd.) göre Melikşâh'ın İmparator Alexios ile ittifak ederek kuvvetlenmesine meydan vermek istemeyen kardeşi Tutuş tarafından gönderilen on iki Batinî fedaisi tarafından hançerlenerek öldürülmüştür. Tabii ki Anna Komnena'nın bu kaydının tamamen uydurma olduğu meydandadır; Muhammed Müfid Müstevfî-i Bâf-kî de *Camî'-i Müfidî* (I, Neşr. İrec Afşar, Tahran 1342, s. 52) adlı eserinde Melikşâh'ın bu av etini 3 Şevvâl'de yediğini ve daha sonraki günlerde hasta yatarak vefat ettiğini belirtiyor; Şebânkârêî, s. 105; Bondârî, s. 83; Mirhond, II, s. 677; Qazvînî, s. 98; Urfalı Mateos (*Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi* (952-1136) ve Papaz Grigor'un *Zeyli* (1136-1162), Çev. H. D. Andreasyan, TTK, Ankara 1987, s. 178)'a göre Terken Hatun Melikşâh'ı Bağdâd'da zehirlemek suretiyle öldürmüştür; Karş. Bahriye Üçok, *İslam Devletleri'nde Türk Naibeler ve Kadın Hükiimdarlar*, Ankara 1993, s. 200.

dirmesi gerektiği halde, o bunu büyük bir titizlikle gizlediği gibi, kadim Türk törelerini dikkate almayarak, yas bile tutmamıştır. Hatta bu büyük hükümdârın cenaze namazının bile kılınmadığını İbnü'l-Esîr zikrediyor: “Melikşâh gibi, kimsenin cezane namazını kılmadığı ve hiç kimsenin yüzüne gözüne vurarak ağlamadığı bir sultan daha duyulmamıştır.”⁹⁸.

Terken Hatun taht mücâdelesinde emirlere gizlice haber salıp onları razı etti ve oğlu Mahmûd'u destekleyeceklerine dair yemin aldı. Terken Hatun ayrıca Halîfe el-Muktedî'ye de haber gönderip hutbeyi oğlu Mahmûd adına okutmasını istedi, Halîfe de kabul etti, ancak bazı şartlar ileri sürdü. Buna göre saltanat ismen Mahmûd'a ait olacak, hutbe Halîfe adına okunacak, ordu kumandanlığı, ülke ve halkın idaresi Emîr Üner'e ait olacak o bu konuda Tâcûlmülk'ün direktiflerine göre hareket edecekti. Âmillerin tayini ve vergilerin toplanması da aynı şekilde Tâcûlmülk'e ait olacaktı. Halifenin bu şartları muhtevi mektubu Terken Hatun'un eline geçince kabul etmek istemedi, bunun üzerine kendisine: “Oğlun henüz küçüktür; şeriat onun hükümdârlığını caiz görmez” denildi. Terken Hatun'un bu husustaki muhatabı İmâm Gazzâlî idi. Terken Hatun Gazzâlî'nin bu sözü üzerine Halîfe'nin şartlarını kabul etti ve ona boyun eğdi. Sonra oğlu Mahmûd adına hutbe okundu ve Nâsîru'd-dünyâ ve'd-Dîn lakabı verildi. Hutbe 22 Şevval (25 Kasım 1092) Cuma günü okunmuştu Haremeyn-i Şerifeyn (Mekke ile Medine)'de de Mahmûd adına hutbe okundu⁹⁹.

Terken Hatun'un, oğlu Mahmûd'u, Melikşâh'ın ölümünden altı gün sonra hükümdâr ilan etmesi üzerine, Nizâmûlmülk'ün adamları ve köleleri de Berkayaruk etrafında toplanarak, onu sultan olarak tanımaya teşebbüs ettiler. Ordu parçalandı. Kimin hükümdâr olduğu belli olmadığı için devlet otoritesi ortadan kalktı¹⁰⁰.

Bu sonucu elde eden Terken Hatun, saltanatın rakibi Berkayaruk'u ele geçirmesi için, Emîr Gürboğa'yı İsfahân'a yollayıp, kendisi de ordusuyla arkasından gitti. Nizâmûlmülk'ün adamları İsfahân'da bulunan Berkayaruk'u Sâve'ye kaçırıp atabegi ve muhafızı Gümüştekin ile birleştirdi. Emîr Gümüştekin de Berkayaruk'u Rey'e götürdü ve tahta oturttu. İki taraf arasında cereyan eden savaşlarda Terken Hatun'un orduları bozguna uğradı. Terken Hatun'un ordusunda

98 İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 300; İbnü'l-Esîr, X, s. 182.

99 İbnü'l-Esîr, X, s. 185.

100 Kafesoğlu, *Sultân Melik-Şâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 213.

bulunan ve söz konusu savaştan sonra Berûcird'e kaçan Tâcûlmülk yakalanıp Berkyaruk'un karargâhına götürüldü. Berkyaruk bu sırada İsfâhân'ı muhasara ediyordu. Tâcûlmülk'ün kabiliyetli bir insan olduğunu biliyordu, bu sebeple onu vezîr tayin etmek istedi; bunun üzerine Tâcûlmülk, Nizâmûlmülk'ün önde gelen memlûklerini yatıştırmak ve onların gönlünü almak için teşebbüse geçti. Onlara eşya ve mallardan başka iki yüz bin dinar dağıttı. Böylece onların kalplerindeki kin yok oldu. Bu haber Nizâmûlmülk'ün naibi Osman'a ulaşınca çok zoruna gitti, derhal küçük memlûkleri efendilerinin katilinin öldürülmesinden başka bir şeye razı olmamaları şartıyla yardıma çağırdı. Memlûkler, Osman'ın dediklerini yaptılar, böylece Tâcûlmülk'ün tedbirleri hükümsüz oldu, Nizâmûlmülk'e bağlı memlûkler Tâcûlmülk'ün üzerine hücum ederek onu parça parça ettiler. Bu hadise 486 yılının Muharrem ayında (Şubat 1093) olmuştu. Parmaklarından biri Bağdâd'a götürüldü. Tâcûlmülk, çok faziletli, hakkında pek çok menkıbe anlatılan bir zat idi. Şeyh Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin türbesini yaptıran ve yanına da bir medrese inşa edip Şeyh Ebû Bekr eş-Şâsî'yi müderris tayin eden odur, Tâcûlmülk öldürüldüğünde kırk yedi yaşındaydı¹⁰¹.

Tâcûlmülk'ün ölümüyle birlikte önemli bir desteğini kaybeden Terken Hatun iktidarını yitirmek tehlikesi karşısında, Melikşâh'ın amcasının oğlu ve Berkyaruk'un dayısı İsmâil'e adam gönderip, kendisiyle evlendiği takdirde, Selçuklu tahtına oturabileceğini bildirdi. İsmâil bu teklifi kabul etti, fakat Berkyaruk ile Kerec yakınlarında giriştiği savaşta yenilmekten kurtulamadı ve Gümüştekin, Aksungur ve Bozan tarafından öldürüldü (Şaban 486/Ağustos-Eylül 1093)¹⁰².

Zübeyde Hatun oğlu Berkyaruk'u bu taht mücadelesinde yalnız bırakmamıştı. Oğlunun öldürülmemesi için Yelberd, Giimîştekin Candar, Aksungur, Bozan gibi Berkyaruk'un ordusunda bulunan yüksek rütbeli emîrler ile devamlı temaslar halinde bulunmuştu.

Ziibeyde Hatun, kardeş katili olmak istemiyordu. Bu bakımdan İsmâil'in böyle apaçık hıyanetinin zahir olmamasına rağmen yine de bir haksızlık sonucu öldürülmüş olabileceğinden büyük öfkeye kapılmış, yukarıda adı geçen emîrler tarafından güçlkle teskin edi-

101 İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 301; İbnü'l-Esîr, X, s. 185; Ravendî, I, 137; Şebânkâreî, s. 106; Mirhond, II, s. 678.

102 İbnü'l-Esîr, X, 191; Mirhond, II, aynı yer.

lebilmıştır¹⁰³.

Terken Hatun'un İsmâil ile izdivaç girişimi yakın çevresindeki devlet erkânı tarafından hoş karşılanmamıştı. Hatta onun mağlup olmasını bu sebeple kumandanların isteksiz savaşmalarına yoranlar bile olmuştur. Bu sefer Terken Hatun, Suriye ve el-Cezîre'de sultanlığını ilan etmiş olan Melikşâh'ın kardeşi Tutuş'a da aynı teklifi sundu. Bu teklif üzerine harekete geçen Tutuş, Selçuklu başkentine ulaşacağı sırada iktidar hırsıyla yanan Terken Hatun Ramazan 487 (Eylül-Ekim 1094)'de hastalanarak öldü¹⁰⁴.

Melikşâh'ın evliliklerinden bahsederken Terken Hatun hakkındaki bu bilgileri yazmamak, o dönemi ve o dönemde hatunların, siyasi hayattaki konumlarının ve nüfuzlarının yeterince anlaşılmasına yol açardı. O yüzden bu bilgileri yazmanın gerekli hatta zorunlu olduğunu belirtmekte fayda vardır. Melikşâh'ın ölümüyle birlikte kardeşler arasında çıkan taht kavgalarında öldürülen eşlerinden biri de Zübeyde Hatun'dur. Zübeyde Hatun, Melikşâh'ın amcasının kızı idi. Zübeyde Hatun'un Melikşâh'ın amcasının kızı olduğunu yukarıda zikrettiğimiz kaynaklarda adı geçen İsmâil b. Yakutî'nin Berkyaruk'un dayısı olduğundan anlıyoruz. Bu durumda Zübeyde Hatun, Melikşâh'ın amcası Yakutî'nin kızı olup, aynı zamanda Sultan Berkyaruk'un annesiydi¹⁰⁵. Melikşâh'ın Zübeyde Hatun ile ne zaman nikâh yaptığı bilinmemektedir. Bu evliliğin en azından dış siyasetle bir ilgisi yoktur.

Yukarıda anlattığımız gibi Melikşâh'ın ölümünden sonra Terken Hatun'un tahtı oğlu namına ele geçirme teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Görülüyor ki Selçuklu Devleti'ni bu sırada meşgul eden meselelerden birisi Terken Hatun'un ölümüyle halledilmişti. Bununla birlikte Terken Hatun'un ölümü Selçuklu Devleti bakımından taht meselesinin halledildiği manasına gelmemektedir. Nitekim Terken Hatun'dan sonra taht müddeisi olarak Muhammed Tapar ortaya çıkmış ve aşağıda anlatılacağı gibi Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun bu taht mücadelesi esnasında hayatını kaybetmiştir.

103 İbnü'l-Esîr, X, s. 192.

104 İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 14; İbnü'l-Esîr, X, 203, 207; Bondârî, s. 84; Mirhond, II, aynı yer; Râvendî, I, s. 139; Urfalı Mateos, s. 183; Abû'l-Farac, I, s. 335; Şebânkâreî, s. 106. Tutuş da Berkyaruk'la yapmış olduğu savaşta Berkyaruk'un bir askeri tarafından öldürülmüştür.

105 Şebânkâreî, s. 104.

Muhammed Tapar, kardeşi Sultan Berkyaruk'a karşı saltanat davasına kalkışıp, Rey'e doğru ilerleyince Berkyaruk Huzistân'a doğru çekilmişti. 2 Zilkâde 492 (20 Eylül 1099)'de Muhammed Tapar Rey şehrine girince oğlu Berkyaruk ile gitmeyip, biraz geride kalan Zübeyde Hatun'u orada buldular. Muhammed Tapar'ın vezîri olan Nizâmülmülk'ün oğlu Müeyyedülmülk, onu yakalatıp kaleye hapsetti. Sonra da beş bin dinar vereceğine dair bir senet aldıktan sonra onu öldürmek istedi. Güvendiği adamlar ona Zübeyde Hatun'u öldürmemesini tavsiye ettiler, fakat Müeyyedülmülk onları dinlemedi, bunun üzerine ona: "Askerler onun oğlunu seviyorlar. Onlar Zübeyde Hatun'u sevmedikleri için ondan ayrılıyorlar. Sen ne zaman onu öldürürsen asker derhal Berkyaruk'un tarafına geçer. Sen bu askerlere güvenme, çünkü onlar kendilerine iyilik ve ih-sanda bulunan şahsa onlara en fazla güvendiği anda ihanet ettiler." dediler. Fakat Müeyyedülmülk onların sözlerine kulak asmadı, Zübeyde Hatun'u kaleye çıkarıp boğdurttu. Zübeyde Hatun bu sırada kırk iki yaşındaydı¹⁰⁶.

Sonra da Berkyaruk ile kardeşi Muhammed Tapar, 3 Cemâzi-yülâhir 494 (5 Nisan 1101)'de Hemedân civarında ikinci defa savaşa girdiler. Akşama kadar süren savaşın sonunda Muhammed Tapar'ın ordusu mağlup oldu. Müeyyedülmülk, Berkyaruk'un vezîri Mecdülmülk el-Balasâni'nin bir kölesi tarafından esir alındı ve Sultan Berkyaruk'un huzuruna getirildi. Berkyaruk ona küfretti ve karşısına alıp kendisine yaptığı şeyleri sayıp düktü. Bir defasında annesine küfrettiğini, kendisini bâtinilikle itham ettiğini, kardeşi Muhammed'i kendisine karşı isyana tahrik ve onu itaatten çıkma-ğa teşvik ettiğini anlattı. Ayrıca, tezkeresinde beş bin dinarla ilgili annesinin yazısını bulmuştu. Müeyyedülmülk sessizce dinliyor ve tek kelime olsun cevap vermiyordu. Berkyaruk onu kendi eliyle öldürdü. Cesedi yere atıldı ve bir kaç gün o vaziyette kaldı. Nihayet Emîr Ayaz defnedilmesi için izin istedi, Sultan da müsaade etti ve babasının İsfâhân'daki türbesine nakledilip orada defnedildi. Müeyyedülmülk öldürüldüğünde yaklaşık elli yaşındaydı. Aynı şekilde Emîr Yelberd de, Zübeyde Hatun hakkında kötü sözler sarf ettiği için Berkyaruk tarafından öldürülmüştür¹⁰⁷.

Böylece vezîrin işlediği cinayetin hesabı sorulmuş oluyordu.

106 İbnü'l-Esîr, X, s. 238; İbnü'l-Kalânîsî, s. 139; Bondârî, s. 88; Râvendî, I, s. 145; Şebânkâreî, s. 107; Mirhond, II, s. 679

107 İbnü'l-Esîr, X, s. 194, 251.

Yukarıdaki ifadede bu sırada Selçuklu Devleti'nin bir iç meselesi ni ele almakla beraber, kardeşler arasındaki saltanat mücâdeleleri hususunda ayrıntılı malûmata girişmeden esas mevzuumuzla alakalı bilgiyi nakletmiş olduk. Ayrıca, sadece kısaca naklettığımız bu malûmattan bile, Melikşâh'ın ölümünden sonra Selçukluların iç siyaset bakımından ne kadar müşkül bir vaziyete düştükleri açıkça anlaşılmakta, saltanat mücâdeleleri dolayısıyla yaşanan fetret devrinde içinde bulundukları şartlar gayet güzel tasvir edilmektedir. Bu iç meselelerin haricinde, tam da bu sıralarda ortaya çıkan Haçlı Seferi dolayısıyla dış siyasi durum Selçukluların aleyhine işlemektedir. Haçlıların ortaya çıktıkları sırada Selçuklularda kardeşlerin birbirleriyle mücadelesinin devleti zayıflattığı açıktır. Bir süre sonra bu husus idrak edilmiş olmalı ki, Sultan Berkıyaruk, baba bir ana ayrı kardeşi Muhammed Tapar ile anlaşma yoluna gitmiştir. Anlaşıldığına göre bu iki Selçuklu hükümdârının anneleri bir değildi.

Muhammed Tapar ile Sancar'ın anneleri Melikşâh'ın bilinen eşlerinden biri olan Hatun-u Sunguriyye ya da Seferîyye Hatun'dur¹⁰⁸. Aynı anneden doğdukları için Muhammed Tapar ile Sancar arasında bir yakınlığın olduğunu, zikredilen savaştan sonra Tapar'ın Horâsân'a, Melik Sancar'ın yanına kaçmasından anlıyoruz. Neticede Muhammed Tapar beş kez mağlup olduktan sonra Sultan Berkıyaruk çok kan aktığını, memleketin harap, emir ve askerlerin yorgun olduğunu, hazinenin boş kaldığını, vergilerin tahsil edilemez bir hale geldiğini ve nihayet İslâmın düşmanlarına fırsat verildiğini beyân ederek, gönderdiği bir elçi ile kardeşini barışa ikna etti. Böylece, 1104'de, Azerbaycan'da Sefidrûd hudud olmak üzere, Kafkasya'dan Suriye'ye kadar bütün vilâyetler Muhammed Tapar'da kalmak, Bağdâd'da hutbe Berkıyaruk namına, Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Musul eyâletlerinde, sadece Muhammed Tapar'ın adı zikredilmek suretiyle bir anlaşmaya varıldı. Selçuklu İmparatorluğu iki devlete ayrılmak suretiyle Türkiye ile birlikte üç Selçuk sultanı meydana çıktı. Lâkin bu durum çok kısa sürdü. Zira Berkıyaruk hastalıklı olduğu için 2 Rebiyülâhir 498 (22 Aralık 1104)'de, yirmi altı yaşında öldü. Yerine tahta çıkarılan ve adına, hutbe okunan oğlu küçük Melikşâh tahtı muhafaza edemedi; Sultan Mehmed Tapar

108 Kâdı Ahmed Gaffârî-i Kazvînî, *Târîh-i Cihân Ârâ*, Tahran 1963, s 109; Urfalı Mateos (s. 179) onun Semerkent Hanının kızı olduğunu yazmakla Terken Hatun'la karıştırmıştır; Karş. A. Özaydın, *Sultân Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK, Ankara 1990, s. 11.

1105'de Melikşâh'ı teslim alarak Selçuklu tahtına çıktı¹⁰⁹.

Verdiğimiz bu izahattan sonra yeniden Melikşâh'ın evliliklerine dönelim. Bu konuda dikkat çeken başka bir nokta da Kafkaslardaki Hıristiyan hanedanlarla yapılan evliliklerdir. Bilhassa Melikşâh'ın Gürcü ailesi ile yapmış olduğu evlilik hususiyet arz etmektedir. Şöyle ki, Alp Arslan 456 Receb (Haziran-Temmuz 1064) ayında Ani kalesini ele geçirdikten sonra Gürcü Kralı Bagrat (III., 1027-1072), cizye mukabilinde barış istemişti¹¹⁰. Melikşâh, babası Alp Arslan'ın sağlığında meliklik döneminde (1065-1072) Kafkaslarda, Abhaz ve Gürcü memleketlerinde birçok yerlerin ele geçirilmesinde büyük başarılar elde etmişti. Alp Arslan'ın bu seferi sırasında Melikşâh, emrindeki asıl ordu ile Araş nehri boyunca ilerleyerek, bugünkü Türkiye sınırlarını aştı. Biurakan (Anberd), Sürmeli (Sürmeri), Meryem Nişin ve daha birçok kaleleri fethetmişti¹¹¹.

Nihayet Melikşâh saltanata otururken, aynı tarihte Bagrat (III.)'ın yerine oğlu Giorgi (II., 1072-1089), Gürcistan tahtına geçmişti. Onun zamanında Selçuklularla Gürcüler arasında metbûluk-tâbilik münasebetleri sürmekle beraber, buralarda karışıklıklar çıkınca, Melikşâh, Kafkaslara sefere çıkmıştı. Bu başarılı seferler sonucunda, Gürcü ve Abhaz kralları, onun tâbiyetini kabul etmek zorunda kalmışlardı. İşte Abhaz Kralı bu tabiiyetin bir göstergesi olarak kendi kızını Melikşâh'a vermiştir¹¹². Bu evlilik bağı ile Gürcü Kralı kendisini Sultan nezdinde güvence altına almıştır. Melikşâh da Kafkaslarda ve Karadeniz'de Gürcü, Abhaz ve Ermeni krallarının üzerinde otoritesini tekrar tesis etmiştir.

Sultan Melikşâh, kızlarını da çeşitli hanedan mensuplarıyla evlendirmek suretiyle devlet düzeyinde siyasi ilişkilerini kuvvetlendirmiştir. Bunlardan biri Gazneli hanedanıyla kurulan akrabalık bağıdır. Bu cümleden olarak O, 481 (1088-1089) yılında doğu sınırlarını güvence altına almak için, Gazne'yi ele geçirmek maksadıyla sefere

109 İbnü'l-Esîr, X, s. 309; İbnü'l-Kalânîsî, s. 147; Sıbt, 498 yılı olayları; Nişâbü'rî, s. 40; Abû'l-Farac, II, s. 344; Sadrüddîn el-Hüseynî, s. 55.; Karş. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 233; Karş. Özdâyın, s. 42..

110 İbnü'l-Esîr, X, s. 49-52.

111 Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 16 vd.; Kafesoğlu, *Sultân Melik-Şâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 13.

112 Kafesoğlu, *Sultân Melik-Şâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 113-117; Öztuna, I, s. 481.

çıkmiş ve İsfizâr'a gelmişti. Gazneliler Devleti'ni fiili olarak zapt etmek demek olan bu harekât, neticede askeri ve siyasi bakımdan amacına ulaşamamış olsa da Gazneli hükümdârının girişimleriyle iki aile arasında sıhriyyet kurulmasına teşmil edilmekle hayli enteresandır. Bu itibarla Selçukluların işgali ile karşı karşıya kalacağını haber alan Gazne Hükümdârı İbrâhim (1059-1099) endişeye düşmüş, Melikşâh'ı bu teşebbüsünden caydırmak üzere, Selçuklu kumandanlarına ricalarda bulunmuştu. Diğer yandan Sultana bir mektup gönderecek, bu mektubu götüren kişinin av esnasında Melikşâh'ı öldürmesini söylemişti¹¹³. Ancak bu suikastçı yakalanınca, girişim başarısız olmuş, fakat kendi emîrlerinden şüphelenen Melikşâh ordusuyla geri dönmüştür¹¹⁴. Sultan Melik Şah'ın yarıda kalan bu seferinin yine de faydalı sonuçlar doğurduğu anlaşıyor. Zira, o günlerde Sultan İbrâhim'in elçileri çok miktarda para ve hediyelerle Rey şehrine gelip, Melikşâh'ın kızı Gevher'i Sultan İbrâhim'in veliahdı Mesûd'a (III., 1099-1115) istediler. Melikşâh bu isteği makul karşılayarak, kızı Gevher'i Mesûd ile evlendirdi. El-Hüseynî, burada Gazneli Mesûd (III.) ile evlenen kızın Sultan Alp Arslan'ın kızı olduğunu, Melikşâh'ın Gevher ismindeki kızının ise Sultan İbrâhim'in diğer oğluyla evlendirildiğini nakletmekte ve bu hatuna Gazne'de Mehdî Irak lakabının verildiğini ilave etmektedir¹¹⁵. Ahmed b. Mahmûd, Gevher Hatun'un Gazne'de Mehdü'l-Irak lakabıyla meşhur olduğunu, İbnü'l-Esîr ise ismini vermeden zikrettiği Melikşâh'ın kızının düğünü münasebetiyle Nizâmülmülk'ün, hazineden yüz bin dinar çıkardığını ilâve etmektedir¹¹⁶.

Sultan İbrâhim'in bu stratejisi başarılı olmuş ve bu akrabalık tesisi ileride Sultan'ın Gazne topraklarına yayılma arzusunu önlemiş olması dolayısıyla önemlidir. Bu evlilik iki devlet arasındaki dostluğu pekiştirmiş ileride Mesûd (III.) başa geçtiğinde dahi bu dostluk bozulmamıştır. Melikşâh da devletin doğusundaki kargaşayı Gazne ittifakıyla önlemiştir¹¹⁷.

113 Ahmed b. Mahmûd, I, s. 34 vd.

114 el-Hüseynî, s. 11.

115 el-Hüseynî, s. 12.

116 Ahmed b. Mahmûd, I, s. 36; İbnü'l-Esîr, X, s. 151 vd.

117 Kafesoğlu, *Sultân Melik-Şâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 29 vd.

Sultan Melikşâh ilk saltanat yıllarında taht mücadeleleriyle meşgul olduğu sıralarda, yukarıda zikrettiğimiz gibi amcası Ebû'l-hâris Kavurd'u katlettirdikten sonra Sultanşâh'ın da içlerinde bulunduğu diğer çocuklarını tutsak almıştı. Kavurd'un oğulları Hemedân'da bir evde hapsedilmişlerdi. Oğullarından Sultanşâh gözlerine mil çekilmek suretiyle kör edilen iki kardeşini alarak Hemedân'dan kaçıp Kirmân'a gitti, burada, kendilerine sahip çıkarak himaye edip saygı gösteren kimseler, onlara yararlı topraklar verdiler. Böylece Sultanşâh ve kardeşleri Kirmân'a girerek babalarına ait bir kaleye çıkıp yerleştiler. Sultanşâh, Safer 467 (Eylül/Ekim 1074)'de Berdesîr'de Kirmân Selçukluları tahtına oturdu¹¹⁸.

Sultan Melikşâh, Sultanşâh ve kardeşlerinin firarını öğrendiği zaman kızmadı, Kirmân ve Umân'ı onlara ikta etti, her birinin gönüllerini alıp hil'atlar gönderdi¹¹⁹. Bir müddet sonra 473 (1080/81)'de Sultan Melikşâh'ın büyük bir ordu ile Kirmân'a yürüdüğünü göreceğiz. Fakat kaynaklar Melik Şah'ın bu seferi hakkında açık bir sebep zikretmiyor. Bir rivayete göre, Melikşâh bu sefere "Kavurd hanedanının kökünü kurutmak için" çıkmıştı. Ancak Sultanşâh'ın Melikşâh'ı bu derece kızdıracak hareketi tespit edilemiyor. Belki de bazı kimselerin Melikşâh'ı Sultanşâh aleyhine tahrik ettikleri şeklindeki izahı akla daha yatkındır. Fakat bu hareketinin sebebi kesin olmasa da sonunda evlilik yolu ile akrabalık tesis edilecektir. Sultan Melikşâh, sebebi ne olursa olsun İsfâhân'dan hareket ederek kalabalık ordusu ile Kirmân Selçukluları'nın merkezi Berdesîr şehri önünde ordugâh kurduğu zaman, Sultanşâh çoktan şehre kapanmıştı. Ancak bu büyük Selçuklu ordusuna mukavemet edemeyeceğini anlamış olmalı ki, Sultanşâh, bizzat Melikşâh'ı karşılamak zorunluluğu duydu, büyük hediyeler takdim etti ve "Cihân hükümdârının namusu hükmünde olan kırk kız kardeşimin ordugâh katırcılarının eline düşmesini Sultan'ın soyluluğu revâ görmez." şeklinde bir haber gönderdi. Daha sonra Melikşâh, Sultanşâh'ı affederek yerinde bıraktı. Ayrıca itaat edeceği husûsunda verdiği sözde durması için ona tekrar yemîn ettirdi, ancak Sultan Melikşâh, Berdesîr şehrini

118 Sıbt, 466 yılı olayları; Efdâleddîn Kirmânî, *Bedâiyü'l-Ezmân fî Vekâyî-i Kirmân*, Neşr. Mehdî Beyânî, Dânişgâh-ı Tahran, Tahran 1326, s. 16; Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *Târih-i Güzîde*, Neşr. Abülhüseyin Nevâî, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1381, s. 472; Hondmîr, II, s. 537.

119 Ahmed b. Mahmûd, I, s. 126.

harap edeceğine dair yemin etmişti. Bu yeminin yerine gelmesi için Berdesir'deki Kale-i Kuhen'deki burçlardan biri olan Fîrûze adındaki burcu yıktırdı. Melikşâh, Berdesir önünde on yedi gün oturduktan ve kızlarından birini de Sultanşâh ile evlendirdikten sonra tekrar İsfâhân'a döndü¹²⁰.

Görülüyor ki onun, hükümdârı bulunduğu Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yönetimi altında bulunan Kirmân bölgesinin başına geçen amcaoğlu Sultanşâh'ı damad edinmesi basit ve tesadüfi bir olay değildir. Böylelikle dikkatli bir muhasebe sonucu Kirmân Selçukluları Devleti'nin kendisi için bir daha herhangi bir şekilde tehlike teşkil etmemesini temin maksadıyla, onu sadık bir tâbi statüsüne getirmeye önem verdiği anlaşılıyor. Nitekim Melikşâh, Sultanşâh'a itaat edeceğine dair yemin ettirdikten sonra geri dönmüştür. Gerçekten de Melikşâh zamanında Kirmân Selçukluları Devleti, siyasi bakımdan bir daha Büyük Selçuklu tahtı için tehlike yaratmayacak duruma getirilmiş, kendi içine kapanık mahalli bir beylik halini almıştır. Kirmân Selçukluları Devleti'ni fiili olarak denetim altında tutmak anlamını taşıyan bu teşebbüsten başka, hilafet ile olan ilişkileri siyasi ve idari sahanın dışına çıkararak akrabalık şekline dönüştüren diğer hadiselerle karşı karşıya kalmaktayız.

120 Sıbt, 473 yılı olayları; Karş. Kafesoğlu, *Sultân Melik-Şâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 25 vd; E. Merçil, "İslam'dan Sonra Türklerde Kadın", *Kadın Ansiklopedisi*, II, Tercüman Yayınları, İstanbul 1984, s. 479; E. Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 45.

Mahmelek Hatun'un İzdivâcı

Melikşâh Büyük Sultan olarak Selçuklu idaresini ele aldıktan sonra, halifelikle olan akrabalık münasebetlerini daha da ileriye götürmek teşebbüsünde bulunmuştur. Şüphesiz bu teşebbüsler Abbasi Hilâfeti'ni kontrol altında tutma amacını taşımaktaydı. Melikşâh kendi kızı Mahmelek'i, Halife el-Muktedi Billah ile evlendirdikten sonra meydana gelen hadiselerin, bilhassa bu evlilikten doğan Ca'fer'in Halife'nin veliahdı olarak ilan edilmesi için yapılan baskıların, hilafet tarihine yeni bir statü kazandırması bakımından ehemmiyet taşıması gayet tabiidir. Bu siyasetin gerçekleşmesiyle meydana gelen muahhar hadiselerin şüphesiz Sultan Melikşâh'ın gözde kızı Mahmelek Hatun etrafında tezahür ettiğini görüyoruz. Sultan, Halife el-Muktedi'nin dini nüfuz ve kudretinden hâsıl olan teveccüh ve iltifatına mazhar olabilmek için, kızı Mah-Melek Hatun'un, Halife ile izdivacına talip olmuştur.

Bununla ilgili en mufassal malûmatı bulduğumuz kaynaklarda yer alan haberlere göre, Melikşâh'ın teklifini Halife'ye götürmek görevi Vezîr Nizâmülmülk tarafından Harezm Baş Kadısı Fars kökenli Muhammed b. Abdurrahman Ebû Amr en-Nesevî'ye verilmiştir. Subkî'nin rivâyetine göre Bağdâd'a Halîfenin nezdine gönderilen Nesevî, huzura kabul edildiğinde, Sultan'ın kızıyla ilgili izdivaç teklifini Halîfeye ilettili. Fakat sözlerine şunları ekledi: "Bu tebliğ benim vazifemdir. Oysa bunun bir de nasihat yönü vardır."

Bu sözler üzerine Halife: "Öyleyse söyleyiniz" dedi. Nesevî şöyle cevap verdi: "Temiz nübüvvet evinizde, lütfen bu kaba Türkmen kızını aranızda almayınız". Bunun üzerine Halife de: "Tebliğinizi duyduk, nasihatınıza uyduk" demiştir. Nesevî, İsfâhân'a döndüğünde onun sözleri ile ilgili haberleri alan Nizâmülmülk: "Sizi böyle hayırlı bir iş için ta Harezm'den çağırmıştık. Fakat siz işleri düzelterceğiniz

yerde tamamen bozdunuz, çıkmaza soktunuz” deyince Nesevî şöyle cevap vermiştir: “Ben dinini dünya için satacak bir insan değilim”¹²¹.

O dönemde, evlilik ilişkilerinin halledilmesinde çoğunlukla iki taraf arasında vasıta olan, evlenme zamanında dünürler arasında gidip gelen kişiye “arkuçı” deniyordu¹²². Buna göre, bu teşebbüste halifelik ile akrabalık kurmak isteyen Sultan Melikşâh’ın arkuçısı olmasına rağmen, Nesevî’nin Halîfenin huzurunda takındığı tavır ve Türkmen olduğu için bir Selçuklu prensesini aşağılaması anlaşılır gibi değildir. Anlaşıldığına göre Nesevî elçilik görevini yerine getirmiş, fakat efendisinden dahi korkmadan, işin olmaması için küstahlık derecesine kadar varacak olan kendi menfi fikrini beyan etmiştir. Her şeye rağmen Halife’nin, Nesevî’nin Fars milliyetçiliğine ve Türk düşmanlığına dayanan sözlerini dinlemekle beraber önce bunlara uyup sonra itibar etmediğini muahhar gelişmelerden anlıyoruz. Halife, yukarıdaki elçilik münasebetinden sonra menfaatinin gerektirdiği hususlarda, baş kadının nasihatlarını göz ardı etmekte tereddüt göstermemiştir. Melikşâh’ın ise bu meseleyi zaman içinde kendi seyrine bıraktığı aşağıda vereceğimiz izahattan daha iyi anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Sultan-Halife münasebetleri dolayısıyla buraya kadar geçen hadiselerle ilgili verdiğimiz haberlerden çıkan sonuca göre, Selçuklu Sultanları ulemâya büyük değer vermişler ve onları bu gibi ailevi meselelerde aracı kılmak vesilesiyle onurlandırmışlardır.

Şimdi Halife-Sultan münasebetlerinin istikrarlı bir duruma geldiği 1081 yılına kadar geçen hadiseleri ele alalım. Görülüyor ki, bu sıralarda kendisini siyasi olarak çok zayıf gören el-Muktedi, esasında Melikşâh’ın her türlü desteğine muhtaç durumda bulunuyordu. Selçuklu Sultan’ının siyasi ve askeri desteğini sağlamak ancak iki taraf arasında gerçekleşek bir izdivaca bağlı gibi görünüyordu. İzdivaç teklifinin ilk safhasında Halife’nin bu teklifi reddetmesi karşısında, muhtemelen Melikşâh’ın Halife’ye karşı olan tutumu değişmiştir. Buna mukabil tecrübeli vezir Nizâmülmülk, iki tarafı sıhriyyet bağı ile birbirine yaklaştırıp denge kurmak maksadıyla yeniden teşebbüslerde bulunmuştur.

121 Subkî, *Tabakâtü’ş-Şâfiyyetü’l-Kübrâ*, IV, Tahkik Abdülfettâh Muhammed Eshelû-Mahmûd Muhammed et-Tenâhî, Matbaat-I İsa el-Bâbî el-Halebî, 1918, s. 176 vd.

122 Kaşgarlı Mahmûd, I, s. 141.

Subkî'deki kayıtlara göre, bu meseleyi yeniden görüşmek üzere Nizâmîye Medresesi'nin ünlü müderrislerinden Ebû İshâk eş-Şîrâzî, Halîfe el-Muktedî'ye elçi olarak Bağdâd'a gönderilmiştir¹²³.

Böylece Halîfe-Sultan ilişkilerinde yeni ve önemli bir sayfanın açılmış olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla münasebetlerin bundan sonraki safhalarını anlatırken, Halîfenin içinde bulunduğu koşulları dikkate almak gerekmektedir.

Sonraki hadiselerin cereyanından çıkardığımız sonuca göre, bu elçilik gerçekleştikten sonra İsfâhân ile Bağdâd arasındaki ilişkilerin istikrarlı bir devreye girdiği söylenebilir. Şüphesiz eş-Şîrâzî elçiliğinde Nesevî'ye nisbetle daha başarılı sonuçlar almıştır. Zira Halîfe için bu teşebbüs, Sultanla ilişkilerini düzeltmek için iyi bir fırsat ve zemin yaratmıştır.

Bu fırsatı iyi değerlendiren Halîfe el-Muktedî, 474 (1081) yılında vezîri Fahrüddeve Ebû Nasr b. Cüheyr'i, devlet erkânı ile temaslarda bulunmak ve evlenme işinde etkili olmak üzere derhal Selçuklu başkenti İsfâhân'a göndermiştir. Bu elçilik münasebetiyle kendisine bir hilât, işlenmiş bir binek atı, yirmi milyon dinarlık hediyeler verilen Fahrüddeve 3 Zilhicce 474 (4 Mayıs 1082)'de İsfâhân'a ulaştı. Burada onu Vezîr Nizâmülmülk, emîrler ve devlet ileri gelenleri karşıladılar. Fakat o sırada 11 Zülhicce 474 (12 Mayıs 1082)'de Sultan'ın Davud ismindeki küçük oğlunun öldüğü ve kendisi büyük bir matem içinde bulunduğu için, talebi yapabilmek maksadiyle, vezîr bir ay beklemek zorunda kalmıştı¹²⁴.

Oğlunun ölümü dolayısıyla Sultan Melikşâh son derece üzüldü. Bu arada birkaç defa intihara teşebbüs etti, fakat yakın adamları kendisine engel oldular. Cenaze defnedilince orada durmadı avlanmağa çıktı. Şehirde oğlu için ağlanıp, feryat edilmesini emretti. O, hep oğlunu kokluyor ve cenazesinin yıkanmasına engel oluyordu; yeme ve içmeyi bıraktı ve kendine hâkimiyeti, aşırı sabırsızlığa, telâş ve korkuya teslim etti, bu nedenle giysisini çekiştirip durdu, teselli edilmemek için kapılarını kapattırdı. Türkler ve Türkmenler, Saltanat Sarayı'nda toplanıp saçlarını, başlarını yoldular, Saray'daki kadınlar, hizmetkârlar, tâbiler ve hâdimler de onlara katıldılar; atlarının alınlarındaki kâkülleri kestiler; eyerlerini ters çevirdiler ve üzerlerine karalar sürdüler, ülke halkı da evlerinde ve sokaklarda yedi gün süreyle yas tutmaya başladılar. Bu durumla ilgili olarak

123 Subkî, IV, s. 223.

124 Sibt, 474 yılı olayları.

İsfâhân'dan Bağdâd'a gönderilen ve kapsamı şöyle olan bir mektup geldi: "Benim bu mektubum, bir saatte üzüntüden alt-üst olan bir ülkeden geliyor. Ben böyle bir olaya şimdiye dek hiç tanık olmadım.". Mektupta yazar, Halîfe'nin Sultan'ın kızıyla evlenme sorunu, haber aldığı ölçüde vasıflıyor ve bu konuda, daha önce Fahrüdevle'nin İsfâhân'a gittiğine değiniyor. Sultan, oğlunun ölümünden bir ay sonra ava çıktı ve bir kâğıt parçasına kendi elyazısıyla şunları yazdı:

"Ey oğlum Davud! Sensiz ava çıktım, senden ayrılmanın bana verdiği sıkıntı ve senden uzak kalmanın getirdiği yalnızlık içindeyim. Feleğin seni benden aldığı, gecelerimi uykusuz kıldığı, hayatımı berbat ettiği, ciğerimi parçalayıp üzüntümü artırdığı için ağlıyorum. Hadi, bana bildir bakalım, benden ayrıldıktan sonra durumun nasıldır? Ölüm, seni değiştirdi mi? Mezar kurtları sana ve vücuduna ne yaptı? Toprak, yüzüne ve gözlerine ne yaptı? Sen de benim gibi misin? Benim kadar üzüntülü müsün? Seni ne kadar çok özlüyorum, senin için ne kadar çok üzülüyorum. Vah senin yokluğuna vah!". Sultan'ın, oğlunun ölümü dolayısıyla duygularını, üzerine yazdığı bu kâğıt parçası, Nizâmülmülk'e götürülüp verildiği zaman hüngür hüngür ağladı ve ilerigelen devlet erkânıyla birlikte Davud'un kabrine gidip bu kâğıdı orada okudu ve onların bulunduğu mekân, ağıt, feryat ve figanlarla inledi ve titredi, ülkede de yas yenilendi. Öte yandan vezîr Amîdüddevle, Bağdâd'ta Sahnü's-Selâm (Selâmlık)'da üç gün süreyle yas tutup oturdu¹²⁵.

Umumî matem resmen ilân edildikten sonra buna iştirak etmeyenlerin cezasının her zaman Tanrı'ya bırakılmadığı anlaşıyor. Adı Humartekin'in kâtibi olarak geçen İbn Behmenyâr'ın Sultan Melikşâh'ın sevgili oğlu Davud'un ölümü esnasında saray maskarası Ca'ferek ile birlikte, içkili ve çalgılı eğlence ile meşgul olduğunu, imparatorluk sâhib-i berîd-i (sahib-i haber) Sultan'a bildirmişti. Halbuki Sultan, İbn Behmenyâr'ı diğer oğlu Ahmed'in terbiyesine memur etmişti. Buna çok müteessir olan Sultan, derhal adam göndererek, İbn Behmenyâr'ın sarayını bastırdı, içki âleminin yapıldığına dair deliller bulundu. Kadın ve erkek şarkıcılar da şehâdetinde bulundular. Ca'ferek'in dili üçe yarıldı ve öldürüldü. İbn Behmenyâr'a gelince, onun da gözlerine kör oluncaya kadar defalarca mil çekildi¹²⁶.

125 İbnü'l-Esir, X, s. 116; Sibt, 474 yılı olayları; Karş. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 153.

126 Sibt, 474 yılı olayları; Bondârî, s. 74.

Görülüyor ki, “aza” merasimi Selçuklularda bir şekilden ibaret olmayıp, bu merasimin bütün imparatorluk ülkelerinde yerine getirilmesine büyük önem verilmekteydi. Kaynağa göre, Nizâmülmülk, Sultan nezdinde kendisinden daha nüfuzlu bir mevki alan İbn Behmenyâr’ın bertaraf edilmesiyle, kendi hayatını kurtarmayı başarmıştır. Sıbt’ın ifadesinden, İbn Behmenyâr’ın Sultan nezdindeki aşırı nüfuzu dolayısıyla, devlet işlerini istediği gibi idare edemeyeceğini anlayan Vezîr Nizâmülmülk’ün, muhtelif tertiplerle rakibini bertaraf ettiği açıkça anlaşılıyor. Zira İbn Behmenyâr, Sultan’ın yanında, Nizâmülmülk’ten daha önemli ve değerli bir konumda idi. O, Sultan’ın yanına gideceği zaman, hiçbir şey yemez ve içmezdi, çünkü Sultan, yanında bulunan bir kimseye beraberindeki yiyecek ve içeceklerden “Bunu ye ve iç!” derdi. Daha önce İbn Behmenyâr’ın “Her yıl, hazine parasından yedi yüz bin altın dağıtıyor, kendi ileri gelen adamlarını birçok yerlere tâyin ediyor ve İsfâhân mültezimliğini yetmiş bin altından biraz fazlasına onlara veriyor” sözleriyle Nizâmülmülk’ü Melikşâh’a jurnallemesinden aralarında bir husumetin olduğu ortaya çıkmaktadır. Fakat Melikşâh onun kendi vezîri hakkındaki bu sözlerine kulak asmamıştı¹²⁷.

Yukarıda adından söz ettiğimiz Fahrüddeve, Şehzâde Davud’un ölümünden bir ay geçtikten sonra evlenme işi için görevlendirilen, birlikte geldiği bir hâdim ile beraber Nizâmülmülk ile görüşmelerde bulunabildi. Bu sırada Nizâmülmülk, hâdim’e “Evlenme konusunda kararlaştırılmış bir şey bende yok. Bu nedenle Halîfeye, kızın annesiyle bu işi görüşüp konuşacak birisini görevlendirip göndermesi hususunda bir mektup yazınız. Ama Davud’un ölümüyle ortaya çıkan bu üzücü durum, teselliyle son bulursa o takdirde her şey normale döner” dedi. Bunun üzerine Fahrüddeve, “Bu evlenme hususunda, benim söyleyecek bir şeyim yok. Ancak bu hâdim, «bu evlenme işinin, ilk iş olarak herkesi ilgilendiren bir iş olduğunu» bana söyledi. Esasında Halîfe, beni, Sultan’ın eşi olan kızın annesi Seyyîde Terken Hatun’la görüşüp konuşmam için gönderdi, bu Hâdim’i de evlenme işinin yürütülmesi göreviyle gönderdi” dedi. Bunun üzerine Fahrüddeve ile birlikte olan bir görevli de Nizâmülmülk’e “Biz, ancak bize yazılıp bildirildiği vakit öğrendik ki Halîfe, bu evlenme işini sana bırakmış, bu nedenle neyi uygun görürsen onu yap!” dedi¹²⁸.

127 Sıbt, 474 yılı olayları; İbnü’l-Cevzi, XVII, s. 216; Karş. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 153.

128 Sıbt, 475 yılı olayları; İbnü’l-Esir, X, s. 115; Bondârî, s. 72.

Bu evlilik hadisesinin mahiyetini ve cereyan tarzını daha iyi anlayabilmek için, buna aracılık eden Nizâmülmülk'ün şahsiyeti ile rolü üzerinde kısaca durmak gerekmektedir. Fahrüddeve Selçuklu devletinde yaşanan matem merasimi dolayısıyla görevini icra edebilmek bakımından hayatın normale dönmesi için bir süre beklemek zorunda kalmıştır. Halîfenin talimatlarını yerine getirmek üzere Farüddeve ile birlikte başka görevliler de vardı. Nihayet Nizâmülmülk ile bu zor mesele görüşüldükten sonra o, herhangi bir fikir beyan etmesinin yanlış olacağını anlayarak, konunun hallini doğrudan Terken Hatun'a havale etmiştir. Kaynaklarda açık olarak belirtilmese de Nizâmülmülk'ün bu meselede uzlaşmacı temayüller taşıdığı bilinmekte ve devlet adabını hassasiyetle yerine getirdiği görülmektedir. Hiç şüphesiz bu teklifin olumlu neticelenmesinin her iki tarafın da hayrına olacağına tercubeli vezîrin inancı tamdı.

Nihayet meselenin halli için görüşmeler Nizâmülmülk'ün aracılığıyla başlamıştır. Bu münasebetle iki vezîr birlikte Terken Hatun'a gittiler. Nizâmülmülk ona "Halife, kızınla evlenmeyi senden talep ediyor" deyince Hatun ona "Gazne hükümdârı ile Hâniyye (Karahanlı) hükümdârları da kızımı oğullarına almayı benden istiyorlar, buna karşılık da onların her biri, başlık olarak dört yüz bin altın verecekler. Eğer Halife, bu miktarı bana verirse ben, onu diğerlerine yeğlerim" dedi¹²⁹.

İki vezîr ile Terken Hatun arasında geçen ve Melikşâh'ın nüfuzu dışında cereyan etmiş gibi görünen bu konuşma, bize Terken Hatun'un kendine güveninin ve insiyatifinin ne kadar sağlam olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bu kabil örneklere Selçuklu saraylarında rastlamak mümkündür. Terken Hatun bu örnekte müstakil hareket ediyor gibi görünmekle beraber, bu meselede Melikşâh ile istişârede olduğuna şüphe yoktur. Fakat orada yukarıda bu konuyla ilgili olarak zikrettiğimiz Melikşâh'ın halası Hatice Arslan Hatun da bulunuyordu ve o araya girerek meselenin tatlıya bağlanmasında önemli bir hizmette bulunmuştur. Hatice Arslan Hatun, Terken Hatun'a: "Halife ile evlenmesi kızınız için şeref ve iftihar vesilesi olacaktır. Sizin sözünü ettiğiniz sultan ve hükümdârların hepsi onun (halîfenin) kulu ve hizmetçileridir, üstelik halîfeden para istenmez" deyince mesele hal yoluna girmiştir¹³⁰.

129 Sibt, 475 yılı olayları; İbnü'l-Esîr, X, s. 115; ; Bondârî, s. 72.

130 İbnü'l-Esîr, X, s. 115; ; Bondârî, s. 72.

Nihayet iki taraf arasında uzun süren görüşmeler aşağıdaki şartlarda karara bağlanmıştır. Yukarıdaki görüşmenin devamında Nizâmülmülk, Hatun'a "Halife, böyle bir durumla karşılaşmak istemez» dedi ve karşılıklı konuşmalar böylece sürüp gitti, sonunda da "Süt hakkından elli bin altını nakit olarak, yüz bin altın da mihr karşılığı olarak" verilmesi kararlaştırıldı¹³¹.

Bu, Türklerin evlenme sırasında uyguladıkları bir töre olup, anlaşıldığına göre bu hak gelin olan kızı emziren anneye aittir.

Bunun üzerine Fahrüddeve, "şimdi burada on bin altın takdim ediyoruz, kırk bin altını da Bağdâd'tan göndereceğiz" dedi; buna razı olunup on bin altının tahsiline başlandı ise de yine bunun bir miktarının verilmesi, mümkün olmadı. Bu arada Sultan, bu durumu haber alıp öğrenince "Bütün miktarın Bağdâd'tan gönderilmesine değin ödemenin geri bırakılmasını" emretti. Bu arada Terken Hatun "Eğer Halife benim kızıma evlenmek suretiyle sahip olmak istiyorsa bana, halası, annesi büyük annesi ve öteki yakınlarıyla Halîfelik ileri gelenlerini göndermesini istiyorum. Ben de Gazne, Semerkant, Horâsân Hatunları ile Selçuklu devleti ileri gelenlerini toplayıp evlenme işinin onların huzurunda yapılmasını ve gelinle birlikte Halîfenin ve bizim durumlarımızı iyi bilen ve lâıyk olan adamlarımızdan birisini gönderirim" dedi. Bunun üzerine Fahrüddeve "Hatun, bu evlenme işini böylece gerçekleştirmesi dolayısıyla sıkışmak üzere elini bize uzatmalıdır" dedi. Onun bu sözü üzerine Nizâmülmülk, bu hususta Sultan Melikşâh'la konuşup izin aldı; bunun üzerine Fahrüddeve de Selçuklu tarafına elini uzattığı sırada Hatun, yapılması gereken şu iki şartı ileri sürdü:

1-Hilâfet Sarayı'nda hiçbir câriye ve kahramânenin¹³² bulunmaması,

2-Halîfenin daima kızının (eşi) yanında bulunması¹³³.

131 Sıbt, 475 yılı olayları; İbnü'l-Cevzi, XVII, s. 222 vd.

132 Hilâfet Sarayı'nda bütün kadınlarla ilgili işleri yürüten makamda bulunan hanımefendi. Abbasi Hilâfeti'nde kadınlar için ihdas edilmiş üst seviyede önemli resmi devlet makamlarından biri idi. Hilâfet saraylarının girdisi çıktısı, Halîfenin haremi de dâhil saraydaki kimselerin bütün masrafları hep bu el-kahramane makamına getirilen hanımefendiden sorulurdu. Bk. Kitapçı, s. 126.

133 Sıbt, 475 yılı olayları; İbnü'l-Cevzi, XVII, s. 222 vd.

Yukarıda Terken Hatun'un ileri sürdüğü şartlardan bilhassa birincisi, Abbasi haremde uygulanmakta olan ananevi bir hayat tarzı ile ilgiliydi. Kızının Abbasi sarayında Halîfe'nin eşi sıfatıyla biricik hatun olarak kalmasını temin etmek üzere ileri sürülen bu şart, görülüyor ki, Terken Hatun'un halîfeliği ipotek altına almaya yönelik başlıca hedefiydi. Diğer taraftan belki de binlerce cariyeye sahip olan Halîfe için de kolaylıkla kabul edilebilecek bir keyfiyet değildi. Buna rağmen, kaynakların ifadesine göre, Halife elçisinin bütün bu şartları kabul ettiğine dair elini uzatması, Terken Hatun'un ise şartların tatbikatına geçilmeden uzanan eli sıkılmaktan imtina etmesi müzakerelere nasıl bir damga vurduğunu ve üstünlüğü ele geçirdiğini gösteriyor. Onun yerine Melikşâh elçilerle el sıkışma teveccühünde bulunmuştur

Vezîr Fahrüddevle görevini bu suretle tamamlayarak Temmuz/Ağustos 1082'de Bağdâd'a döndü. Kendisini orada oğlu Amîdûdevle, hâcibler ve ileri gelen kimseler karşıladılar. Çok geçmeden Fahrüddevle Bâbü'l-Hücre'ye gidip "Sultan Melikşâh ve Vezîr Nizâmülmülk ile buluşup görüştüğünü, onların, kendisine hiâtler verip ihsanlarda bulunduklarını, ayrıca Sultan'ın, kendisine iki bin altın verdiğini, Bağdâd'ta da aynı miktarı vereceğini, oğlu Amîdûdevle'ye de aynı miktar altını vereceğini, bundan başka Sultan'ın, bayraklar, davullar, altın işlemeli atlar ve ipekli giysiler verdiğini" söyledi¹³⁴.

Mahmelek Hatun'un Halîfe ile izdivacı meselesi kesinleştikten ve Halifelik vezîri döndükten sonra gerek İsfâhân'da ve gerekse Bağdâd'ta düğün hazırlıkları için hummalı bir faaliyet başlamıştır. Anlaşıldığına göre, Sultan Melikşâh'ın bu evlilik siyasetinin iki kaynağı vardır. Birincisi Abbasi hilafetinde Selçuklu nüfuzunu güçlendirmek; ikincisi babası Alp Arslan'ın siyasetini devam ettirmek. Böylece birincisi bütün İslâm dünyasını, ikincisi ise Selçuklu hanedanını ilgilendiren geleneksel siyaseti gerçekleştirmek. Kaynakların ifadesinden hilâfet makamının da isteyerek veya istemeyerek, bu siyaseti bilinçli bir şekilde benimsemiş oldukları anlaşılıyor. Selçuklu sarayı, hemen hemen bütün İslâm dünyasını ilgilendiren bu izdivaç için yapılacak merasimin ihtişam içinde gerçekleşmesini bir prestij meselesi yaptığı ve ihtimamla çalıştığı söylenebilir. Bütün bunlara rağmen, Mahmelek Hatun ile Halîfe Muktedî'nin izdivacı, her halde iki tarafı meşgul eden yoğun olaylar nedeniyle ancak beş yıl aradan sonra gerçekleşebilmiştir.

134 Sibt, 475 yılı olayları; İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 222 vd.

Bu ara dönemde 478 Şevval ayında (Ocak/Şubat 1087) el-Muktedi, Mahmelek Hatun'la evlenme durumunu nihayete erdirmek maksadıyla, Fahrüddeve'nin oğlu Zaîmürrüesâ Ebû'l-Kâsım'ı, beraberinde değerli taş ve mücevher ve armağanlar olduğu halde, hilâfet vezîri Ebû Şücâ'nın kardeşi Tâcürrüesâ ve Muhtas el-Hâdim ile birlikte İsfâhân'a gönderdi¹³⁵. Bu devrenin en önemli hadisesi hiç şühesiz Sultan Melikşâh'ın Kuzey Suriye seferinden sonra Bağdâd'a gelişi (3 Zülhicce 479/11 Mart 1087). Selçuklu sultanını Bağdâd'a gelmeye icbâr eden neden eşi Terken Hatun'un "Kızının Halife'ye götürülmesinin gerektiğini" söylemesi idi. Melikşâh'ın Bağdâd'a gelişi ve orada ikameti, halîfelik tarafından fevkâlâde bir hadise olarak telakki edildiği için, onun görkemli törenlerle karşılanması ve aynı nisbette ağırlanması bir vazife olarak telakki edilmiştir.

Sıbt'ın bu muhteşem tören hakkındaki kayıları ilginçtir: "Bu şölen, iki bin baş kuzu, tavuk ve helva vardı. Şölen, çok kalmayan Sultana, daha aşağı makamlardaki kimseler, "şölen, kalmasını" arzetteler. Daha sonra Vezîr Ebû Şücâ gelip Sultanı Halife adına selâmladı ve ona Halife'nin "Gelişine sevinip memnun olduğunu" içeren bir risalesini takdim etti. Bunun üzerine Sultan, Halîfeyi ululamak amacıyla iki dizi üzerine çöktü, bu sırada vezîr ona, üzerinde değerli mücevher bulunan bir tespih takdim etti, Sultan da buna son derecede çok sevinip memnun oldu; bu sırada vezîr, Sultan'a, Halife'yi ululamak için "Yer öpmesini" işaret etti. Daha sonra vezîr Ebû Şücâ, atına binip gitti, Nizâmülmülk de Sultan'ın yanına gidip onu ululadı. Çok geçmeden Sultan, atına binip Akrakûftan Bağdâd'a gelerek (Zülhicce=Mart/Nisan) Sultanlık Sarayı (Dârü'l-memleke)'na indi. Bu sırada Bağdâd, iki tarafı, yüksek sesle dua eden insanlarla dolmuştu. Sultan, halkın kendi önünde yürümelerine engel olunmamasının doğru olmadığına işaret etti. Hatun, cehizleri Bağdâd'a götürecek olan birisini Musul'dan İsfâhân'a göndermişti. Öte yandan Nizâmülmülk, Selçuklu askerlerinin herhangi bir kimsenin evine girip ikamet etmemesi için çadırları ve ordugâhı şehrin dışındaki Zâhir semtinde kurdurdu. Böylece hiçbir asker hiç kimsenin evine girmeye cesaret edemedi. Bu arada avam tabakası, Sultan'ın yanına gidip "Zulüm ve kötülük gördükleri" hususunda şikâyetle bulundular. Bunun üzerine Sultan, onların haksızlığa ve zulme uğradıklarını tespit ettirip bunların bir daha yapılmamasını sağladı; bu-

135 Sıbt, 478 yılı olayları. Bundan evvel Aralık/Ocak 1083/84'te Halife'nin, Fahrüddeve'yi vezîrlikten azledip, yerine Ebû Şücâ'yı atadığı görülüyor.

nun sonucunda da kadınlar, askere ait çadırların arasında dolaşıyorlar, hiçbir asker de onlara saldırıda bulunmuyordu. Böyle bir olumlu hareket ve davranış kadınlar, şimdiye değin hiç görmemişlerdi, tabii bu durum, Sultan'ın heybet, azamet ve ululuğundan ileri geliyordu. Sultan'ın ordusunda Mervanoğulları emîrliğinin ortadan kaldırılmasında büyük yararı olan Fahrüddeve ile oğlu ve bazı ilerigelen kimseler de bulunuyorlardı. Bağdâd'a emîr, hâcip ve hâslardan başka hiç kimse girmedi, diğerleri Irak içlerine dağılıp gittiler. Bu arada Bağdâd halkı, şehirde fiyatların yükselmesi nedeniyle korku ve endişeye kapıldılar ve dolayısıyla da yiyecek maddelerini stok ettiler. Fakat Selçuklu ordusu, Bağdâd'tan ayrılınca fiyatlar yeniden düşmeye başladı. Bu arada Sultan Melikşâh, Ebû Hanîfe'nin mezarına gidip ziyaret etti, ayrıca Mârûf-i Kerhî¹³⁶ ve diğer şehitlerinde mezarlarını ziyaret etti ve bu sırada bir halk topluluğu, Sultan'ın önünde yüksek sesle ona dualarda bulundu. Sultan, daha sonra da Musa b. Ca'fer'in mezarını ziyaret için Kûfe'ye gitti (Zülhicce ortası, Salı/Mart sonları 1087), daha sonra da Meşhed'e giderek buradaki Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in türbelerini ziyaret ederek buradakilere para dağıttı ve "Buralardaki surların ve yıkılan yerlerin onarılmasını ve iki ırmağın sularından bu mescidlere su getirilmesini" emretti. Nizâmülmülk de buradaki Alevilere, sultaninkilerden daha çok bağışlarda bulundu. Öte yandan Halîfe'nin annesi ve halası, Saltanat Sarayı'na gidip Terken Hatun'u ziyaret ettiler (7 Zilhicce Pazartesi/15 Mart 1087), her ikisi, konuk edilip ağırlandılar ve onlar için saraya karşı özel otağlar kuruldu; sonra onlar, Saray'a çıktılar ve daha sonra da indiler; Hatun, onlarla birlikte Hilâfet Sarayı (Dârü'l-Hilâfe)'na gitti. Bu arada Sultan Melikşâh, Hilafet Sarayı'na yirmi bin altın, yüz elli tane has ipekten yapılmış giysi ve bir at gönderdi. Öte yandan Nizâmülmülk de önce Halîfe'nin yanına gitti ve kendisini, hilâfet vezîri Ebû Şücâ, hâdim ve haslar, yanan mumlarla karşıladılar; bu sırada Halîfe kapalı bir kafesin içinde oturmakta idi. Nizâmülmülk, Halîfe'ye yaklaşıncı birkaç kez yer öptü ve elini de öpme isteğinde bulunca

136 Doğum tarihi bilinmemektedir. Tasavvufta örnek bir şahsiyetti. Babası ve annesi Hristiyandı. Çocukluğunda onu bir Hristiyan papazına gönderip, Hristiyanlığı öğretmek istediler. Gittiği kişi Teslis akidesini söyledikçe o da, Allah birdir, derdi. O ısrar edip dövdükçe, Allah birdir, derdi. Bundan sonra ailesini de terketti. İmâm Ali Rızâ'nın yanına giderek Müslümanlığı öğrendi. Sonra tekrar ailesine dönüp babasının ve annesinin de Müslüman olmalarına sebep oldu. Daha sonra tasavvufta çok yükselip, insanları irşad etti. 815 yılında Bağdâd'ta vefat etti.

Halîfe kafesten elini çıkardı, o da öpüp gözlerine sürdü ve Halîfe'ye, kalbini rahatlatıp memnun eden bir hitabede bulunduktan sonra ona, Sultan'ın mesajını takdim etti ve sonra da saraydan ayrıldı"¹³⁷.

El-Muktedi Billah ile Mahmelek Hatun'un izdivacı, yani düğününe gelince, büyük tarihçi İbnü'l-Esir'in kesin rivayetlerine göre, bu diğün, 480 yılı Muharrem ayının ilk günlerinde (Nisan 1087) başlamıştır. İmparatorluğun akıl almaz servet ve zenginliğinin delilini teşkil eden, bin bir gece masalları gibi olan bu şaşaalı evlilik İbnü'l-Esir tarafından şöyle anlatılır: "Gelinin çeyizi yüz otuz deve ve yetmiş dört katır sırtında hilâfet sarayına nakledildi. Develerin üzerine Rum ipeği, katırların üzerine de çeşitli mülkî ipek örtülmüştü. Boyunlarında altından ve gümüşten çanlar ile gerdanlıklar vardı. Yüklerinin çoğu altından ve gümüşlendi. Develerin üzerinde üç tane mahfe vardı. Katırların altısının üzerinde on iki sandık vardı ki, bunların içindeki ziynet eşyası, elbise ve mücevherata paha biçilemezdi.

Katırların önünde, takımları çeşit çeşit mücevherat ile süslenmiş, altın eğerli otuz üç iyi cins at ve üzerinde pek çok altın bulunan bir beşik vardı.

Çeyizin önünde, Sa'düddeve Gevherâyin, Emîr Porsuk ve diğer bazı emirler vardı. Nehr-i Muallâ halkı kâfilenin üzerine altın ve elbiseler saçtı. Sultan, bu sırada avlanmak için Bağdâd'tan ayrılmıştı. Daha sonra halîfe, vezîr Ebû Şücâ'yı, Terken Hatun'a gönderdi. Vezîrin önünde üç yüz alay feneri ve bir o kadar da meşale vardı. Haremdeki bütün odalarda bir, iki veya daha çok sayıda mum yandırmaktaydı.

Halîfe, hâdim-i hassı Zafer ile birlikte, benzeri görülmemiş bir mahfe gönderdi. Vezîr Ebû Şücâ, Terken Hatun'a: "Allah emanetleri ehline teslim etmenizi emrediyor" dedi ve emanetin saraya nakledilmesini istedi. Terken Hatun da kabul etti. Nizâmülmülk ve diğer ileri gelen devlet adamları da merâsime iştirak ettiler. Her birinin yanında çok sayıda meşale ve şamdan vardı. Büyük emirlere varıncaya kadar her sınıftan emirlerin eşleri da ayrı ayrı gruplar halinde debdebe ve ihtişam içerisinde, bu törene katıldılar. Bunların önünde de süvarilerin taşıdığı alay fenerleri ve meşaleler vardı.

Daha sonra Mahmelek Hatun, üzeri örtülü ve çok sayıda altın ve mücevherlerle süslenmiş bir mahfe içinde geldi. Mahfenin et-

rafını göz kamaştırıcı bineklere binmiş olan iki yüz Türk cariyesi kuşatmıştı. Gelin böyle bir alayla Hilâfet Sarayı'na gitti. Bu gece Bağdâd'da benzeri görülmemiş bir geceydi.”¹³⁸.

Düğünlerde gelin, bugün olduğu gibi o zaman da süsleniyordu. Görünüşe göre, bu süslemenin ana takısını tâc oluşturuyordu. Kaşgarlı Mahmûd'un kaydına göre, geline gerdek gecesi giydirilen tâca "didim" adı veriliyor, ayrıca "bogmak" denilen bir gerdanlık takılıyordu ki, bu altından, gümüşten yapılp, üzerine değerli taşlar ve inciler oturtularak, gerdek gecesi için süslenen geline takılırdı¹³⁹.

Yukarıdaki seremoninin devamını Sıbt'tan nakledelim: "O gece Mahmelek Hatun, Halife'yle gerdeğe girdi Bu nedenle "Üstü kapalı çadırların kurulması ve Bağdâd'ın iki tarafının süslenmesi emredildi. Geline ait cihazlar, önünde hâdim ve askerlerin bulunduğu yüz otuz deve ile Saltanat Sarayı'ndan Hilâfet Sarayı'na taşındı; bu sırada halk, bunların üzerine altın ve dirhem paralar saçtılar. Ertesi gün, geri kalan şeyler de yetmiş dört katırla saraya nakledildi. Katırların üzerindeki dolaplar, on iki gümüş sandıktan oluşuyordu. Bu katırların önünde otuz tane de ek at vardı. Gelin, gece mücevherlerle süslenmiş bir tahtirevanla Saltanat Sarayı'ndan Hilâfet Sarayı'na götürüldü. Tahtı revanın çevresinde iki yüz hâs cariyeye, onların önlerinde de Nizâmülmülk, Ebû Sa'd el-Müstevfi ve emîrler yer almışlardı. Herkesin elinde birer mum da yanmakta idi. Böylece gelin, Hilâfet Sarayı'na girdi. Başka bir rivayete göre, gelinin cihazları üç gün süreyle deve ve katırla taşındı. Deve ve katırlar, ipek örtülerle süslenmiş, boyunlarına ipek yular ve altın kolyeler takılmıştı. Bunların üzerlerindeki sandıklar ise altın, gümüş ve mücevherlerle dopdolu idi. Bu arada Halife'nin annesi ve halası, gece Saltanat Sarayı'na gittiler. Bu nedenle Dicle ırmağından saraya değin çadırlar (Otağ) kuruldu. Terken Hatun, oturup her ikisinin önünde yer öptü ve kızını onlara teslim etti. Halife, uykudan uyandıktan sonra Sultan'ın adamları için eşi görülmemiş bir şölen düzenledi. Bu şölende kırk bin şekerden kudret helvası yapıldı ve Sultan ise zifaf gecesi ava

138 İbnü'l-Esîr, X, s. 145, 157; Sıbt, 480 yılı olayları. Sultân Melik-Şâh'ın bu kızı, evliliğinin üçüncü yılında babasına haber gönderip, halîfeden şikâyetçi olmuş, halîfenin kendisini sık sık kovduğunu ve yüz çevirdiğini anlatmıştı. Melik-Şâh'ın isteği üzerine halife karısının baba evine gitmesine izin verdi. Yanında halîfeden olan oğlu Ca'fer de vardı. Mahmelek Hatun İsfahân'a gidip, 482 yılının Zilkâde ayına kadar (Ocak 1090) orada kaldı ve öldü.

139 Kaşgarlı Mahmûd, I, s. 397, 466.

çıkıp üç gününü avda geçirdi.”¹⁴⁰.

Mahmelek Hatun’u hilâfet merkezine getiren kâfilenin zenginliği şüphesiz Melikşâh devri Selçuklu Devleti’nin zenginliği hakkında önemli ipuçları vermektedir. Hilâfetle saltanatın daima uzlaşma içinde olmasını devlet siyasetinin bir gereği sayan İranlı devlet adamı Nizâmülmülk, Sultan’ın kızı ile Halîfe’nin evlenmesinde önemli bir role sahipti. O biliyordu ki bu şaşaalı evlilikle, hem devletin ekonomik gücü sergilenmiş hem de bu evlilikle kurulan akrabalık bağı vasıtasıyla, Sultan’ın rakiplerine karşı elde ettiği diplomatik ve siyasal üstünlük perçinlenmiştir. Her fırsatta halîfe ile Sultanı birbirlerine yaklaştırmaya çalışan Nizâmülmülk’ün bu politikasının ölümünden sonra sarsıntıya uğraması, Selçuklular için istenmeyen neticelere sebep olmuştur¹⁴¹.

Bu düğün merasimine denk gelen hemen hemen aynı zamanda Safer 480 (Mayıs-Haziran 1087)’de Melikşâh’ın adını Mahmûd koyduğu bir oğlu dünyaya geldi. Kaynaklarda belirtildiği şekilde Mahmûd’un, Terken Hatun’un oğlu olduğu bilindiğine göre, Hatun Bağdâd’a geldiğinde hamile idi ve bu oğlunu orada doğurmuştur. Mahmûd’un adı hutbelerde Sultan Melikşâh’ın adından sonra zikredilmeğe başlandı. Sultan Melikşâh daha önce diğer oğlu Ahmed’i veliahd ilan etmişti. Fakat Kaynaklara göre Ahmed Şaban 481 (Kasım 1088)’de Merv’de öldü. Böylece Melikşâh Bağdâd’da bu işleri tamamladıktan sonra 480 yılı Safer ayının ortasında (22 Mayıs 1087) Vezîr Nizâmülmülk ile birlikte İsfâhân’a hareket etti. Hilâfet vezîri Ebû Şucâ, onları Nehrevân’a kadar uğurladı¹⁴².

Bu devrenin en önemli olayı şüphesiz 480 yılının Zilkâde ayında (Ocak-Şubat 1088) Halîfe’nin Mahmelek Hatun’dan bir oğlu olmasıdır. Çocuğun adını Ca’fer künyesini de Ebû’l-Fazl koydular¹⁴³.

Ca’fer’in dünyaya gelişi Abbâsî Halîfeliği ile Selçuklu Sultanlığı arasında yeni bir sayfa açmağa aday bir olaydı. Daha açık bir ifade ile Melikşâh, kafasında tasarladığı ve Selçuklular için bir hayli önem taşıyan hilâfet değişikliğini, Ca’fer sayesinde gerçekleştirmek istiyordu. Sultan ile Halîfe arasındaki ilişkileri bozacak olan bu ta-

140 Sıbt, 479 yılı olayları.

141 Arslantaş, s. 21.

142 Sıbt, 480 yılı olayları; İbnü’l-Esîr, X, 152; İbnü’l-Kalânîsî, s. 119.

143 Sıbt, 480 yılı olayları; İbnü’l-Esîr, X, s. 147; İbnü’l-Cevzî, XVI, s. 288; İbn Hallikan, *Vefâyâtü’l-‘ayân*, V, Tahkik Dr. İhsân Abbâs, Beyrut 1968, s. 288.

sarının bilhassa bizi ilgilendiren Selçuklu Devleti bakımından mahiyetini daha iyi anlamamızı sağlaması için, karşılıklı ilişkileri daha yakından ele alalım. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Ca'fer'in doğumu ile birlikte Halife, hilâfetin geleceği bakımından endişe içerisine düşmüştür. Buna sebep, Selçuklu hükümdârının torunu, hilâfet makamına aday göstermesi için bir fırsat doğmuş olması idi. Bu durum, hilâfetin Arapların elinden çıkması ve Türk tarafına geçmesi anlamına geliyordu ve teessüs edecek böyle bir statüde bütün dengeler al üst olacaktı. Oysa Halife el-Muktedi'nin, Ca'fer'den önce Ebû'l-Abbâs Ahmed ve Ebû Muhammed Harun adlarında iki oğlu daha dünyaya gelmişti.

El-Muktedi, diğer evlatlarından birini veliahd ilan ederse, Melikşâh'ın buna kayıtsız kalmayacağını ve Ca'fer'i veliahd ilan etmesi için baskı kuracağını çok iyi bilmekteydi. Bu yüzden Mahmelek Hatun'a karşı kötü muamele etmeğe başlamıştır. Hatun'un hırpalanmasını ve kendiliğinden baba evine dönmesini amaçlamaktaydı. Ayrıca onu yalnızlığa sürüklemek için, saraya onunla birlikte gelen maiyetini dikkate şayan bir şekilde kovmuştur.

Bilindiği gibi, Mahmelek Hatun'la birlikte Hilâfet Sarayı'na içlerinde Türk asıllı cariyelerin bulunduğu, kız ve erkeklerden meydana gelen sayıları iki yüzü bulan Türkler gelmişti. Halife 481 Rebiyülâhır ayında (Haziran-Temmuz 1088), Mahmelek Hatun'un maiyetinde bulunan bu Türklerin saraydan çıkarılmalarını emretti. Bunun bahanesi şuydu: Türklerden biri hizmetçiden bir meyve almıştı. Fiyat hususunda münakaşaya girdiler; bu arada hizmetçi Türk'e küfretti, Türk de terazideki kilogramlık demiri alıp hizmetçinin kafasına vurdu ve yardı, bunun üzerine halk onun başına toplandı. Neredeyse halk ile Türkler arasında bir çatışma çıkacaktı. Bağırıp çağırdılar, ağır küfürler ettiler. Bu olay üzerine Halife, Türkler'in saraydan çıkarılmalarını emretti ve Türkler son yatsı vaktinde bir saat içinde ve çok fena bir şekilde saraydan çıkarıldılar¹⁴⁴.

Bu hadiseden sonra Mahmelek Hatun, babasına haber gönderip Halife'den şikâyetçi olmuş, Halife'nin kendisini sık sık kovduğunu ve yüz çevirdiğini anlatmıştır. Sultan da Savâb Hâdim'i yollayarak, "kızımı göndersin, yine bana versin" dedi. Bunun için biiyuk komutanlardan Bozan ve Savâb Hâdim dogruca Halife'ye çıkıp, Mahmelek Hatun'u götürmek üzere müsaade istediler. Halife kızın gitmesine izin verdi ise de önce Ca'fer'i alıkoymak istedi.

144 Sibt, 481 yılı olayları; İbnü'l-Esîr, X, s. 149; İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 277 vd.

Kızın sert davranması karşısında halîfe de zorlamaya dayanamayıp, mecburî boyun eğdi. Mahmelek, 16 Rebiyülevvel 482 Çarşamba günü (29 Mayıs 1089) yola çıktı, yanında oğlu Ca'fer de vardı. Kendilerine bazı devlet erkânı refakat ediyordu. Hatun İsfâhân'a gidip Zilkâde ayına (Ocak 1090) kadar orada kaldı ve öldü, Vezîr Ebû Şücâ da Halîfe namına taziyeleri kabul etti ve bu bir hafta sürdü. Bağdâd ve İsfâhân'daki şairler O'nun için birçok mersiyeler yazdılar. Ayrıca Halîfe, Ebû Muhammed et-Temimî ve Afîf adındaki iki özel temsilcisini Sultan nezdinde taziyelerde bulunmak üzere İsfâhân'a gönderdi¹⁴⁵.

Kızının ölümü sırasında Sultan Melikşâh'ın Türkistân seferinde olduğu anlaşıyor¹⁴⁶.

Yukarıda anlatılan hadiselerden anlaşıyor ki Mahmelek Hatun İsfâhân'a geldikten yaklaşık yedi-sekiz ay sonra ve henüz yirmi yaşlarındayken çiçek hastalığından vefat edince, Halîfe ile Sultan'ın akrabalık münsebetlerinden geriye Ca'fer kalmıştır. Melikşâh torununu yanından hiç ayırmıyordu, Türkistan seferinden döndükten bir süre sonra Bağdâd'a gittiğinde Ca'fer'i de beraberinde götürmüştü (Ramazan 484/Ekim-Kasım 1091). Onu bu Bağdâd ziyaretinde Kadilkudat Ebû Bekr eş-Şâsi ve etraf melikleriyle, Dimaşk valisi olan kardeşi Tâcüddevle Tutuş ve Haleb valisi Atabeg Kasımüddevle Aksungur karşıladılar. Bu arada Ca'fer, babası Muktedî'nin yanına götürülmüş ise de çok kısa bir süre kalıp tekrar dedesi Sultan'ın yanına dönmüştür. Bu ziyaretler esnasında Halîfe'nin kendi öz oğluna karşı olan ilgisizliği dikkat çekmektedir. Nihayet Melikşâh'ın Bağdâd'da birkaç ay kaldıktan sonra torunu ile birlikte İsfâhân'a döndüğü görülüyor¹⁴⁷.

Bu suretle Melikşâh'ın Bağdâd ziyareti bitmiş oluyordu. Fakat bir süre sonra, Ramazan 485 (Ekim-Kasım 1092)'te yeniden Bağdâd'a geldi. Bu gelişinde Halîfe'nin ona resmî bir karşılamada bulunmadığı anlaşıyor. Üstelik Melikşâh'ın, torunu Ca'fer'i veliahd ilan ettirme talebi de Halîfe tarafından reddedilmiştir.

145 Sıbt, 482 yılı olayları; İbnü'l-Esîr, X, s. 157; İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 281; Ahmed b. Mahmûd, I, 160.

146 Melikşâh'ın Türkistan seferi hakkında geniş bilgi için bk. E. Ayan, "Karahanlıların Selçuklu Egemenliğine Girme Süreci", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2015, C. 4, S. 3, ss. 1-29.

147 Sıbt, 484 yılı olayları; İbnü'l-Esîr, X, s. 157; İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 294; İbnü'l-Kesîr, XII, s. 275, 277.

Halbu ki Ca'fer daha doğumundan itibaren Selçuklu sarayında Emîrû'l-mümînîn lakabıyla anılıyordu. Râvendî'nin naklettiği gibi Melikşâh kendi başkenti İsfâhân'ı Bağdâd ile eşitlemek ve kıyaslamak için İsfâhân'da Bâzâr-ı Leşker (Ordu Pazarı)'de bugün Melike Hatun'un medresesinin bulunduğu yerde, bir Darü'l-hilâfe (hilâfet binası) ile harem yapıp, onu orada halife yapmak azminde idiler. Halife, bunu haber almış ve meseleyi öğrenmişti. Yani Ca'fer'e Emîrû'l-mümînîn denirken İsfâhân'da da Halîfelik otoritesini buraya taşıyacak mühim yapıtlardan biri Bağdâd'dakine misilleme olarak Darü'l-hilâfe inşa edilmişti. Bu suretle Melikşâh, torununun halife ve hem de sultanın biitiin sıfat ve yetkilerine sahip olmasını istiyordu, fakat bu konuda bir uzlaşma zemininin sağlanamaması iki tarafın aralarının açılmasına neden oldu. Melikşâh'ın amacı, Halife'nin diğer oğlu el-Mustazhir Billâh'ı veliahdlıktan azletmesi ve onun yerine torunu Ca'fer'i veliahd olarak ilan etmesi idi. Talebi reddedilen Sultan Halife'ye "öyleyse Bağdâd'tan çık git" tarzında bir haber gönderdi. Halife de cevaben "Emrinizi yerine getireceğim, yalnız yolculuğa hazırlanmak üzere bana on gün mühlet veriniz" dedi. Fakat yukarıda da değindiğimiz gibi, bu mühlet dolmadan dokuzuncu gün Melikşâh, şiddetli ve yakıcı bir hummaya tutularak ölmüştür¹⁴⁸.

Bundan sonra cereyan eden hadiseleri yukarıda Terken Hatun'un giriştiği taht kavgaları münasebetiyle aktarmıştık, fakat yine de başka bir noktaya daha, Ca'fer'in ölümü konusuna temas etmek isterim. Ca'fer, dedesi Melikşâh'ın ölümünden altı yedi ay sonra henüz beş yaşlarındayken vefat etti. Vezîr Amîdüddeve ve diğer devlet erkânı üç gün müddetle onun için taziyet meclisinde oturdular. Ca'fer'in, Bağdâd yakınlarında defnedildiği yere daha sonra Ca'feriyye adı verilmiştir¹⁴⁹.

Ca'fer'in vefatının konumuz bakımından ifade ettiği birinci husus, Abbâsî Halîfeliğini Selçuklu soyuna bağlamak gibi bir hayalin boşa gitmiş olmasıdır. İkinci husus Melikşâh'ın ölümü sonrasında meydana gelen gelişmelerde Terken Hatun'un Ca'fer'i kendi oğlu Mahmûd'u Selçuklu tahtına çıkarabilmek için koz olarak kullandığı ve pazarlık meselesi yaptığı görülmektedir. O, oğlu adına girişmiş olduğu taht mücâdelesinde Halife'yi kendi tarafına çekebilmek için

148 Subkî, IV; s. 22 vd.; İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 298 vd.; Abû'l-Farac, I, s. 334; İbnü'l-Kesîr, XII, s. 277 vd.; Râvendî, I, s. 137.

149 İbnü'l-Esîr, XII, s. 194; İbnü'l-Kesîr, XII, s. 287; İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 5; Yakut el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, II, Beyrut, 1397, s. 144.

Ca'fer'i babası el-Muktedi Biemrillâh'ın yanına göndermiştir¹⁵⁰. Üçüncü husus Ca'fer Hilâfet Srayı'na dönmekle Halife için bir tehlike olmaktan çıkmış, hem de diğer oğlu Ahmed'in, el-Mustazhir lakabıyla halife olması için bütün engeller ortadan kalkmıştır.

150 İbnü'l-Esîr, XII, s. 181.

Berkyaruk

Fakat, Terken Hatun'un Halîfe ile yaptığı ittifak denemeleri ve giriştiği taht mücâdelesi hüsrarla sonuçlanırken, Terken Hatun'dan birkaç ay evvel el-Muktedi Biemrillâh 15 Muharrem 487 (4 Şubat 1094) Cumartesi günü ansızın ölmüştür. Halîfe ölmeden evvel tam da bu sıralarda taht mücâdelesini kazanan Berkyaruk'un Halîfe'nin onaylaması için gönderdiği saltanat menşuru, tuğra (alâmet, tevki) çekilmek üzere kendisine takdim edilmişti. Menşûru okuyup üzerinde düşündü ve sonra da tuğra çektirip onayladı. Bir süre sonra getirilen yemeği yedi ve ellerini yıkadı. Yanında nedimesi Şemsünnehâr vardı, ona: "Huzuruma izinsiz giren bu şahıslar kim?" diye sordu. Sonrasını nedime anlatıyor: "Sağına soluna baktım, hiç bir şey göremedim. Bu sırada Halîfe'nin durumunda bir değişiklik hissettim, eli ayağı gevşemiş, kendini salıvermişti. Gücü kuvveti kalmamıştı, yere yığılıverdi. Baygınlık geçirdiğini zannettim. Elbisinin düğmelerini çözdüğümde üzerinde ölüm emarelerinin belirlediğini gördüm. Hemen orada öldü. Kendime hâkim olup yanında bulunan cariyeye: 'Şimdi ağlayıp sızlamanın zamanı değil, eğer bağırıp çağırarak olursan seni öldürürüm.' dedim ve gidip vezîri çağırarak durumu ona anlattım. Devlet erkânı derhal veliahta bey'at işlemine başladı. Muktedî'nin cenazesini yıkayıp kefenlediler, cenaze namazını oğlu el-Mustazhir kıldırdıktan sonra toprağa verdiler". Bazı kaynaklar Onun, sofrasına konulan kızarmış bir horozun etini iştahla yedikten sonra akli dengesinin bozulduğunu ve ileri geri konuşmaya başladığını, sonunda düşüp öldüğünü kaydetmektedirler. Fakat, dönemin çağdaş tarihçilerinden sayılan el-Azimî, el-Muktedî'nin sarayın kadın efendisi kahramane tarafından zehirlenerek öldürüldüğünü bildirmektedir ¹⁵¹.

151 İbnü'l-Esîr, XII, s. 195; İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 10; Azimî, s. 28, 94.

Anlaşıldığına göre Halife menşur yazısını almış, okumuş ve onayladıktan hemen sonra fenalaşarak vefat etmiştir. Muktedî'nin vefatından sonra oğlu el-Mustahzir Halifelik makamına geçirilmiş ve o sırada henüz Bağdâd'dan ayrılmamış bulunan Berkýaruk'a haber ci gönderilerek onun da yeni Halifeye bey'at etmesi teklif edilmiş, teklif Berkýaruk tarafından derhal kabul edilmiştir. İbn Tağrıberdi, el-Mustahzir'in annesinin Altun Hatun adında bir Türk olduğunu yazmakta, fakat bu konuda açıklayıcı bilgi vermemektedir¹⁵².

Halifelik makamına oturduğunda el-Mustahzir'in henüz on altı yaşında bulunduğu, 1118'e kadar halifelik yaptığı görölüyor. Göreceğimiz gibi, iki hanedan arasında muhteşem düğün törenleriyle gerçekleştirilen evlilikler, her iki tarafın menfaatleri icabından idi. Şüphesiz halifeler, kendi dünyevî hâkimiyetlerini Selçukluların muazzam siyasi, askeri ve mali kuvvetleriyle muhafaza edebilmek bakımından neredeyse alışkanlık haline gelmiş bulunan Selçuklu hatunları ile evlenmeğe rağbet etmek zorunda idiler. İki taraf arasındaki evlilikleri bu şekilde anladığımız takdirde, düğünlerde Selçuklu hatunlarının beraberlerinde Bağdâd sarayına transfer ettikleri hadsiz hesapsız çehizlerin manası daha iyi anlaşılır. Halifelerin tahsisatlarının ve bütün masraflarının da Selçuklu Sultanları tarafından karşılandığı düşünöldüğünde, Tuğrul Bey'den itibaren sadece dinî temsilci olarak kalan halifelerin, Selçuklu hatunları ile evlenmeğe adeta mecbur kaldıkları intibai uyanmaktadır. Buna karşılık Selçuklu hükümdârları da Abbâsî halifelerinin dinî nüfuz ve otoritesinden yararlanmışlardır. Halifelerin Selçuklu hatunları ile evliliklerinin mahiyetini açıklamak isterken, bu münasebetle halifelerin, zaafiyetlerini hissettikleri zamanlarda Selçuklu hükümdârlarına karşı dünyevî hâkimiyet mücadelesine giriştiklerini de ayrıca belirtmek gerekir. Halifelerin zaman zaman Müslümanların sadece dinî reisi değil, aynı zamanda bir hükümdâr olarak ortaya çıktıklarında, yeni tavırlar aldıkları ve devlet başkanı olma yolunu tuttukları görölmektedir.

Mustazhîr (1094-1118) tahta çıktığında, taht mücâeleleri dolayısıyla Selçukluların buna benzer bir zafiyet geçirdikleri meydandadır. Melikşâh'ın ölümünden sonraki yıllarda durum şöyle idi: Muhammed Tapar'ın tahta çıkışına kadar sırasıyla; Mahmûd, Berkýaruk ve

152 İbn Tağrıberdi, *en-Nüccümü'z-Zâhire*, V, Neşr. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, Beyrut 1413, s. 210.

oğlu Melikşâh (II.) başa geçmişlerdir. Bu hükümdârlardan Mahmûd ve Melikşâh (II.), küçük yaşta tahta geçtikleri ve akabinde tahttan indirildikleri için evlilikleri yoktur. Sultan Berkyaruk'un evlilileri hakkında ise herhangi bir bilgiye ulaşamıyor. İbnü'l-Esîr'de Sultan Berkyaruk'un ölümü (2 Rebiyülâhir 498/22 Aralık 1104) vesilesiyle cenâzesinin Berûcird'den İsfahân'a götürüldüğü ve cariyesi tarafından yaptırılan türbeye gömüldüğü kayıtlıdır. Ancak ismi verilmeyen bu cariyesi de çok geçmeden ölmüştür¹⁵³.

Yukarıda teferruatına kısaca değindiğimiz fetret devrinin siyasi olayları üzerinde fazla durmayacağız. Fakat Fetret Devri'nde Selçuklu ailesinden birinin yapmış olduğu bir evliliği zikretmeden geçemeyeceğiz. Şöyle ki, bilindiği gibi Alp Arslan'ın oğullarından biri olan Şihâbüddeve Tekiş, 1080, 1081 ve 1085 tarihlerinde olmak üzere taht müddeisi olarak üç defa kardeşi Sultan Melikşâh'a karşı ayaklanmıştı. Son isyanından sonra ise Sultan Melikşâh onun gözlerine mil çekerek hapsettirmişti. Sultan Melikşâh'ın vefatından sonraki taht mücadeleleri esnasında Berkyaruk, amcası Tekiş'i tahtı için bir tehdit olarak görerek 1094'te boğdurarak öldürtmüştü. Daha sonraki yıllarda Tekiş'in oğullarının taht mücadelelerine karıştığını görmekteyiz. İbnü'l-Esîr tarafından verilen malûmata göre, bunlardan biri olan Börü Tegin, Musul'u ele geçirmiş, fakat şehirdekiler ona tuzak kurmuşlardı, bunun üzerine oradan ayrılıp 495 Cemâziyelevvel ayında (Şubat-Mart 1102) Bağdâd'a gelmişti. Bağdâd'a gelince, Artukoğlu İlgazi onu kızıyla evlendirmişti¹⁵⁴. Söz konusu bu evlilik, hanedan üyelerinden birinin, Selçuklu tarihinin önemli Türkmen kumandanlarından birinin kızıyla gerçekleştirilmiş olması dolayısıyla kayda değerdir. İlgazi, taht mücadeleleri sırasında Muhammed Tapar'ı desteklemekteydi. Yukarıdaki kaydın tarihi devamlılığı olmaması bakımından fazla bir ehemmiyet arz etmemesi dolayısıyla, burada sadece değinmekle iktifa ettik.

153 İbnü'l-Esîr, X, s. 309.

154 İbnü'l-Esîr, X, s. 287.

Muhammed Tapar

Gördüğümüz kadarıyla Halîfe el-Mustazhir, Selçuklu şehzâdesi Muhammed Tapar henüz tahta çıkmadan evvel bile ona karşı olumlu bir tavır takınmış ve 495 (1101) yılında kardeşi Melik Sancar ile on bin kişilik süvari ordusunun başında Bağdâd'a geldiğinde, onu muhteşem bir tören ile karşılamıştır. Bu merâsim için yapılması gerekenleri Halîfe'nin, Vezîr Kemâlüddevle'ye tevcih ettiğini de burada belirtelim¹⁵⁵.

İki taraf arasındaki samimi dostluğun Muhammed Tapar'ın Selçuklu tahtına çıkışından sonra da devam etmesi bakımından, bu dostluğu sağlam bir zemine oturtmak için Halîfenin Muhammed Tapar'ın kız kardeşi ile evlenmesi dikkate şayan bir hadisedir. Bu olayı, halîfelik ile Selçuklu hanedanı arasında Tuğrul Bey'den bu yana istikrarlı akrabalık ilişkilerinin sürüp gittiği şeklinde telakki etmek icap eder. Burada aktaracağımız husus, Halîfe el-Mustazhîr'in Melikşâh'ın kızı ve Muhammed Tapar'ın kız kardeşi Seyyide İsmet Hatun ile evlenme hadisesidir. El-Mustazhir Billâh, Kadı Ebû'l-Aîâ Sâid b. Muhammed en-Nisâbü'rî el-Hanefî vasıtası ve bilhassa gayreti ile bu evlilik için teşebbüste bulundu. Adet olduğu üzere nikâh İsfâhân'da kıyılacaktı. Halîfeye, Sultan Muhammed Tapar'ın vezîri olan Nizâmülmülk'ün oğlu Ahmed vekâlet ederek nikâh akdedildi (Şaban 502/Mart-Nisan 1109)¹⁵⁶. Ancak, bu tarihten sonra düğün merasiminin icra edilmesine kadar aradan iki yıl gibi uzun bir zamanın geçtiğine bakılırsa, Batınîlerle, Haçlılarla ve Gürcülerle mücâdelelerin hem Sultan Muhammed Tapar'ı, hem de halîfeyi bir hayli meşgul ettiğine hükmetmek lazım gelir. Bilhassa aşırı Şii olan

155 İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 74 vd.; Hallikan, V, s. 289.

156 İbnü'l-Esîr, X, s. 376; Hallikan, V, s. 289.

Sadaka b. Mezyed'in Halîfeye karşı isyanı ve Halîfenin zor durumda kalması zikre değer hadiselerdendir. Söz konusu ettiğimiz mücâdeleler hakkında kaynaklarda bolca malûmat bulmak mümkün olmakla beraber, biz burada konumuz itibarıyla düğün merâsimine döneceğiz.

Sultan Muhammed Tapar, kız kardeşinin İsfâhân'dan Bağdâd'a getirilmesi görevini, hilâfet baş kadısı Zeynüslâm Ebû Said el-Hevî'ye vermişti. Gelin yüz bin dinar mihr ile Bağdâd'a geldi. Kardeşi Sultan Muhammed Tapar'ın sarayında konuk oldu. Orada emsâli görülmeyen bir şekilde düğün için hazırlık yapıldı. Çeyizi yüz altmış iki deve, yirmi yedi katır üzerinde taşındı. Bu cihazların yanı sıra hesapsız köleler, cariyeler, hadimlar ve yenilecek şeyler, düğün için hazırlandı. Kız, 10 Ramazan 504 (22 Mart 1111)'de Halîfe'nin sarayına götürüldü. Bu münasebetle Bağdâd süslendi, görülmemiş şenlikler yapıldı¹⁵⁷.

Türklerde gelenek olarak evlilik dolayısıyla zorunlu olarak yapılan düğün merasiminin Türk hükümdârları tarafından aynen icra edildiği görülüyor. Düğünde icra edilmesi şart olan bazı âdetlerden biri de "küden" adı verilen adı verilen düğün yemeğidir ki, Kaşgarlı Mahmûd bunu eserinde zikretmektedir¹⁵⁸. Hükümdârlar düğünlerde veya bayramlarda otuz arşın yüksekliğinde ve minare gibi yağma edilmek üzere hazırlattıkları sofraya "kençliyü" adı verilen bir sofraya hazırlıyorlardı¹⁵⁹. Ayrıca büyüklerin konukluğuna, düğününe, davetine gidenlere "bıçış" adı verilen ipekli kumaş veriliyordu¹⁶⁰.

Yukarıdaki evliliğin asıl dikkate değer olan tarafı, Seyyîde İsmet Hatun'un Halîfe ile mutlu bir hayat geçirmiş ve el-Mustazhir'in ölümüne kadar devam etmiş olmasıdır. Bu münasebetle Halîfe'nin, hatun için Dârü'l-Hilâfe içerisinde özel bir köşk yaptırmış bulunduğunu da zikretmek gerekir¹⁶¹. Bu hâl el-Mustazhir'in, belki de annesinin bir Türk hatunu olmasından dolayı, Selçuklularla kurmuş olduğu akrabalığı samimiyetle benimsediği intibahını vermektedir.

157 İbnü'l-Esîr, X, s. 387; Sadrüddîn el-Hüseynî, s. 57; İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 120; İbn Kesîr, XII, s. 330; Ahmed b. Mahmûd, II, s. 42; İbn Tağrıberdî, V, s. 200.

158 Kaşgarlı Mahmûd, I, s. 404.

159 Kaşgarlı Mahmûd, III, s. 438.

160 Kaşgarlı Mahmûd, I, s. 366.

161 Kitapçı, s. 203.

Aksitakdirde İsmet Hatun'un evlendikten bir yıl sonra bir erkek çocuk doğurarak, sarayda ümmü'l-veled mevkiine çıkmasını, Halife'nin bu münasebetle günlerce şenlikler tertip etmesini anlamak güç olurdu¹⁶². Bununla birlikte, İsmet Hatun'un hilâfet sarayında saygın bir yerinin olduğunu, ribâtlar, imâretler yaptırdığını, servetini hayır müesseselerine vakfettiğini kaynaklar nakletmektedir.

Ayrıca onun, büyük bir âlim olan Ali b. el-Hüseyin Gaznevî Bağdâd'a geldiği zaman onun adına şehrin Bâbü'l-Ecz bölgesinde büyük bir imâret külliyesi inşa ettirip, giderlerini karşıladığına dair elimizde deliller vardır¹⁶³.

Bu Selçuklu hatunu hakkında kaynaklarda yer alan bu bilgiler, onun ilme ve ilim adamlarına verdiği önemi gösterdiği gibi, hayır ve hasenat yapmayı sevdiğine de işaret etmektedir. Seyyide İsmet Hatun, Sultan Melikşâh'ın muhtemelen üçüncü hanımı olan Seferiyye Hatun'un, Muhammed Tapar ve Sancar'dan sonra en küçük çocuğu idi. Ölüm tarihi tam olarak bilinmemekle beraber Halife er-Râşid devrinde (1135-1136) öldüğü tahmin edilmektedir. Melikşâh'ın zevcesi olan Seferiyye Hatun ise 515 (1121-1122) yılında Merv'de ölmüş ve Irak Selçuklu Sultanı olan torunu Mahmûd, Bağdâd'da taziye kabul etmek üzere muazzam bir merâsim tertip etmiştir¹⁶⁴.

Sultan Muhammed Tapar'ın tahta geçtikten sonra kız kardeşini evlendirmek suretiyle hilâfet ile nasıl sıhriyet kurduğunu belirtmiş olduk. Muhammed Tapar zamanı, taht mücadeleleri nedeniyle devletin siyasi otoritesinin zayıfladığı döneme denk gelmiştir. Sultan Muhammed Tapar, Batınîlerle de yoğun bir mücadeleye girişmiştir. Ölümü hakkında net bir bilgi yoktur, çeşitli rivayetler vardır. Bondârî'ye göre karısı sihir yaparak, onu tedavisi mümkün olmayan bir hastalığa yakalatmıştır¹⁶⁵. İbnü'l-Esîr ve Mirhond ise 24 Zilhicce 511 (18 Nisan 1118)'de eceli ile öldüğünü¹⁶⁶ yazmaktadırlar. Yani kaynaklara göre, onun ölümünde şüpheli bir durum vardır.

Selçuklu hanedanından İsmâil b. Yakutî'nin kızı olan Gev-

162 İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 123.

163 İbn Tağrıberdî, V, s. 309; İbn Kesîr, XII, s. 428.

164 İbnü'l-Esîr, X, s. 469.

165 Bondârî, s. 115.

166 İbnü'l-Esîr, X, s. 418; Mirhond, II, s. 482; Şebânkâreî, s. 109.

her Hatun, kaynaklarda, Muhammed Tapar'ın hastalandığı ve son dönemlerini yaşadığı süredeki hazin sonuyla ilgili çarpıcı bilgilerle anılmaktadır. İsmâil'in Berkyaruk'un dayısı olduğunu yukarıda zikretmiştik. Bir rivayete göre; Gevher Hatun, eşi Muhammed Tapar'a bir sihir yaparak, tedavisi mümkün olmayan hastalığa yakalanmasına sebep olmuştur. Sultana kendisine sihir yapıldığı jurnal edilmiş, bunun üzerine O da eşinin önce gözlerine mil çekilmesini; sonra da boğulmasını emretmiştir. Nihayetinde Sultan'ın öldüğü saatte Gevher Hatun da kaderin garip bir cilvesiyle, evinde boğulmak suretiyle öldürülmüştür. Mateos'a göre Sultan Muhammed Tapar, zevcesi Gevher Hatun'u, kendisinden sonra Sultan Sancar'la evlenerek oğullarını saltanattan mahrum eder endişesiyle öldürtmüştür¹⁶⁷.

Muhammed Tapar kendisinden önce Azerbaycan meliki bulunan İsmâil b. Yakuti'nin bu ülkedeki hakları dolayısıyla Azerbaycan'ı divân teşkilâtı, emîrleri ve askerleri ile birlikte bir menşurla Gevher Hatun'un idaresine vermişti. Muhammed Tapar, Kasım ya da Aralık ayında hastalığa yakalanmış ve ata binemez olmuştu. Hastalığı giderek şiddetlendi ve uzun süre devam etti. Halk arasında onun öldüğüne dair asılsız haberler yayıldı. Hastalığından kurtulamıyacağını hissedince, 10 Zilhicce 511 (Mart/Nisan 1118)'de Kurban Bayramı, tertip eylediği büyük bir ziyafete oğluyla birlikte katıldılar. Ziyafetten sonra eski bir Oğuz ananesi gereğince halk sofrayı yağmaladı. Daha sonra halka izin verilince, Sultan Muhammed'in huzuruna girdiler. Sultan onlardan oturmalarını istedi. Önünde büyük bir sofraydı. Halk yiyip içtikten sonra saraydan ayrıldı. 15 Zilhicce (9 Nisan 1118) günü Sultan hayatından ümidini kesti. Oğlu Mahmûd'u yanına çağırıp öptü, ikisi de ağladı. Sultan Muhammed oğluna saltanat tahtına çıkıp oturmasını ve halkın işleriyle ilgilenmesini emretti. Mahmûd bu sırada on dört yaşını henüz doldurmuştu. Babasına dönüp ilm-i nücüma göre: "Bu ne talihsiz bir gün!" dedi. Sultan: "Evet doğru söyledin; fakat bu baban için talihsiz bir gün, sana gelince, saltanatın kutlu olsun!" diye karşılık verdi. Bunun üzerine Mahmûd tâcı ve iki bileziğiyle tahta çıkıp oturdu. 24 Zilhicce (18 Nisan 1118) Perşembe günü emirler çağrılıp Muhammed Tapar'ın öldüğü bildirildi ve oğlu Mahmûd'a yaptığı vasiyyeti okundu. Sultan, oğluna iyilik ve adaletle hükmetmesini emrediyordu.

25 zilhicce (19 Nisan 1118) Cuma günü Sultan Mahmûd adına hutbe okundu¹⁶⁸.

Sultan Muhammed Tapar'ın diğer bir eşi de Nist Ender Cihân Hatun'dur ki Irak Selçuklu Hükümdârı Mesûd (I., 1134-1151)'un annesidir. Sultan Muhammed Tapar vefat ettikten sonra oğlu Mahmûd tahta çıkınca bu hatunu Irak valisi İsfefsâlâr Mengübars ile evlendirdi¹⁶⁹. Mengübars, Selçuklu ailesinden olup, Sultan Alp Arslan'ın oğlu Börîpars'ın oğlu yani Sultan Muhammed Tapar'ın amcazadesi idi¹⁷⁰. Mahmûd'un gayesi Mengübars'ın gönlünü almak, ona yakınlık gösterip, yakınlaşmaktı. Bu hatunla birlikte cihâz olarak Sultan hazinesinden sarf etmekle bitmeyecek miktarda mal harcadı. Mengübars Sultan'ın vefâtından sonra Irak iktâlarını tek başına müstakil olarak kullandı ve hayatı boyunca o iktâlar elinde kaldı. Bunun vezîri Velîyüddîn'in "Mengübars için Irak'da elbise, alât ve edevât, hayvanat ve cevâhirden başka kesilmiş imâmî sikke ile bir milyon üç yüz bin dinar nakit para topladım." dediği rivâyet olunuyor¹⁷¹.

Sultan Muhammed Tapar'ın ölmeden önce yerel hükümdârlarla kurmuş olduğu bir akrabalık daha vardır. O, kız kardeşini Bâvendîlerden Necmüddeve (1109-1117) ile evlendirmişti¹⁷². Bâvendîler Hazar Denizi'nin güney kıyılarının doğusunda 665-1349 arasında hüküm süren küçük bir beylik idi. Bâvendî Meliki Hüsâmüddeve Şehriyâr b. Kârin, Sultan Melikşâh ile iyi geçinerek Selçuklu tabiiyetini kabul etti. Fakat daha sonra Sultan Muhammed Tapar'ın Batınîler'e karşı iş birliği teklifini reddetti. Bunun üzerine Sultan onu cezalandırmak için üzerine Emîr Sungur-ı Buharî idâresinde beş bin kişilik bir kuvvet sevketti. Ancak Hüsâmüddeve Selçuklu ordusunu yendi. Sultan Muhammed Tapar bu defa barış yolunu tercih etti ve Hüsâmüddeve'nin oğlu Alaüddeve'yi Selçuklu sarayına

168 İbnü'l-Esîr, X, s. 418; İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 159; Turan, *Selçuklular ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 184 vd.

169 Sadrüddîn el-Hüseynî (s. 74) Nist Ender Cihân'ın Muhammed Tapar'ın gözdelelerinden olduğunu ve manasının da "dünyada misli olmayan" demek olduğunu ilâve ediyor.

170 İbnü'l-Esîr, X, s. 321.

171 Bondârî, 160 vd.

172 Zahîreddîn Mar'âşî, *Târîh-i Taberistân u Rûyân u Mâzenderân*, Neşr. Muhammed Hüseyin Tebîhî, İntişârât-i Şark, Tahran 1368 hş., s. 99.

göndermek zorunda kaldı. Hüsamüddevle'nin büyük oğlu Necmüddevle de Sultan Muhammed Tapar'ın kız kardeşiyle evlendi¹⁷³.

Sultan Tapar'ın böyle bir evliliği niçin gerçekleştirdiği göz önünde tutulacak olursa, onun yerel hükümetler üzerinde nüfuzunu, kuvvet yoluyla değilse bile evlilik yoluyla sağlamlaştırmak istediği kolayca anlaşılır. Nasıl ve ne zaman gerçekleştiğini bilmediğimiz bu evlilik hadisesi ile Bâvendîler, Selçuklulara itaatte kalacaklarını taahhüt etmiş oluyorlardı.

173 Erdoğan Merçil, "Bâvendîler", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, V, İSAM, İstanbul 2013, s. 214 vd.

Sancar

Sultan Sancar, Melikşâh'ın Muhammed Tapar ile aynı anneden olan sekizinci Büyük Selçuklu hükümdârıdır. Sultanü'l-azam unvanını kullanan Sancar devrini M. Altay Köymen'in deyiimiyle "II. İmparatorluk Dönemi" olarak da nitelendirmek mümkündür. Çünkü Melikşâh'ın ölümünden sonra imparatorlukta ortaya çıkan taht mücadeleleri neticesinde, devlet eski gücünü yitirmiştir. Sancar ile birlikte devlet kaybettiği otoritesini büyük oranda geri kazanmıştır. Fakat 1130–1140 yılları arasında sürekli ve sistematik olarak devam eden Karahıtay akınları sonucunda, Semerkand yakınlarındaki Katavan sahrasında meydana gelen savaşta (9 Eylül 1141) Sancar yenilmiş¹⁷⁴, akabinde Harezmsâh Atsız, Selçuklu ülkesini istila etmiştir. Bu gelişmeler üzerine itibarı bir hayli sarsılan Sancar ile Atsız arasında bir dizi savaş cereyan etti. Sancar birtakım üstünlükler elde etse de artık imparatorluk kan kaybetmeye başlamıştı. Nitekim Oğuz isyanı neticesinde Sancar, Oğuzlara esir düşmüş, İmparatorluk Oğuzların yağmalarına sahne olmuştur¹⁷⁵.

Sultan Sancar'ın halifelik ile münasebetlerine gelince, bu devrede iki taraf arasında kayda değer bir evlilik yapıldığı bilinmektedir. Halîfe el-Mustazhir'in 16 Rebiülahir 512 (6 Ağustos 1118)'de terâkî (efsun) hastalığından ölümü üzerine yerine el-Müsterşid geçmiştir¹⁷⁶ ki, bu tarih Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünün birkaç ay

174 Katavan Savaşı hakkında tafsilâtli bilgi için bk. Karş. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V, s. 323-336; Ayrıca bu konuda yapılmış müstakil bir çalışma için bk. O. Gazi Özkuzugüdenli, *Sultan Sencer ve Karahıtaylar*, -Katavan Savaşı-, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.

175 Bu konuda geniş bilgi için bk. Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2007.

176 İbnü'l-Esir, X, s. 425; İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 165.

sonrasına tekabül etmektedir. Yeğeni Mahmûd ile giriştiği taht mücâdelesini dolayısıyla Sultan Sancar adına ise ancak 26 Cemâziyelevvel 513 (4 Eylül 1119)'de hutbe okunabilmiştir¹⁷⁷. Aynı yıl içerisinde Sultan Sancar, Halîfe'ye elli bin, vezîri Ebû Şücâ'ya on bin, Bağdâd şahnesi ile Vezâreti Hatun'a da bir o kadar altın dinar göndermiştir¹⁷⁸.

İbnü'l-Cevzî'den aynen naklettiğimiz bu malûmattan çıkan sonuca göre, tahta çıktıktan sonra Sultan Sancar, Halîfe'yi mâli bakımdan rahatlatmış, onu himâyesi altına almış ve dostane ilişkiler kurmaya gayret göstermiştir. Nitekim İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiye göre el-Müsterşid, Sultan Sancar'dan aldığı destekle, kendine ait iktâlardaki her çeşit zulme son vermiş, altın işleriyle ilgili vergileri kaldırmıştır¹⁷⁹. Diğer taraftan İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bilgide ismi zikredilmeyen ama unvanı Vezâreti olan Hatun dikkati çekmektedir. Bunun aslında Melikşâh'ın kızı ve el-Mustazhir'in eşi olan İsmet Hatun olması gerekmektedir, zira yukarıda zikredildiği gibi bunun bir de vezîrlük makamı vardı¹⁸⁰.

Sultan Sancar'ın halîfe ile giriştiği akrabalık teşebbüsünün ne kadar mükemmel bir siyasi gaye taşıdığı açıktır. Bu teşebbüs Sancar cephesinden kendisine karşı vukuu muhtemel Irak Selçuklu meliklerinin ittifakını önleyecekti. Halîfe açısından ise atalarının izlediği yoldan giderek nüfuz ve kudretini artırmayı ifade ediyordu. Halîfe-lik ile Selçuklu hanedanı arasındaki evlilik münasebetlerinin Tuğrul Bey'den beri süregelen gelenek haline gelmiş bir siyaset olduğunu da bir kez daha tekrar etmek lazımdır.

Nihayet her iki tarafın beklentilerinin karşılanması bakımından Sultan Sancar'ın kızı Emîre Hatun ile el-Müsterşid'in evlilikleri için teşebbüse geçilmiştir. Halîfe el-Müsterşid, 518 (Ağustos/Eylül 1124)'de Kadı Ebû Sa'd el-Herevî'yi Sultan Sancar'ın kızını istemek üzere Merv'e gönderdi. Halîfe, gelin için Dicle kıyısında bir köşk yaptırmaya başladı. Daha sonra gelinin Bağdâd'a getirilmesi için İbnü'l-Enbarî ile birlikte Nazar adındaki bir başka kişi gönderilmiş ve böylece 518 (Ağustos/Eylül 1124)'de Hatun Bağdâd'a getirilerek evlilik tamamlanmıştır. Bundan bir sene sonra Kadı Ebû Sa'd el-He-

177 Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 4.

178 İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 173; Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, XXXV, Tahkik Ömer Abdüssleâm Tedmürî, Dârü'l-kitâbü'l-Arabî, Beyrut-Lübnan 1415, s. 279.

179 İbnü'l-Esîr, X, s. 433.

180 Bk. Kitapçı, s. 210.

revî Hemedân'da Batınîler tarafından öldürülmüştür¹⁸¹.

Halîfelik ile akrabalık münasebetlerini böylece izah ettikten sonra, Sultan Sancar'ın kendi evliliklerine gelelim. Sultan Sancar'ın bilinen en önemli evliliği Karahanlı Arslan Han (1102-1130)'ın kızı Terken Hatun ile olanıdır. Terken Hatun'un babası olan Semerkand hükümdârı İbnü'l-Esîr'de bir yerde Arslan Han Muhammed olarak geçmekte ve Sultan Sancar'ın Rebiyülevvel 524 (Şubat Mart 1130)'de Semerkand'ı zapt etmesi vesilesiyle zikredilmektedir. Buna göre Sancar, kaleyi zapt edince, zaten felçli olan Arslan Han'a emân vermiş ve ölünceye kadar zevcesi olan kızının yanında kalmasına müsaade etmiştir¹⁸². Ancak Bondârî'de¹⁸³ yer alan bir kayıtta Arslan Han Muhammed yerine Ahmed Han adlı birinden bahsedilmektedir ki, olayların tıpatıp aynı olmasından Ahmed Han ile Arslan Han Muhammed'in aynı şahıslar olduğu, fakat Bondârî'nin bunu Kaşgar Hanı İlhan Ahmed ile karıştırdığı açıktır.

Arslan Han Muhammed ve oğlu Nasr Han yönetimindeki Karahanlı Devleti, Selçuklular'a bağlı olarak yine varlığını devam ettiriyordu. Zaman zaman Arslan Han, metbûuna karşı isyankâr tavır takınsa da; Sultan Sancar'ın güçlü yönetimi karşısında çaresiz kalıyordu. Sancar, onun kızıyla evlenmek suretiyle, Karahanlılar üzerinde söz sahibi olma keyfiyetini elinde bulunduruyordu. Zaten bu hususta devletin kuruluşundan itibaren süregelen bir siyaset vardı. Nitekim İbnü'l-Esîr'deki kayıttan, Sultan Sancar'ın kayınpederi olan Muhammed Arslan Han'ın aynı zamanda Sancar'ın kız kardeşiyle; yani Melikşâh'ın kızı ile evli olduğu anlaşılıyor ki bu konuda Karahanlılar bahsinde ayrıntılı bilgi verilecektir¹⁸⁴.

Sultan Sancar'ın eşi olan Karahanlı melikesi Terken Hatun, Katavan Savaşı'nda, Karahıtaylar'a esir düşmüş, bir yıl esaret hayatı yaşadıktan sonra beş yüz bin dinar karşılığında serbest bırakılmıştır¹⁸⁵. Saltanatının sonlarına doğru Muharrem 548 (Nisan 1153) tarihinde Oğuzlar ile Belh vilâyetinde cereyan eden savaşta, Sultan Sancar'ın

181 İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 224 vd.; İbn Kesîr, XII, s. 364; Zehebî, XXXV, s. 302.

182 İbnü'l-Esîr, X, s. 522 vd.; Sadrüddîn el-Hüseynî, s. 66.

183 Bondârî, s. 239.

184 İbnü'l-Esîr, XI, s. 82, Karş. Öztuna, I, 483.

185 İbnü'l-Esîr, XI, s. 84; Sadrüddîn el-Hüseynî, s. 66; Abû'l-Farac, II, s. 376; E. G. Brown, "History of the Seljuqs", *Journal Of The Royal Asiatic Society*, January 1902, s. 851; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V, s. 332.

esir düşmesi, devletin fiilen ortadan kalkması sonucunu doğurdu. Oğuzlar esir almış oldukları Sancar'a hürmet gösterdiler ve onu başkent Merv'e götürdüler. Maiyet ve hizmetçilerini bizzat kendi aralarından seçip, her hafta değiştiriyorlardı¹⁸⁶. Esir düşen Sultan Sancar eşi Terken Hatun Oğuzların elinde esir bulunduğundan dolayı uzun zaman kaçmaya tevessül etmemiştir. Ancak 551 (1156)'de Terken Hatun kaçmayı Sancar'ın kafasına koymuştur. Oğuzlardan Emîr İlyas onun muhafızıydı. Tirmîz hâkimi Ahmed Kamaç, Sultanı kaçırıp Tirmîz'e götürdü¹⁸⁷. Sancar, esaretten kurtulsa da, kısa süre sonra 29 Nisan 1157'de ölümüyle¹⁸⁸, Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarih sahnesinden silinmiştir¹⁸⁹.

186 Kalânîsî, s. 325; Yazıcıoğlu Alî, *Târîh-i Alî Selçuk*, Topkapı Sarayı Müzesi, Revân Köşkü nr. 1391, vr. 41 a; Bondârî, s. 252, 253; El-Kıftî, *Târîh-i Alî Selçuk*, Yeni Câmi Nr. 827, vr. 65; Hoca Sâdeddîn, *Terceme-i Târîh-i Lâri*, Nuruosmaniye nr. 3230, vr. 315 b; Kâtîb Çelebî, *Takvîmü't-tevârih*, Nuruosmaniye nr. 3262, vr. 38 b.

187 Hondmîr, *Hulâsâtü'l-ahbâr*, Ayasofya K. 3190, vr. 330b, 331a; El-Kıftî, vr. 65.

188 Sancar'ın ölüm tarihi hakkında kaynaklarda değişik rivâyetler mevcuttur. Bizim bunlardan tesbit ettiğimiz bazıları şunlardır: İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 121. 24 Rebiyülevvel 552 (6 Mayıs 1157); Ahmed b. Mahmûd, II., s. 81. Pazartesi 14 Rebiyülevvel 552 (26 Nisan 1157)'de ölmüş ve kendi yaptırdığı Dâr-ı âhîret adlı türbeye gömülmüştür; Hondmîr, *Hulâsâtü'l-ahbâr*, vr. 331 a. 5 Rebiyülevvel 552 (17 Nisan 1157); Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşây*, II, Neşr. Muhammed b. Abdülvahhâb Kazvînî, (GMS., vol. XVI, Leyden-London 1912) Tahran 1367 hş. s. 14. 26 Rebiyülevvel 552 (8 Mayıs 1157); İbnü'l-Esîr, XI, s. 187. Rebiyülevvel 552 (Nisan-Mayıs 1157); Reşidüddin Fazlullah, *Câm'îü't-tevârih*, Hkm. 703, vr. 140 a. Rebiyülevvel 552; Hâfız Ebrû, *Ziibde-ti't-tevârih*, Ayasofya O. 3035, vr. 748 a, Rebiyülevvel 552; Mirhond, II, s. 688. 26 Rebiyülevvel 552 (8 Mayıs 1157). Bütün kaynaklar Sultan Sancar'ın kulunç ve ishal yüzünden öldüğünde müttetikler.

189 Sultân Sancar'ın devletin sonunu getiren Oğuzlara karşı izlediği politika hakkında bk. Ergin Ayan, "Selçukluların Oğuz-Türkmen Siyaseti", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Aralık 2006, Sayı 165, s. 23-33.

İKİNCİ BÖLÜM

IRAK SELÇUKLULARI

Irak Selçuklu meliklerinin evliliklerinin Büyük Selçuklu hükümdârlarının evlilikleri kadar siyasi olduğu iddia edilemez. Bunun başlıca nedeni şüphesiz Irak Selçukluları'nın Büyük Selçuklular'a tâbi olmasıdır. Bu tabiiyet dolayısı ile Irak Selçukluları siyasi ve idari bir yapı olarak ortaya çıkışlarından itibaren Sultan Sancar'ın ölümüne kadar tam bağımsız bir devlet karakteri arz etmemektedir. Irak Selçuklu Sultanlarının evlilikleri Gürcü prensesleriyle yapılan evlilikler dışında genellikle iç siyaset bakımından değer taşımaktadır.

Irak Selçukluları'nın kuruluşunu perçinleyen iki evlilik

Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra, 25 Zilhicce 511 (19 Nisan 1118)'de oğlu Mahmûd tahta oturtularak Büyük Selçuklu Sultanı ilan edildi¹⁹⁰. Öte yandan Sultan Muhammed Tapar'ın kardeşi olan Horâsân Meliki Sancar, yeğeni Mahmûd'a karşı saltanatta hak iddiasına girişti. 513 (1119)'de Sâve yakınlarında yapıldığı belirtilen savaşta galip gelen Sancar, savaş sonrasında yeğenini affetti ve barış yapmağa razı oldu¹⁹¹. Sancar, Irak, Fars, Ermenistan, Diyarbekir ve Şam'ı içine alan batı bölgelerini Mahmûd'un hâkimiyetine

190 İbnü'l-Esîr, X, s. 415; Aynî (*İkdu'l-cumân fî Târîh-i Ehli'z-zamân*, VI, Osmanlıca terc. Münirzâde Hamîd, Topkapı Sarayı, Bâğdâd Köşkü Kütüphanesi, nr. 278, vr. 147 a), Bâğdâd'da 13 Muharrem 512 (26 Eylül 1118)'de Mahmud adına hutbe okutulduğundan bahsetmektedir.

191 İbnü'l-Esîr, X, s. 437, 439, 442; Râvendî, I, s. 166; Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *Zafernâme*, Türk-İslâm Eserleri Müzesi Kütüphanesi nr. 2041 vr. 273 a; İbnü'l-Kalânîsî, s. 200; İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 172; El-Hüseynî, s. 62; Ahmed b. Mahmud, II, s. 44; Hondmir, *Târîh-i Habîbî's-siyer fî Ahbârî'l-beşer*, II, Neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1353 hurşîdî, s. 507; A. İkbâl, *Târîh-i Mufasssâl-ı İran*, Tahran 1375, s. 354.

bırakırken başkenti İsfâhân olan Irak Selçukluları Devleti kurulmuş ve Sancar'ın Büyük Selçuklu hükümdârlığı başlamış oluyordu. Bu münâsebetle 26 Cemâziyelevvel 513 (4 Eylül 1119) gününden itibaren hutbe, büyük Sultan olarak Sancar adına okutulmaya başlandı¹⁹².

Sultan Sancar, Sâve Savaşı'ndan sonra barışmak ve affedilmek üzere huzuruna çıkan yeğeni Mahmûd'un getirdiği çok değerli hediyelerden sadece beş Arap atını kabul etti ve oğlu olmadığından onu veliaht atadı. Böylece Sultan Sancar'ın Büyük Selçuklu Devleti'nin başına geçmesinden sonra, Selçuklularda tâbilik-metbûluk ilişkileri çerçevesinde devam eden yeni bir devrin başlamış olduğu söylenebilir. Bu münâsebetle, yeni ortaya çıkan şartlarla teşekkül eden Irak Selçukluları Devleti'nin başında bulunan hükümdâr ile Sultan Sancar arasındaki sıhriyet meselesini belirtmek gerekmektedir.

Sâve savaşından sonra Sancar'ın Mahmûd'u affettiği gibi, onu kızı Mahmelek Hatun ile evlendirdiği görülüyor (513/1119). Sultan Sancar kızını yeğeni Mahmûd ile evlendirmekle devleti, kuruluşundaki gibi idari yönden paylaştırdıktan sonra, erkek evlâdı olmadığından kendisinden sonra devletin başına en azından anne tarafından kendi kızlarından birinin çocuğunun gelmesini amaçlamıştır. Kızını yeğeni ile evlendirmekle zaten hanedandan biri olan Mahmûd'u kendisine daha sadık bir tâbi durumuna getirmiştir. Bu münasebetle batı bölgelerini emniyete alıp, doğu meseleleriyle daha rahat ilgilenme imkânı bulmuştur. Aşağıda anlatacağımız gibi, bir kızı ölünce diğer kızını Mahmûd'la evlendirmesi, yukarıdaki hususları teyit etmekte ve bu evliliklerin Sultan Sancar adına siyaseten zorunlu olduklarını göstermektedir.

Sultan Sancar, bu düğün münasebetiyle kızını mükemmel çeyizler, altın ve değerli taşlar ile süslü mehaffe ve fillerle Horâsân'dan Irak'a yolladı. Çok geçmeden Mahmelek Hatun, on yedi yaşında öldü (516/1122-1123). Sultan Sancar'ın eşi yani Mahmelek'in annesi Emir Sitti Hatun, bu kez de öteki kızı Gevher Neseb'i Sultan Mahmûd ile evlendirdi. Bir süre sonra Gevher Neseb de öldü (524/1130)¹⁹³. Vezîr Dergüzînî de rakibi olan Aziz adıyla ünlü

192 Reşidüddin Fazlullâh, Neşr. A. Ateş, s. 82; Nişâbü'rî, *Selcûknâme*, Neşr. İrec Afşar, Tahran 1332 hş, s. 45; Bondârî, s. 240; Ravendî, I, s. 167; Mirhond, II, s. 683.

193 Reşidüddin II/5, Neşr. A. Ateş, s. 106 vd.; İbnü'l-Esir, X, s. 439, 476, 525.

Ebû Nasr Ahmed'i tutuklatmak için bu olaydan faydalanmak istedi. O, adamları vasıtasıyla Sultan Mahmûd'a "Amcan Sancar iki kızının mirasını ve mücevherlerini istemek için elçi göndermiş" şeklinde bir haber ulaştırdı. Sultan Mahmûd'un mali sıkıntı içinde olduğundan, bu mücevherleri geri vermeğe niyeti yoktu. Dergüzîni, bu konuda Sultan'a "Sancar senin mazeretini kabul etmez, güvene layık bir adamdır diye Aziz'in tanıklığını ister. Tehlikeyi ortadan kaldırmak için onu tutuklatmak gerektir." demiş, ayrıca Aziz'i tutuklattığı zaman üç yüz bin altın ödeyeceğini söylemişti. Sultan Mahmûd, Aziz'i tutuklatınca vezîr emeline kavuşmuş oldu. Daha sonra Sultan Sancar'ın elçisi gelince Sultan Mahmûd, onun elçiliği hakkında önceden söylenen sözlerin hiç birini ondan işitmedi. Bu nedenle Mahmûd, vezîrin yalan söylediğini anladı ve ona adam göndererek, vaat ettiği parayı istedi (1130-1131). Bu olaydan bir süre sonra Sultan Mahmûd, Bağdâd'dan Hemedân'a giderken yolda hastalanarak 16 Şevval 525 (11 Eylül 1131)'de öldü¹⁹⁴. Devletşah, eserinde Sultan Sancar'ın kızlarından birinin adını Sîti Hatun olarak vermekle beraber, bu isim diğer kaynaklarda verilenlerle birbirini tutmamakta ve Sîti Hatun Sultan Sancar'ın eşi olarak görülmektedir¹⁹⁵.

194 İbnü'l-Esîr, X, s. 528; Reşidüddin, II/V, Neşr. A. Ateş, s. 107; Karş. A. Sevim-E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihî Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK, Ankara 1995, s. 211.

195 Devletşah, *Tezkire-i Devletşah*, I, Terc. N. Lügal, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1994, s. 215.

Atabeg İldeniz ile evlenen dul Selçuklu Melikesi: Mümîne Hatun

Sultan Mahmûd öldükten sonra vezîr Dergüzînî ve Aksungur el-Ahmedîlî Mahmûd'un oğlu Davud'u Hemedân'da tahta çıkardılar. Bütün Cibâl bölgesinde ve Azerbaycan'da Davud adına hutbe okutuldu. Ancak Davud, amcaları Mesûd ile Selçukşâh'ın taht mücadelesine girmeleri üzerine Azerbaycan'a çekilerek taht iddiasından vazgeçti. Irak Selçukluları tahtında baş gösteren karışıklıklar üzerine Sultan Sancar batıya doğru hareket edince Mesûd, Selçukşâh, Atabeg Karaca es-Sâkî¹⁹⁶ ve Halife el-Müsterşid (1118-1135) arasında bir ittifak kuruldu. Sonunda Dinever yakınlarında yapılan savaşı Sultan Sancar kazandı (8 Receb 526/25 Mayıs 1132). Sancar Irak işlerini düzene koyarak Muhammed Tapar'ın diğer oğlu I. Tuğrul'u tahta çıkardı¹⁹⁷.

Irak Selçukluları Sultanı I. Tuğrul (1132-1134)'un kaynaklarda adı geçen eşlerinden biri Mümîne Hatun diğeri ise Sultan Berkyaruk'un kızı Zübeyde Hatun'dur. Bunlardan Mümîne Hatun'dan aşağıda ayrıntısıyla anlatacağımız gibi Arslanşâh adlı bir oğlu dünyaya gelmiştir. I. Tuğrul, Muharrem 529 (Ekim-Kasım 1134)'de vefat etti ve Hemedân'da kendi yaptırmış olduğu Medrese-i Tuğruliyye'ye defnedildi¹⁹⁸.

Sultan I. Tuğrul öldükten sonra Irak Selçukluları tahtına çıkan kardeşi Sultan Mesûd, onun dul kalan karısı Mümîne Hatun ile Azerbaycan Atabegi Şemsüddîn İldeniz'i evlendirdi. İldeniz, başlangıçta Sultan Mahmûd'un vezîri es-Sümeiremi'nin bir memlûku idi. Sümeiremi öldürülünce Sultân Mesud'un hizmetine girdi.

196 Karaca es-Sâkî, Fars ve Huzistân bölgesinde meliklik yapan Selçukşâh'ın atabegi idi. 1132'de Sultan Sancar tarafından öldürtülmüştür.

197 El-Hüseynî, s. 71; A. Sevim-E. Merçil, s. 242 vd.

198 İbnü'l-Esir, XI, s. 28; Sıbt, VIII/1, s. 152; Şebânkârî, s. 114; Râvendî, I, s. 201; Nişâbü'rî, s. 55; El-Hüseynî, s. 73; Hondmir, *Hulâsâtü'l-Ahbâr*, Ayasofya K. 3190, vr. 331 b; Kalânîsî (s. 243)'de Tuğrul'un ölümü 528'de gösterilmektedir.

Sultân Mesud, tahta çıkınca Errân ve Azerbaycan'ın bir kısmını ona ikta etmişti. İldeniz'in Mümine Hatun'dan Cihan Pehlivan ve Muzaffereddin Kızıl Arslan adında iki oğlu oldu. İldeniz, bu evlilik vesilesiyle ve bilhassa karısının I. Tuğrul'dan olan oğlu ve kendi çocukları ile beraber yanında büyüttüğü Arslanşâh'ı ileri sürmek suretiyle, Sultan Mesûd'un vefatı üzerine, Selçuklu melikleri arasındaki taht kavgalarına müessir bir şekilde müdahale etmekte idi.

Bondârî, Arslanşâh'ın diğer kardeşleri ile beraber İldeniz'in sofrasından yemek yediğini ifade etmekle, onu İldeniz'in büyüttüğünü ima etmektedir ¹⁹⁹. El-Hüseynî'ye göre, İldeniz iktaları dağıtıyor ve hazineleri idare ediyordu. Arslanşâh ise onun işlerine hiç karışmıyordu. Hatta Atabeg İldeniz'in iktaları istediği gibi tasarruf etmesi canını sıkıyordu. Bu hususta söylenmeğe başladığı vakitte anası yani İldeniz'in zevcesi: "Bu adama karşı bir şey söyleme, bu adam senin için kendi nefsinin muhataraya koydu, kaç kere harplere girdi, ölümlerle çarpıştı, senin uğrunda varını yoğunu sarf, kölelerini ve adamlarını telef etti. Nihayet seni Sultan yapmağa muvaffak oldu. Selçuklu sultanlarından ne kadar kimseler var ki, yaşça senden büyük oldukları halde hapislerde fena bir maişet içinde yaşıyorlar. Sen saltanat tahtında olduğun için onlar harekete muktedir olamıyorlar. Hâl bu ki Atabeg İldeniz ve iki oğlu sana hizmet ediyorlar, senin düşmanların ile çarpışıyorlar. Sen rahat ile vakit geçiriyorsun. Atabeg İldeniz ne zaman birine ihsanda bulunursa yahut birisini ihsandan men ederse o senin devletinin salahı ve mülkünün sebatı içindir. Onun yaptığı işlere karışma, ondan sana bir zarar gelmesinden korkma; o senin memlûkundur" derdi²⁰⁰.

Mümine Hatun Atabeg İldeniz'in Gürcistan seferi sırasında²⁰¹. Hemedân'da vefat etti. Bu hatun hakkında Râvendî şunları ifade ediyor: "Devletin nizamı ile ülkenin düzgünlüğü sanki o hatunun

199 Bondârî, s. 252, 266; El-Hüseynî, s. 94, 98; İbnü'l-Esir, XI, s. 221, 312.; Ayrıca bk. Ahmed b. Mahmud, II, s. 90; Karş. Mirzâ Bala, "İl-Deniz", *IA*, V/2, MEB, İstanbul 1993, s. 362.

200 El-Hüseynî, s. 117.

201 Atabeg İldeniz'in Gürcistan üzerine 1165'e kadar muhtelif seferleri olmuştur. M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, Haz. E. Merçil, TTK, Ankara 2003, s. 350; Bunlardan biri 556 (1160-1161) yılında olmuştur. Bk. El-Hüseynî, s. 114. Fakat Râvendî (II, s. 285) yukarıdaki seferin tarihini vermemektedir. Muhtemelen İldeniz'in ömrünün sonlarına doğru 1175'de gerçekleşen bu son Gürcü seferi hakkında tafsilat için bk. Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 254.

saadetinin sayesinde idi. Çünkü o dindar ve iyi işli idi. Tanrı'dan korkardı.

Alimlere iyilik etmek, zahidlere sadaka ve câize göndermek adeti idi. Beğenilmiş işlerinden biri de şu idi: Sultanı Azerbaycan'a götürdüğü zaman, bütün Hemedân'ın kendisine uyduğu, önder ve muhteremi Hâce İmâm Şeyhülislâm Zahîreddin Belhî'ye buyurdu ki, "İstiyoruz ki imamların ve İslâm alimlerinin ayağının uğuru alemin efendisinin yanında bulunsun. Büyük imamlardan bir kaçını seç de seninle birlikte gelsinler ve gazilerin kazanacağı sevaba onlar da nail olsunlar". Hâce on kişi seçti. Bu dindar hatun, binmeleri için kolanı bağlı on katır ve eşyaları ile yolluklarını taşımaları için on katır, mutbak, şarabhane levazımatı, kilim, battaniye ve yatak gönderdi. İhtiyaçları olduğu kadar yiyecek de yolladı. Bin akçe verip, "Şimdilik sarf etsinler, biz her konakta muhtaç oldukları şeylerin temin edilmesini emrederiz" dedi. Oraya ulaştıkları ve Abhazların ordusu karşlarına çıktığı zaman İslâm ordusuna bir gevşeklik ve kudretsizlik arız oldu. O saadetli hatunun gayreti tesirini gösterdi; Hâce Zahîreddin Belhî, meşhur Destan oğlu Rüstem'in bile hayatta olsaydı yapamayacağı bir şekilde nara atıp, hücum etti. Atabag-i Azam ve bütün emirler onu takip ettiler. Abhazlar mağlup oldu ve kimsenin hatırına gelmeyen bir zafer kazanıldı. Bu saadetli hatun alimlere bakmada, onlara ihsanda bulunmada buna benzer pek çok şey yapmıştı. Ölümünden bir ay sonra Atabeg İldeniz'in de yine Nahcivân'da ölüm haberi geldi. Ölülerini Hemedân'da yaptırmış oldukları medreselere nakledildi"²⁰².

Kaynaklardan aktardığımız bu bilgilere göre, İldeniz'in Irak Selçukluları hükümdârları ile olan münasebetlerinin, atabeglikten ayrı olarak, Mümine Hatun ile evlendikten itibaren hanedanla kurulan akrabalık dolayısıyla farklı bir mahiyet taşıdığı söylenebilir. İldeniz'in taht kavgalarına müessir bir şekilde müdahale etmesi iktaları dağıtması ve hazineleri idare etmesi görünüşe göre Mümine Hatun ile evli olmasının bir sonucu idi. Kaynaklara göre Mümine Hatun, çok nüfuzlu bir hatun idi. Yukarıda naklettiğimiz son bilgi, bu hususu teyid eder mahiyettir ve İldeniz'in nasıl kudretli bir eşe sahip olduğunu izah etmektedir.

202 Râvendî, II, s. 285 vd.; İldeniz'in ölümü İbnü'l-Esîr (XI, s. 312)'de 568 (1172-1173), Ahmed b. Mahmud (II, s. 120)'da 570 (1174-1175)'de ve Reşidüddin (II/5, Neşr. A. Ateş, s. 175)'de 571 (1175) olarak gösterilmektedir.

Mesûd

Tahta çıktıktan sonra Sultan Mesûd'un ilk işi, gelebilecek herhangi bir tehlikeyi önlemek üzere yeğeni Melik Davud'u veliaht yapıp, kızı Gevher Hatun ile evlendirmek ve Azerbaycan, Errân ve Ermeniyye bölgelerini ona iktâ etmek olmuştur²⁰³.

Yukarıda tafsil ettiğimiz şekilde, Irak Selçukluları Sultanı Mahmûd, Muhammed Tapar'ın gözdelelerinden ve Sultan Mesûd'un annesi olan Nist Ender Cihân'ı Emîr Mengübars ile evlendirmişti. Yukarıda adından bahsettiğimiz Karaca es-Sâkî öldürüldüğünde Sultan I. Tuğrul, Fars memleketlerinin idaresini Mengübars'a vermişti. Mengübars, Irak Selçuklu Sultanı I. Tuğrul'un oğlu Alp Arslan'a atabeglik yapmıştır²⁰⁴.

Şaban 532 (Nisan-Mayıs 1138)'de Sultan Mesûd ile Mengübars arasında Bencen-Keşt denilen yerde cereyan eden savaşta Mengübars esir edilerek Sultan Mesûd'un huzurunda öldürülmüştür²⁰⁵. İbnü'l-Esîr ise Mengübars'ın öldürülmesi konusunda başka bir tarih ve rivâyeti nakletmektedir. Buna göre Sultan Mesûd, Mengübars'a çok kızgındı. Bu kızgınlığın sebeplerinden bazıları şunlardır. Sultan Muhammed Tapar vefât edince, Mengübars onun cariyesi olan Mesûd'un annesiyle iddet müddeti dolmadan zorla evlenmişti. Ayrıca kendisine karşı cüreti, devlet işlerine tek başına tahakküme kalkışması ve Bağdâd şahneliğini ele geçirmesi onun katline sebep olan faktörlerdi. Bu arada Irak halkına yaptığı zulümler de buna ilâve edilebilir²⁰⁶. Ancak İbnü'l-Esîr'in 513 (1119-1120) tarihinde cereyan ettiğini belirttiği bu olayda açıkça kendisiyle tezata düştüğü açıktır.

203 Bondârî, s. 185; Râvendî, I, s. 227 vd; Reşidüddin, II/5, Neşr. A. Ateş, s. 121 vd; El-Hüseynî, s. 83; Karş. F. Sümer, "Mes'ûd", *İA*, VIII, s. 137.

204 Bondârî, s. 153; Sadrüddîn el-Hüseynî, s. 73.

205 İbnü'l-Esîr, XI, s. 62.; Kalânîsî, s. 259; Bondârî, 170; El-Hüseynî, s. 74.

206 İbnü'l-Esîr, X, 442; Zehebî, XXXV, s. 279.

Çünkü bir önceki dipnotta belirttiğimiz gibi İbnü'l-Esîr, Mengübars'ın ölümünü 532 (1138)'de yani iki yerde gösteriyor ki, bu sonuncu bilgi diğer kaynaklarla da örtüşmekte olup, doğrudur.

Sultan Mesûd, birçok kez evlenmiştir. Kaynaklara göre ilk karısı amcası Berkayaruk'un kızı Zübeyde Hatun'dur. Zübeyde Hatun'un devlet işlerinde çok nüfuzlu olduğunu aşağıdaki olaylardan anlamaktayız. Sultan I. Tuğrul'un ölümünden sonra Mesûd'un tahta çıkmasına mani olmak isteyen, fakat bunu başaramayan bir grup kumandan, bir Selçuklu melikine katılacakları yerde Halîfe el-Müsterşid'e iltica etmişlerdir. Bunlar arasında Barankuş Bâzdâr, Kızıl Ahûr, Hemedân Valisi Sungur b. Humartegin, Abdurrahman b. Togayürek²⁰⁷ ve diğer bazı emirler de vardı²⁰⁸. Bondârî bu listeye Borsuk, Zencân hâkimi Sungur ve Haydar b. Şirgîr'i ilâve etmektedir. Bu müellife göre, bu emirlerin Mesûd'a karşı tavır almalarının sebebi Emir Karasungur ile Barankuş Bâzdâr arasında çıkan nüfuz mücadelesidir. Barankuş Bâzdâr, Mesûd nezdinde rütbe ve itibar sahibi olup, ona tahakküm ediyordu. Diğer taraftan Atabeg Karasungur askerleri ile beraber Mesûd'un hizmetine yeni gelmişti. Karasungur, Mesûd'un zevcesi olan Berkayaruk'un kızı Zübeyde Hatun'dan çekiniyordu, çünkü bu hatunun Sultan'ın üzerinde büyük bir etkisi vardı. Bundan dolayı Karasungur Zübeyde Hatun'la iyi geçinmeyi ve onu kendi hesabına kazanmayı lüzumlu görmüş ve çeşitli hediyelerle bu işi başararak, Sultan'ın nezdinde nüfuz ve itibar sahibi olmuştu. Fakat bu durum Barankuş Bâzdâr'ın hiç hoşuna gitmedi ve o adını saymış olduğumuz diğer emirlerle beraber Mesûd'u terk etti²⁰⁹. Zübeyde Hatun 532 (1137-1138)'de Hemedân'da vefat etmiştir²¹⁰. Kaynaklara göre Sultan Mesûd'un bu hatundan çocuğu olmamıştır.

Sultan Mesûd, Zübeyde Hatun'un öldüğü yıl Cemâziyelevvel ayında (Ocak-Şubat 1138) Dübeys b. Sadaka'nın kızı Seferî Hatun ile evlenmiş olmakla beraber, kaynaklarda bu hatun hakkında tafsilât verilmez. Dübeys, 529 (1134-1135) yılında Halîfe el-Müster-

207 Bu emir 541 (1146/1147)'de Sultân Mesud tarafından öldürtülmüştür. İbnü'l-Esîr, XI, s. 108.

208 İbnü'l-Esîr, XI, s. 32.

209 Bondârî, s. 162; El-Hüseynî, s. 74; Karş. "Mes'ûd", s. 137.

210 İbnü'l-Esîr, XI, s. 66; İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 330.

şid'in Bâtınîler tarafından öldürülmesinden sorumlu tutularak, aynı yıl Sultan Mesûd tarafından bir Ermeni köleye öldürtülmüştü²¹¹.

Anlaşıldığına göre Mesûd, Dübeys'in öldürülmesinden üç yıl sonra, onun kızıyla evlenmiştir. Evlenme şerefine Bağdâd yedi gün süreyle süslendi. Bu sebeple uzun süren ve her tarafı kaplayan bozgunlar meydana geldi. Ayrıca Sultan Mesûd'un 1138 yılı içinde üç evlilik yaptığı ortaya çıkmaktadır. Aynı yıl gerçekleşen ikinci evliliği ise Amîdûddeve İbn Cüheyr'in kızı Ümmühâ Hatun ile olmuştur²¹². Üçüncü evliliğini adı kaynaklarda verilmeyen bir Kirmân melikesi ile yapmıştır. Her ikisi de Sultan Sancar'a bağlı olan Irak Selçukluları ile Kirmân Selçukluları arasındaki iyi ilişkiler bilhassa bu evlilik vasıtasıyla sağlanmıştır. Sultan Mesûd'un, Kirmânlı bir Selçuklu melikesi ile gerçekleştirdiği bu evlilik münasebetiyle büyük bir düğün töreni gerçekleşen Bağdâd'da her taraf üç gün süreyle süslenmiştir (Ramazan 532/Mayıs Haziran 1138)²¹³. Kaynaklarda adı geçen Kirmân melikesi Kavurd'un kızı olarak gösterilmişse de Kavurd'un 1073 yılında öldürüldüğü göz önüne alınırsa, kızın Kavurd hanedanından birinin çocuğu olması gerekmektedir. Kronolojik olarak bu tarihte Kirmân Selçukluları tahtında Arslanşâh bulunduğuna göre, kızın bu hükümdârın kızı olması pek ala mümkündür.

Diğer taraftan İbnü'l-Cevzî'ye göre, 533 (1138) yılında Sultan Mesûd'a bir elçi gelip, Halife el-Mustazhir'in eşini Kavurd'un oğlu olan Kirmân melikine istemiştir. Sultan Mesûd bu isteği kabul edip, ceyiz olarak da yüz bin dinar göndermişti. Fakat, gelin oraya ulaştığı zaman vefat etmiştir²¹⁴. İbnü'l-Cevzî'nin bahsettiği bu melike, el-Muztazhir'in eşi olan yukarıda bahsettiğimiz Seyyide İsmet Hatun ise, bu tarihte yaşının oldukça ileri ve evliliğe müsait olmadığı tahmin edilebilir.

Buna mukabil, Efdâleddîn Kirmânî'nin ve Hasan-ı Yezdî'nin verdikleri malumatlar gerçeğe daha yakın gibi görünmektedir.

211 İbnü'l-Kesîr, XII, s. 387; İbnü'l-Esîr, XI, s. 37, 66; Sıbt, 529 yılı olayları.

212 İbnü'l-Esîr, XI, s. 66; İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 227.

213 İbnü'l-Esîr, XI, s. 66; İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 227; İbnü'l-Kesîr, XII, s. 393; Zehebî, XXXVI, s. 205.

214 İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 335; Bu Selçuklu melikesinin kimliği hakkındaki yorum için bk. Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 61.

Buna göre, Kirmân Selçuklu Sultanı Arslanşâh, Muhammed Tapar'ın kızı yani Sultan Mesûd'un kız kardeşi ile evlenmiştir. Bu kızı istemekle görevlendirilen Yezd hâkimi Emîr Ali Ferâmurz, beraberinde çok değerli hediyeler, iki yüz Türk ve Hindli köle, iki yüz Türk ve Hindli cariyeye, bin iki yüz at ve katır, çeşitli kumaşlar ve kokular olduğu halde İsfâhân'a gitmişti. Sultan bu hediyelerden çok memnun kalmış Arslanşâh'ın isteği uygun görülerek, gelin büyük bir merasimle Kirmân'a getirilmişti²¹⁵.

Sultan Mesûd'un bütün bu evliliklerinden kaç tane çocuğunun olduğunu kesin olarak tespit edemiyoruz. Sadece Kirmân melikesinden bir erkek çocuğunun dünyaya geldiği ve bu olayın kutlanması için Bağdâd'da yedi gün törenler ve eğlenceler tertip edildiğini bilmekteyiz²¹⁶. Fakat bu erkek çocuğunun çok küçük yaşta öldüğünü, Sultan Mesûd'un çocuğu olmadığı için Melik Muhammed b. Mahmûd'u veliaht tayin etmesinden anlamaktayız.

Ayrıca Bondârî'nin bir kaydından Sultan Mesûd'un Gürcistan kraliçesinin kızı Abhâziye Hatun ile evlendiğini²¹⁷ anlıyoruz, zira aşağıda belirttiğimiz gibi, bu kadınla Süleymânşâh da evlenmiştir. *Gürcistan Tarihi*²¹⁸nde İldeniz'in, Gürcistan seferi münasebetiyle adı verilmeyen bir Selçuklu hükümdârının sabık eşi olan Kraliçe Rosudan'dan bahsedilmektedir ki bu muhtemelen İslâm kaynaklarında adı geçen Süleymânşâh'ın zevcesi Abhâziye Hatun'dur.

215 Efdâleddîn Kirmânî, *Bedâyiü'l-ezmân*, s. 22; Hasan-ı Yezdî, *Câmîü't-tevârih-i Hasenî*, Süleymâniye Kt., Fatih 4307, vr. 198a-199b.

216 Sibt, 534 yılı olayları; İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 3.

217 Bondârî, s. 212.

218 M. F. Brosset, s. 352.

Sultan Mesûd-Halîfe Hısımlığı

Sultan Mesûd devrinde Halîfe el-Müsterşid, 17 Zilkade 529 (29 Ağustos 1135) Perşembe günü Merâgâ kapısında yirmi dört Batınî tarafından öldürüldü. El- Müsterşid öldürülünce oğlu Ebû Ca'fer el-Mansûr'a, er-Râşid Billâh lakabıyla bey'at edildi. El-Müsterşid hayatta iken onu veliaht tayin edip bey'at almıştı. El-Müsterşid'in ölümünden sonra 27 Zilkade (8 Eylül 1135) Pazartesi günü ona yeniden bey'at edildi. Sultan Mesûd, Bağdâd şahnesi Beyaba'ya mektup yazıp kendi adına bey'at etmesini istedi. Bey'at merasimine halk da katıldı. Abbâsî hanedanından yirmi bir kişi bu bey'at merasiminde hazır bulundu²¹⁹. Fakat, Sultan Sancar'ın büyük teveccih ve yardımları ile Halîfe olan er-Râşid'in hilâfeti ancak on bir ay sürdü. Burada tafsilatına girişmeyeceğimiz halîfe-sultanlar mücâdelesinin neticesinde Musul'da Atabeg Zengî b. Kasımüddeve Aksungur'un yanında bulunan Kâdilkudât ez-Zeynebî, er-Râşid'in hal edilmesine hükmetti ve 531 yılı Recep ayında (Mart-Nisan 1137) el-Mustazhir'in oğlu olan el-Muktefi'ye bey'at edilerek adına hutbe okundu. Sultan Mesûd, hazırlamış olduğu bir anlaşma taslağını Halîfe el-Muktefi'ye imzalattıktan sonra bey'at etmiştir. Halîfelikten azledildikten sonra er-Râşid, Bağdâd'tan Musul'a oradan İsfâhân'a doğru giderken yolda, tıpkı babası gibi Batınî fedaileri tarafından öldürülmüş ve cesedi İsfâhân dışında Şehristân'da defnedilmiştir (25 Ramazan 532/6 Haziran 1138)²²⁰.

219 İbnü'l-Esîr, XI, s. 34; İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 300.

220 İbnü'l-Esîr, XI, s. 49, 63; İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 313, 328. Er-Râşid'in halîfelikten azledilmesi ile ilgili müftülerin verdikleri fetvada "hâl ve hareketlerinin kötü olduğu, masumların kanını döktüğü, caiz olmayan işler yaptığı, bunlardan dolayı imam olamayacağı" ifade edilmiştir.

Yukarıda zikrettiğimiz anlaşma maddelerinin içeriği meçhul olmakla birlikte, Halîfe el-Muktefi, babası el-Mustazhir zamanındaki statüyü muhafaza edeceğini ve el-Müsterşid zamanındaki anlaşma maddelerine uyacağını ve dünyevî saltanat peşinde koşmayacağını taahhüt etmekteydi. Zira el-Müsterşid bir daha ordu toplamayacağına ve kesinlikle Bağdâd'dan dışarı çıkmayacağına dair bir anlaşma imzalamıştı. Esasen Halîfe er-Râşid ile Sultan Mesûd'un aralarının açılmasına sebep olan hadise, babası el-Müsterşid'in Sultan Mesûd'a vermeyi vadedip ödemediği dört yüz bin dinar parayı Halîfe er-Râşid'in de ödememesi idi. Halîfe Râşid, bu mesele dolayısıyla Sultan Mesûd'a: "Bizimle sizin aramızda ancak kılıç konuşur" demiş, bunun üzerine Sultan Mesûd askerleriyle harekete geçmişti²²¹.

Neticede el-Muktefi Halîfe ilan edildikten sonra, hutbelerde onun adından sonra Sultan Sancar ile Sultan Mesûd'un adları zikredildi. Sultan Mesûd'un yeni Halife ile olan ilişkilerine gelince; Sultan Mesûd'un, kendisini halîfelik ile Irak Selçukluları Devleti arasındaki münasebetleri istediği şekilde düzenleyebileceği anlayışında ve inancında olduğu görülmektedir. Sultan Mesûd, bu yeni dönemde Bağdâd ve çevresinde her türlü asayiş ve nizamın kendi sorumluluğu altında olduğunu ilan etmiştir. Bu hususu göstermek için ise, hilâfet sarayında bulunan bütün at, katır, kap, kakak, altın, gümüş ne varsa almış ve Halîfe'ye sadece dört at bırakmış, Halîfe'nin cariyelerini, hizmetçilerini ve kölelerini almış, hazinesine el koymuştur²²². Anlaşıldığına göre, Sultan Mesûd, Müsterşid'in imzaladığı ve Halîfe el-Muktefi'nin uymayı kabul ettiği anlaşma gereğince, Halifenin bütün mal varlığına el koymuştur.

Esasen Sultan Mesûd, bir taraftan Irak'ta hâkimiyetini tanzim etmekle meşgul iken, çevresindeki diğer Irak Selçuklu melikleriyle mücadele etmek zorunda kalıyor, diğer taraftan Bağdâd üzerinde de tam bir hâkimiyet kurmak istiyordu. Bu maksatla yukarıda bahsettiğimiz icraatlarının yanısıra, Halîfe el-Muktefi ile akrabalık bağı kurarak ilişkilerini geliştirmek teşebbüsünde bulunmuştur. Halîfelik makamındaki taht değişikliğinin bir kargaşa yarattığı ortamda asayiş ve nizamın bozulduğu şüphesizdir. Halîfe ise maddi sıkıntılar içerisine düşmüştür. Bu bakımdan el-Muktefi de, Sultan Mesûd'a yaklaşmak ve onun maddi ve manevî desteğini sağlamaktan başka çare bulamamıştır.

221 İbnü'l-Kesîr, XII, s. 389.

222 İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 314.

Bu yaklaşımın sonucu olarak Muhammed Tapar'ın kızı ve aynı zamanda Sultan Mesûd'un kız kardeşi olan Fâtıma Hatun'un, el-Muktefi ile izdivacı yolunda girişimler başlamıştır. Bu teşebbüslerin sonucu olarak Fâtıma Hatun'la el-Muktefi'nin nikâhları 531 yılı Recep ayında (Mart-Nisan 1137) kıyıldı. Mehri yüz bin dinardı. Nikâh akdinde Halîfe'nin vekili, Vezîr Şerefeddîn Ebû'l-Kâsım Ali İbn Tarrâd ez-Zeynebî, Sultan'ın vekili ise vezîri el-Kemal ed-Dergüzîni idi. Nikâh akdinde Sultan Mesûd, devlet erkânından önde gelen bir grup, vezîrler ve ümerâ da vardı Davetliler üzerine, çeşitli altın ve mücevherler saçıldı²²³. Ancak halîfe, Fâtıma Hatun ile üç yıl sonra Cemâziyelaahir 534 (Ocak-Şubat 1140)'de zifafa girmiş, Fâtıma'nın Halife sarayına götürülmesi dillere destan bir gün olmuştur. Bağdâd kapıları düğün dolayısıyla birkaç gün kapatılmış ve süslenmiştir²²⁴.

Fâtıma Hatun 542 Rebilülâhir ayında (Ağustos-Eylül 1147) öldüğüne²²⁵ göre, Haife el-Muktefi ile yaklaşık sekiz sene evli kalmış demektir. Onların bu evliliğinden Seyyîde Hatun adında bir kızlarının olduğu anlaşıyor²²⁶. İbn Hallikan onun okuma ve yazmaya düşkün, tedbirli ve doğru kararlar alan bir kadın olduğunu ifade etmektedir. Günlerini ekseriyetle Hatun Dergâhı denen bir tekkede geçirirdi. Cenazesi Russâfe mezarlığına defnedilmiştir²²⁷.

Diğer taraftan Fâtıma Hatun'un halîfe ile evlendiği aynı yılın Receb (Şubat/Mart) ayında Sultan Mesûd da Halîfe el-Muktefi'nin kızıyla nikâhlanmış, fakat kızın yaşı küçük olduğundan, Sultan'ın sarayına beş yıl sonra götürülmesine karar verilmiştir²²⁸. Bu zifafın gerçekleşip gerçekleşmediğini bilmiyoruz. İbnü'l-Kesîr'de, el-Muktefi'nin kızı, el-Müstencid'in kız kardeşi ve el-Mustazi'nin halası olarak tanıtılan bu hatunun ismi Seyyîde Zübeyde olarak geçmekte, uzun bir ömür yaşadığı ve her tarafa ulaşan çok sadakalarının bulunduğu bildirilmektedir. Sultan Mesûd ile yüz bin dinar me-

223 İbnü'l-Esîr, XI, s. 51; İbn Hallikân, V, s. 73; İbnü'l-Kesîr, XII, s. 392.

224 İbnü'l-Esîr, XI, s. 76; İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 3; İbnü'l-Kesîr, XII, s. 400; Bondârî, s. 178.

225 İbnü'l-Esîr, XI, s. 51; İbn Hallikân, V, s. 73.

226 Öztuna, I, s. 487.

227 İbn Hallikân, V, s. 73.

228 İbnü'l-Esîr, XI, s. 76.

hir karşılığında istemeyerek evlendiği, fakat Sultan Mesûd, zifaf gerçekleşmeden ölünce isteğine kavuştuğu bu bilgilere ilave edilmektedir²²⁹. Ancak İbnü'l-Kesîr'in, zifafın gerçekleşmediğine dair verdiği malumata şüpheyle yaklaşmak gerekmektedir. Çünkü diğer kaynakların verdiği bilgilere göre, Sultan Mesûd Seyyîde Zübeyde ile 1140 yılında nikâhlanmış ve Sultan'ın sarayına beş yıl sonra götürülmesine karar verilmişti. Oysa Sultan Mesûd, 1 Receb 547 (2 Ekim 1152)'de yani bundan yaklaşık on iki yıl sonra vefat etmiş ve Hemedân'daki Serberze medresesine defnedilmiştir²³⁰. Dolayısıyla eğer başka bir sebep yok ise bu zifafın beş yıl içerisinde gerçekleşmesi gerekirdi. Fakat diğer kaynaklar bu konuda suskun kaldıkları için bir karar vermek durumunda değiliz.

229 ; İbnü'l-Kesîr, XIII, s. 77.

230 Râvendî, I, s. 236. Bu medrese Cîndâr Cemâleddin İkbâl tarafından yaptırılmıştır; İbnü'l-Esîr, XI, s. 141; Bondârî (s. 207)'de Cemâziyelâhir 546; Kalânîsî (s. 319)'de Şaban ayı; Reşîdüddin, II/5, Neşr. A. Ateş, s. 134; el-Musevî, *Esahhü't-tevârih*, Süleymâniye Kt., Turhan Sultan 224, vr. 317 a.

Melikşâh-Süleymânşâh-Muhammedşâh

Mesûd'un ölümünden sonra tahta çıkan yeğeni Melikşâh b. Mahmûd, sadece üç veya dört ay tahtta kaldıktan sonra Şevval 547 (Aralık 1152/Ocak 1153)'de saltanattan indirilmiştir²³¹. Kaynaklarda Melikşâh'ın eşi veya eşleriyle ilgili herhangi bir habere rastlanmıyor. Sadece onun içki ve kadına düşkünlüğü zikredilirken, İbnü'l-Esîr tarafından Mahmûd adındaki bir oğlundan ve kendisini öldüren bir cariyesinden bahsedilmektedir²³².

Bondârî'nin rivayetine göre, Melikşâh amcası Süleymânşâh, tahta çıkınca, onun zevk ve eğlence ile vakit geçireceğini bildiğinden, kâfi derecede hazırlık yapıp, çok sayıda askerle birlikte İsfâhân'a geldi. İsfâhân halkı onu sevinçle karşılayıp, itaat etti. Melikşâh, halkı kendisine celb etmek için etrafa mektuplar göndermekle beraber, kendisi de zevk ve eğlenceye daldı. Bir ay sonra onun ölüm haberi geldi²³³. Sultan Melikşâh muhtemelen 555 (1160)'de İsfâhân'da zehirlenmiştir. İbnü'l-Esîr'in rivayetine göre, Melikşâh, İsfâhân'daki taraftarlarının çoğalmasından dolayı, Bağdâd'a haber gönderip, amcası Süleymânşâh adına okunan hutbenin kesilip, kendi adına okutulmasını istemiştir. Bunun üzerine Halîfe'nin vezîri Avnüddîn Hubeyre, Ağlabek adlı bir hâdimini görevlendirdi. Ağlabek, Hemedân kadısından bin dinara bir cariye satın alıp, bu cariye Melikşâh'a sattı. Ağlabek onu Melikşâh'ı zehirlemekle görevlendirmişti. Cariye Ağlabek'in dediklerini yaparak, Melikşâh'ı kızarmış et ile zehirlendi²³⁴.

231 Reşîdüddin, II/5, Neşr. A. Ateş, s. 136; İbnü'l-Esîr, XI, s. 141; Nîşâbü'rî, s. 66.

232 İbnü'l-esîr, XI, s. 222.

233 Bondârî, s. 263; İbn Kesir, XII, s. 440 ve 439.

234 İbnü'l-Esîr, XI, s. 217; Karş. Nîşâbü'rî (s. 66) ve Reşîdüddin (II/5, Neşr. A. Ateş, s. 139) Melikşâh'ın ölümünü 15 Rebiyülevvel 555 (25 Mart 1160 Cuma)

Melikşâh'ın ölümünden sonra kardeşi Muhammed b. Mahmûd(1153-1159) tahta çıktı. Daha önce Sultan Mesûd, eski bir Türk geleneğine uygun olarak, Melik Muhammed'i ölen Davud'un dul karısı ve kendi kızı olan Gevher Hatun ile evlendirmiş ve oğlu olmadığı için onu veliaht ilan etmişti (541/1146-1147)²³⁵. Sultan Muhammed'in ilk karısı olan Gevher Hatun 549 (1154-1155) yılında öldüğü zaman Sultan Muhammed buna son derece üzölmüş, matem için oturmuş ve çok ağlamıştır. Müellif İsfâhânî bizzat kendisinin bu mâteme katılan ulemâ zümresinin içinde bulunduğunu kaydediyor²³⁶.

Sultan Muhammed diğeri bir evliliğini vefatından kısa bir süre önce Kirmân Selçukluları hükümdârı Tuğrul Şâh'ın (1156-1168) kızı Hatun-u Kirmânîyye ile yapmıştır. Bu evlilik münasebetiyle Sultan Muhammed'in eşi Gevher Hatun'un öldüğü aynı yılda Kirmân melikinin elçisi gelip, birçok hediyeler takdim etmiştir. Buna karşılık Kirmân melikinin kızını Sultan Muhammed'e istemek için Cemaleddin İbnü'l-Hocendî, Kirmân elçisiyle beraber Kirmân'a gönderildi. Râvendî ve Bondârî'ye göre, bu tarihte cereyan eden bu elçilik münasebetinin üzerinden yaklaşık beş yıl geçtikten sonra elçiler Receb 554 (Temmuz-Ağustos 1159)'te Hemedân'a döndüler. Sultan, hasta olduğı ve ölümün eşiğinde bulunduğı halde Kirmân melikesiyle evlenmeğe kalkıştı. Daha önemli işleri olduğı halde bunu istedi. Bu uğurda mal sarf etti, cihâz ve hediyeler gönderdi. Nihayet Hatun-u Kirmânî geldi, onun oturması için köşkler süslendi. Bu sırada Hemedân'da bulunan Sultan hasta olduğı için hatunu bir mehaffe içerisinde karşıladı. Ona sahip olmağa kudreti bulunmadığı halde yanında alıkoydu. Fakat gelinin bekâretini bozmağa takati yetmedi. Gerdeğeri bile giremeden Hatun beş ay padişahın nikâhında kalmıştı. Bu nedenle Hatun daha Sultan ölmeden dul olarak yanındaki çadırda yaşadı. Bundan sonra Sultan ölü ile diri arasında hayat sürüp, 554 yılı Zilkade sonu Cumartesi günü (12 Aralık 1159) vefat etti²³⁷.

tarihinde veriyorlar.

235 Bondârî, s. 185; Râvendî, I, s. 227 vd; Reşidüddin, II/5, Neşr. A. Ateş, s. 121 vd; El-Hüseynî, s. 83.

236 Bondârî, s. 224.

237 Bondârî, s. 224, 256 vd.; İbnü'l-Esîr, XI, s. 208; Reşidüddin Fazlullâh, *Câmiü "t-tevârîh*, I, Neşr. Muhammed Rüşen-Mustafa Müsevî, Tahran 1373, s. 218; Nizâm el-Hüseynî, s. 142; Gıyâseddin Muhammed'in ölümü hakkında daha bk. Hâfız Ebrû, *Zübdetü "t-tevârîh*, Ayasofya O. 3035, vr. 748 a; Hamdul-

Sultan Muhammed'in bu evliliklerden bir oğlunun dünyaya geldiğini biliyoruz. Kaynaklara göre Muhammed küçük yaşta bir çocuk bırakmıştı. Orduların bu çocuğa itaat etmeyeceklerini tahmin ediyordu. Çocuğunu Atabeg Hasbeg b.Aksungur el-Ahmedilî'ye tevdi ederek, onu memleketi olan Merâgâ şehrine götürmesini söylemişti²³⁸. Merâgâ Atabegi Hasbeg, daha sonra Sultan Arslanşâh zamanında Halîfe el-Müstencid (1160-1170)'e bir elçi göndererek, atabegi olduğu Sultan Muhammed'in oğlu adına hutbe okutmasını isteyerek, Arslanşâh'a karşı isyan etmiş oldu. Selçukluların iç çatışmalarla zayıflamaları açısından bunu bir fırsat sayan Halîfe, bu isteği siyasetine uygun bularak derhal kabul etti. Fakat bu sefer Atabeg İldeniz duruma müdahale ederek, oğlu Cihan Pehlivan kumandasındaki bir orduyu Hasbeg üzerine gönderdi. Merâgâ yakınlarında yapılan savaşı Pehlivan kazandı ve Hasbeg, Merâgâ'ya kapandı ve bu münasebetle bütün iddialarından vazgeçerek, Arslanşâh'ın Sultanlığını kabul etmek zorunda kaldı (563/1167-1168)²³⁹. Bundan sonra kaynaklar bu çocuktan bir daha bahsetmemektedirler.

Muhammed'den sonra tahta çıkan amcası Süleymânşâh, Sultan Muhammed Tapar'ın en küçük oğludur. Süleymânşâh, eskiden beri amcası Sultan Sancar'ın yanında bulunuyordu. Sultan Sancar, onu veliaht tayin etmiş ve Horâsân minberlerinde adına hutbe okutmuştu. Sultan Sancar Oğuzlara esir düşünce Süleymânşâh Horâsân Selçuklu ordularının başına geçmiş, fakat Horâsân askerleri Oğuzlar karşısında başarısız olup, zayıf düşünce Harezmsâh İl Arslan'ın yanına gitmişti. Burada iken İl Arslan, kız kardeşiyle Süleymânşâh'ı evlendirmiş, fakat daha sonra hoşuna gitmeyen bazı davranışları yüzünden, onu yanından uzaklaştırmıştı²⁴⁰.

Bondârî'ye göre Hemedân'da tahta oturan Süleymânşâh'ın üzerinde, karısı olan Harezmsâh melikesinin büyük tahakkümü vardı

lah Müstevfî-i Kazvînî, *Zafernâme*, Türk-İslâm Eserleri Müzesi Kütüphânesi nr. 2041, vr. 284 b.

238 Reşidüddin, I, Neşr. M. Müsevî, s.318; Ahmed Kesrevî, *Şehriyârân-ı Gumnâm*, Çaphâne-i Nevbahâr, Tahran 1388, s. 238; Deguignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Garbî Tatarların Târih-i Umûmîsi*, III, Türkçe terc. Hüseyin Câhîd, Tanin Matbaası, İstanbul 1924, s. 429.

239 İbnü'l-Esir, XI, 268 vd.; Karş. Ergin Ayan, "Merâgâ Atabegi Arslan Aba Hasbeg", *Karadeniz Araştırmaları*, Bahar 2007, Sayı 13, s. 133-146.

240 İbnü'l-Esir, XI, s. 177.

ve bu nedenle o Harezmli kumandanlara meylediyordu. Nihayet Hemedân'daki bazı tayinler yüzünden emirlerle Sultan arasında anlaşmazlık çıktı. Süleymânşâh, Fahreddin Kâşî'yi vezîr, Harezmşâh Yinal Tegin'i de emir-i hâcib tayin etmiş, fakat bu şahıslar kendisi gibi devlet işlerine kayıtsız kalmışlardı. Bu yüzden kumandanlar bunları değiştirmek istediler. Bu istekleri yerine gelmeyince, beklemekten usanıp, dağılmaya başladılar. Geriye kalan emirler Karategin çayırında toplanarak bir meşveret yaptılar ve Sultan'ın vezîriyle Harezmli kumandan Yinal Tegin'i tutuklamaya karar verdiler. Bondârî'nin tafsîlâtıyla verdiği bu bilgiden emirlerin, Harezmşâh soyundan olan kumandanların güç kazanmalarından çekindikleri ortaya çıkıyor. Çünkü onlara göre Sultan, Harezmşâh'ın kız kardeşi ile evlidir ve dolayısıyla onların etkisi altındadır.

Sultan, bu sırada yeni evlenmiş bulunduğu kardeşi Mesûd'un dul kalan zevcesi yani, Gürcü prensesi Abhâziye Hatun ile gerdeğe girmiş iken, Harezmşâh'ın kardeşi olan eski zevcesi kendisine karşı bir komplo kurulduğunu, şayet kaçmazsa yakalanacağını söyledi. Süleymânşâh, bu uyarı üzerine yanında Harezmli kumandanlar olduğu halde Hemedân'dan kaçtı. Zifaf etmiş olduğu halde Abhâziye Hatun'u bıraktı. Diğer emirler sabahleyin onu aradıklarında bulamadılar²⁴¹. Daha sonra İldeniz, Arslanşâh b. Tuğrul'u tahta oturtunca Süleymânşâh'ı hapsedtiler. O, Alâüddevle kalesinde 12 Rebiyülâhır 556 (10 Nisan 1161)'da öldü²⁴².

Süleymânşâh'ın cesedi kardeşi Mesûd'un türbesine defnedildi. Onun ölümü hususunda Bondârî zehirletilerek öldürüldüğünü söylerken, Râvendî ve el-Hüseynî boğularak öldürüldüğünü²⁴³ belirtiyorlar. Bu sonuncu kaynağımız, onu Gürd-Bazu'nun yakalayıp, boynuna bir yay kirişi takarak boğduğunu yazıyor ki, bu rivayet eski Türk geleneğine uygun olduğu için daha doğru olsa gerektir. Zira biz Türk hükümdâr ailesinden olan kimselerin kanları akıtılmadan yay kirişi ile boğdurularak öldürüldüklerini bilmekteyiz²⁴⁴.

241 Bondârî, s. 211; Kesrevî, s. 235.

242 Şebânkâreî, s.119; Süleymânşâh'ın ölümü Bondârî (s. 264) ve Nizâm el-Hüseynî (s. 146) tarafından 13 Rebiyülevvel 556 (=3 Mart 1161) olarak; Reşidüddin Fazlullâh (I, Neşr. M. Rüşen-M. Müsevî, s. 319) tarafından da gün belirtilmeden Rebiyülâhır ayında gösterilmektedir.

243 Râvendî, II, 266; el-Hüseynî, s. 102.

244 Süleymânşâh ve taht mücadeleleri hakkında daha geniş bilgi için bk.

Arslanşâh-II. Tuğrul

Amcası Süleymânşâh'tan sonra Irak Selçukluları tahtına çıkan Sultan Arslanşâh (1161-1177), Sultan Muhammed'in dul karısı Hatun-u Kirmâniyye ile evlendi (Zilkâde 555/Kasım 1160)²⁴⁵. Sultan Arslanşâh'ın ilk evliliğini bu hatunla yaptığı anlaşılıyor. Sultan Arslanşâh diğer bir evliliğini ömrünün sonlarına doğru Hemedân reisi Emîr Seyyîd Fahreddin Alâüddeve'nin hemşiresi ile yapmıştır. 571 (Kasım/Aralık 1175)'de Hemedân'da Seyyîd Fahreddin'in kız kardeşi Sitti Fâtıma ile Sultan'ın nikâhı kıyılan Sultan Arslanşâh, aynı yılın Cemâziyelaahir başında (17 Aralık 1175) Emîr Fahreddin'in sarayına geçti. Bundan sonra bu ayın ortasında (31 Aralık 1175) vefat etti²⁴⁶. Aynı yıl Atabeg İldeniz'in ölmesi üzerine yerine geçen Atabeg Nusreteddîn Muhammed Cihân Pehlivan süratle Nahcivân'a giderek babasının yerine geçmiş ve kendisini atabeg ilan etmişti. Bu sırada Sultan Arslanşâh'ın henüz sağ olduğu anlaşılıyor. Sultan Arslanşâh'ın, İldeniz henüz sağ iken onun yönetiminden hoşlanmadığını yukarıda izah etmiştik. İldeniz'in ölümünden sonra ise Sultan Arslanşâh, Atabeg Cihan Pehlivan'dan kurtulmak isteyerek, onunla savaşmak üzere Azerbaycan'a doğru hareket etmiş, ancak Zencân civarında hastalanarak çok geçmeden vefat etmiştir. Bunun üzerine Atabeg Cihan Pehlivan, Arslanşâh'ın yedi yaşındaki oğlu II. Tuğrul'u tahta çıkardı ve onun adına Irak Selçuklularını yönetmeğe başladı. İbnü'l-Esir ve Râvendî'ye göre²⁴⁷ Halife el-Mustazî

Ayan, *Oğuz İsyası*, s. 53.

245 Râvendî, II, s. 273; Reşîdüddin, II/5, Neşr. A. Ateş, s. 162.

246 Bondârî, s. 267; Râvendî, II, s. 286; Reşîdüddin, II/5, Neşr. A. Ateş, s. 175; Mirzâ Muhammed İbrâhîm Habîsî, *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, Neşr. Bâstânî-i Pârîzî, İntişârât-ı Kurş, Tahran 1373 hş., s. 313.

247 İbnü'l-Esir (XI, s. 357) Muharrem 573 (Temmuz 1777)'de Tuğrul adına hutbe okunmuştur; Râvendî, II, s. 308 vd.

(1170-1180), II. Tuğrul'un Sultanlığını kabul etmiş, bazı kaynaklara göre²⁴⁸ ise Sultanlığının tasdik edilmesi için Bağdâd'a gelen II. Tuğrul'un elçilerini kovmuştur. Umumi çerçeveden bakıldığında el-Mustazî, sosyal ve siyasal bakımlardan Selçuklu Sultanları ile çok yakın ilişkiler kurmamıştır. Esasen bu devirde Halifelik ile Selçuklu sultanları arasında sıhriyet bağlarının kurulması için teşebbüse geçilmediğini de görmekteyiz. Bunun belki de en önemli sebebi, Irak Selçuklu sultanlarının eski azamet devirlerini geride bırakmış olarak, siyasi güçlerini kaybetmeleridir. 475 yılı Zilkadenin ikinci günü (30 Mart 1180) ölen Halife el-Mustazi Biemrillâh'ın annesi Gudda isimli Ermeni asıllı bir cariyeye (ümmü veled) idi²⁴⁹. Yerine geçen en-Nâsır Lidinillâh'ın annesi ise Zümrüt Hatun adında bir Türk idi²⁵⁰. Atabeg Cihan Pehlivan da Sultan II. Tuğrul ile birlikte bu Halife'ye bey'at etmiştir.

II. Tuğrul'un bilinen iki evliliği vardır. Bunlardan biri Azerbaycan valisi Türkmen Beyi İzzeddin Hasan b. Kıpçak'ın hemşiresi ile evliliğidir²⁵¹. Bu evliliğe vesile olan hadise el-Cibâl, Rey, İsfâhân, Azerbaycan, Errâniye ve diğer bazı beldelerin hakimi olan Atabeg Cihan Pehlivan'ın 482 başında (Mart 1186) ölmesi üzerine, yerine geçen kardeşi Kızıl Arslan Osman'ın, Sultan II. Tuğrul ile olan mücadelesidir. Şöyle ki, Atabeg Cihan Pehlivan'ın dört oğlu vardı. Bunlardan iki oğlu Kutluğ İnanc ve Ömer'in anneleri İnanc Hatun idi. Öteki iki oğlundan Ebu Bekr başka bir Türk kadından, Özbek ise bir cariyeden doğmuştu. Atabeg Cihan Pehlivan ölümünden önce çocuklarına; "amcaları Kızıl Arslan'a itaat etmelerini" vasiyet etmişti. Böylece İldenizliler'in başına Kızıl Arslan geçti. Öte yandan Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul atabeglerin baskısından bıkmış Kızıl Arslan'ın atabeg olmasını istememişti. Esasen Sultan II. Tuğrul'un hiç bir nüfuzu yoktu. Ülke, emirler ve hazine atabeglerin elindeydi. Bu nedenle Pehlivan ölünce Sultan II. Tuğrul, Kızıl Arslan'ın hükmünden çıkmak istemiş, çok sayıda asker ve emîr de ona katılmıştı. Böylece Kızıl Arslan ile aralarında bazı savaşlar oldu²⁵².

248 Sibt, VIII/I, s. 330; Karş. M. A. Köymen, "Tuğrul II.", *İA*, XII/2, s. 19.

249 İbnü'l-Esîr, XI, s. 366.

250 Kitapçı, s. 234.

251 El-Hüseyinî, s. 126.

252 İbnü'l-Esîr, XI, s. 415; el-Hüseyinî, 120 vd; Bondârî, s. 268.; Karş. Erdoğan

Bu savaşlar esnasında Sultan II. Tuğrul, yanındaki emirlere güvenememiş ve Atabeg Kızıl Arslan'a karşı koyamayacağını anlayarak Azerbaycan'a gitmiş, 585 (1189) yılında Emîr Hasan b. Kıpçak ile dostluk kurarak, kaynaklarda adı verilmeyen kız kardeşi ile evlenmişti. Tuğrul'un bu evlilikten bir çocuğu olmuştur. Kaynaklara göre bu çocuk Azerbaycan'da Kerhânî'de dünyaya gelmiştir²⁵³.

II. Tuğrul'un diğer bir evliliğini İnanç Hatun ile yapmıştır²⁵⁴. İnanç Hatun Rey hâkimi Emir İnanç'ın kızı idi. Bu Hatun önce Atabeg Cihan Pehlivan'ın karısıydı. Atabeg Pehlivan'ın ölümüyle kardeşi Kızıl Arslan Hemedân'a gelerek, hem II. Tuğrul'un atabegi sıfatıyla iktidarı ele aldı hem de dul kalan İnanç Hatun ile evlendi. Fakat buna rağmen ülkede tam otorite sahibi olamayan Atabeg Kızıl Arslan ile Pehlivân'ın oğulları arasında iktidar mücadeleleri başladı. Kızıl Arslan'a karşı oluşturulan ve İnanç Hatun'un başını çektiği ittifaka II. Tuğrul da katıldı. Nihayet Kızıl Arslan, Şevval 587 (Ekim/Kasım 1191)'de İnanç Hatun tarafından öldürtüldü²⁵⁵.

Aslında Kızıl Arslan, İnanç Hatun ile evlendikten sonra Sultan olarak Selçuklu tahtına oturmak yolunda bir adım daha atmış oluyordu. O Bağdâd'tan aldığı "Tahta oturman lazım" şeklindeki tavsiye ve destek ile Suleyman Şâh'ın oğlu Sancar'ı da hapsedti. Böylece Kızıl Arslan Hemedân'da Selçuklu tahtına oturdu ve günde beş nevbet çaldırdı. Fakat onun bu hükümdârlığı uzun sürmedi²⁵⁶.

Kaynaklardan Ahmed b. Mahmûd'a göre Kızıl Arslan, evlenmiş olduğu İnanç Hatun'a iltifat etmez ve onunla konuşup, görüşmezdi. Genç köleler ile yaşayıp, içer ve sarhoş olurdu. İnanç Hatun onun bu hareketlerini çekemeyip, kölelerinden birine öldürttü²⁵⁷. Aslında bu suikast böyle şahsî bir mesele değildir. İnanç Hatun'un Pehli-

Merçil, "İldenizliler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VIII, Çağ Yayınları, 1992, s. 97.

253 El-Hüseynî, s. 126; Ahmed b. Mahmud, II, s. 129.

254 El-Hüseynî, s. 129; Ahmed b. Mahmud, II, s. 128.

255 İbnü'l-Esir'de (XII, s. 73) Kızıl Arslan'ın ölümü Şaban (Ağustos-Eylül) ayında gösteriliyor. Kızıl Arslan, II. Tuğrul'u bir kaleye hapsederek, bütün ülkesini istilâ etmişti; Bondârî (s. 269) Şaban 587; Râvendî, s. 333; El-Hüseynî, s. 127, 129; Habîsî, s.315; Ahmed b. Mahmud, II, s. 128.

256 Merçil, "İldenizliler", s. 98.

257 Ahmed b. Mahmud, II, s. 130.

van'dan olan oğulları namına, iktidarı ele geçirmek için siyasi bir tertip içine girdiği açıktır. Çünkü aynı müellifin başka bir kaydından, İnanç Hatun'un siyasetle çok yakından alakalı olduğu ve kendi öz oğulları nedeniyle baştan beri Kızıl Arslan'a karşı tavır aldığı anlaşıyor. Kızıl Arslan'la evlenmesi ise tamamen siyasi bir manevra niteliği taşımaktadır.

Kocası Atabeg Cihan Pehlivan öldükten sonra bütün beylerin Kızıl Arslan'a tabi olduğunu, ayrıca Pehlivan'ın bir cariyeden olan oğlu Ebû Bekr'e daha çok itibar ettiğini gördü ve bu duruma gönlü razı olmadı. Hatun, Atabeg Pehlivan'ın Hemedân'da bulunan kumandanlarından Ay Aba ile Rus'a mektup yazarak: "Bir cariyenin oğlunun makbul ve benim oğullarımın gözden uzak olması sizlere hoş gelir mi? Şimdi yanımda size ve askerlerinize yıllarca yetecek ve artacak kadar hazine ve mal vardır. Şimdi sizden ricam, gelip benim oğullarımı ata bindirmeniz ve bütün hazırlıkları yapmanızdır. Efendiniz Atabeg Pehlivan'ın askeri de yanınıza gelerek, sizinle birleşsin. Kızıl Arslan'ı atabeglikten giderip, o makamdan ayırın" dedi²⁵⁸. Fakat İnanç Hatun oğullarıyla beraber Kızıl Arslan'a karşı giriştiği mücadelede başarılı olamamış, sonra da onunla evlenmiştir.

Kızıl Arslan'ın öldüğü sırada, onun tarafından daha önce Tebriz'e yakın bir kalede hapsedilmiş bulunan II. Tuğrul, Anasioğlu Mahmûd ve Hüsâmeddin Dizmârî gibi emirlerin yardımıyla haptenden çıkarılıp tekrar Irak Selçukluları tahtına oturtuldu²⁵⁹, fakat bu sefer de Azerbaycan Atabegliği'nin başına geçen Pehlivan'ın oğlu Kutluğ İnanç muhalefete başladı. Kafşudoğlu'nun Türkmenleriyle güçlenen II. Tuğrul tarafından Kazvîn civarında mağlup edilen (Cemâziyelâhir 588/ Haziran 1192). Kutluğ İnanç Rey'e çekildi. Bu savaşta II. Tuğrul'un eline çok miktarda ganimet geçti. O sırada Ser-cihan kalesinde bulunan İnanç Hatun, oğlunun mağlubiyeti üzerine Sultan II. Tuğrul'a bir mektup göndererek: "Atası yerine hükümdâr oldu. Bilmiş olsun ki, ben ona sevgi ve düşmanlarına düşmanlık üzerineyim. Beni alsın evlensin. Benim yanımda çok hazine vardır. Eğer beni alırsa, hepsini yoluna saçayım." dedi. İnanç Hatun'un bu mektubu II. Tuğrul'a ulaşınca o, bu evlilik teklifini kabul ederek,

258 Ahmed b. Mahmud, II, s. 125 vd.

259 Râvendî,, II, s. 334; Bondârî, s. 269; İbnü'l-Esîr, XII, s. 86; Ahmed b. Mahmud, II, s. 131; Habîsî, aynı yer.

İzzeddin Ferec Hâdim'i elçi olarak gönderdi. Elçi bir zaman İnanç Hatun'un yanında kaldı ve çeyiz hazırlıklarını tamamladı. Oradan Hatun ile elçi Hemedân'a yönelip, şehre yaklaştıklarında bütün kumandanlar ve askerler onları karşılayarak şehre getirdiler. Devlet erkânı huzurunda nikâh akdedildi (Ramazan 588/Eylül-Ekim 1192), fakat bundan kısa bir süre sonra İnanç Hatun vefat etti²⁶⁰.

II. Tuğrul, Atabeg Pehlivan'ın hazineleriyle kendisini destekleyeceğini vaat eden İnanç Hatun ile evlenmek suretiyle durumu kurtarmaya çalışmış ise de Halife en-Nâsır Lidinillâh, II. Tuğrul ile savaşmaya teşvik etmek maksadıyla Selçuklulara ait olan eyâletleri Harezmsâh Tekiş'e iktâ suretiyle peşkeş çekti. Diğer taraftan II. Tuğrul'un Cibâl ve Azerbaycan'a giden yollara hâkim bulunan Rey ve Taberek kalelerini ele geçirmesi ve Harezmlî askerlerin bir kısmını öldürmesi Harezmsâh Tekiş'i harekete geçirdi. İki taraf arasında yapılan savaşta II. Tuğrul mağlup olup, savaş meydanında Kutluğ İnanç tarafından başı kesildi (24 Rebiyülevvel 590/18-19 Mart 1194). Tekiş onun kesik başını Bağdâd'a gönderdi ve bütün ülkesini işgal etti²⁶¹.

Kaynaklarda Sultan II. Tuğrul'un iki oğlunun adı geçmektedir. Bunlardan birisi Melik Berkyaruk idi. Sultan II. Tuğrul Halife'nin ordusuyla 8 Rebiyülevvel 584 (7 Mayıs 1188)'de yaptığı Dâý Merg savaşından²⁶² sonra Merâgâ hâkimi Emir Alâaddîn'i atabeg tayin ederek, oğlu Berkyaruk'u yetiştirmesi için onun yanına göndermişti²⁶³. Diğeri ise Alp Arslan adındaki oğludur. Ahmed b. Mahmûd'un Alp Arslan hakkında verdiği bir bilgiye göre; II. Tuğrul, Hasan b. Kıpçak ile birleşip, Kızıl Arslan'la yaptığı savaştan sonra yukarıda da zikrettiğimiz gibi Kerhânî'ye çekilmişti. Oradan Halîfeye mektup yazarak, şefaât dileyip, itaatlerinin sağlam ve muhakkak olduğunu bildirmiş, itaatına itimat etsin diye oğlu Alp Arslan'ı Halîfeye rehin olarak göndermişti. Elçi çocuğu Bağdâd'a götürdüğü zaman Alp Aarslan, bir elinde yalın kılıç ve bir elinde kefen olduğu halde

260 İbnü'l-Esîr, XII, s. 96; Ahmed b. Mahmud, II, s. 132; El-Hüseynî, s. 128; Reşîdüddin, II/5, Neşr. A. Ateş, s. 191

261 İbnü'l-Esîr, XII, s. 96-98; Râvendî, s. 334-341; el-Hüseynî, 129-136; Reşîdüddin (II/5, Neşr. A. Ateş, s. 192)'de savaşın tarihi 4 Muharrem 590; Cüveynî, *Tarih-i Cihân Güşâ*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 266-269. Ahmed b. Mahmud, II, s. 140; Habîsî, s. 316.

262 El-Hüseynî, s. 124; İbnü'l-Esîr, XII, s. 32.

263 Râvendî, II, s. 321.

Halifenin karşısında durmuş ve ayağına yüz sürmüştü²⁶⁴.

Olayların gelişinden adları zikredilen bu erkek çocukların ne Hasan b. Kıfçak'ın kız kardeşinden ne de İnanç Hatun'dan olmadıkları anlaşıyor. Çünkü kaynaklara göre, II. Tuğrul'un bu hatun ile evliliği bu rehine olayından sonra gerçekleşmiş ve bu evlilikten cinsiyeti belirtilmeyen bir çocuk doğmuştur. İnanç Hatun ile olan evliliği ise ömrünün sonlarına doğru olduğuna göre, bu erkek çocukların İnanç hatun'dan olmaları imkânsızdır. Fakat ne yazık ki kaynaklarda bu erkek çocukların annelerinin adları verilmediğinden, II. Tuğrul'un evlilikleri konusunda bilgiler eksik kalmaktadır.

II. Tuğrul'un kaynaklarda zikredilen iki kızından birisini eşi İnanç Hatun, Harezmşâh Tekiş'in oğlu Yunus Han'a istemiştir. Râvendî'nin kaydına göre bu evlilik gerçekleşmiştir²⁶⁵. Yine Râvendî'nin diğer bir kaydından II. Tuğrul'un kızlarından birinin Atabeg Pehlivan'ın oğullarından Özbek ile evlendiği, doğan oğullarının adını dedesine atfen Tuğrul koydukları anlaşıyor (Muharrem 594/ Kasım-Aralık 1197)²⁶⁶.

264 Ahmed b. Mahmud, II, s. 129.

265 Râvendî, II, s. 336, 350.

266 Râvendî, II, s. 362.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KARAHANLILAR

Karahanlılar ve Gazneliler

Onuncu yüzyılın sonlarında Sâ mânîler yıkılmağa yüz tutunca bu devletin hâkimiyet alanlarının paylaşılması Karahanlılar ve Gazneliler gibi iki Türk-İslâm devleti arasında önemli bir mesele haline gelmişti. Daha güçlü olan Karahanlılar, Sâ mânîleri 999 yılında ortadan kaldırdığı için bu devletin topraklarını ilhak etmesi gayet tabii idi. Ama Gazneli Mahmûd'un da Sâ mânî Devleti topraklarına olan ilgisinin canlanmasının ve kendine düşen payı almasının izlerini sürmek tarihçiler için etkileyici olmuştur.

Sâ mânî topraklarının paylaşımından sonra Gazneli Mahmûd, aşağıda Gazneliler bahsinde tafsilatıyla ele alacağımız gibi Karahanlılar, Harezmşahlar ve Ziyârîler²⁶⁷ ile evlilikler gerçekleştirerek bu devletlerle siyâsî ilişkiler kurma yoluna gidecektir²⁶⁸. Tabii ki bu, her türlü sıhriyet bağının siyasal anlamda yeni ufuklar açacağı anlamına gelmemektedir. Bununla birlikte yapılan evlilik girişimlerinin pek çoğu da önceden belirlenmiş amaç ve hedefleri gerçekleştirmeye matuf örneklerdir. Yine bunların önemli bir kısmı diplomasiyi çağrıştıran sözde evlilikler olup, bazı siyasi problemleri gündeme getirmekte ve daha sonra taraflar herhalde maddi gerekçelerle sıhriyeti bir tarafa bırakarak problemleri klasik savaş ve çatışma yöntemleriyle çözmeğe kalkışmaktadırlar.

Karahanlı hükümdârı İlig Han Nasr'ın (998-1012/1013) Buha-ra'yı ele geçirip, Mâverâünnehr'e hâkim ve Gaznelilere komşu ol-

267 Hazar Denizi'nin Güneydoğusu'nda Cürcân ve Taberistan'da hüküm sürmekte olan Ziyârîler hanedanlığını Merdâviç b. Ziyâr kurmuştu. Erdoğan Merçil, "Ziyârîler", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XLVI, İSAM, İstanbul 2013, s. 498.

268 Erdoğan Merçil, "İslam'dan Sonra Türklerde Kadın", s. 468.

duktan sonraki durumu bu tür ilişkileri kanıtlayan bir örnektir. Bu seçkin hükümdâr, hâkimiyet tesisinde çevresel faktörlerin tesirinin o kadar idrakindeydi ki, Sâ mânîlerin çöküşüyle ortaya çıkan otorite boşluğunu fırsat bilerek güneye inerken, Horâsân'ı fetheden Sultan Mahmûd'a tebriknâme yazmak suretiyle, onu Sâ mânî topraklarını paylaşma konusunda iknâ edici duruma getirmişti.

Böylece iki taraf arasında kurulacak olan dostluk ve anlaşma zemini temel önem taşımaktadır. Bu durum karşısında Karahanlılarla sınır meselesini kesin bir karara bağlamak isteyen Sultan Mahmûd, muhaddis Ebû Tayyîb Sehl b. Muhammed Salukî ile Serahs valisi bulunan Togancuk'u elçilikle İlig Han'a gönderdi ve onun kızlarından birisini istetti. Elçiler ile beraber sayısız derecede altın subkeler, Behramanî yakutlar, en birinci inciler, top top kumaşlar, yumurta biçiminde amberler, içlerine kâfur, şamam konulmuş altın, gümüş kaplar. Hinde mahsus öd ağaçları, gözleri kamaştıracak surette pulat kılıçlar, türlü murassa giyimli cenkçi filler, altın eyerli en cins meşhur atlar ve diğer birçok nadide, pek kıymetli hediyeler gönderdi. İmam Ebû Tayyîb Türk iline vardığı zaman Türkler onun gelmesinden dolayı sevindiler. Ona son derecede izzet, ikram, hürmet ettiler. Bu hürmete iki sebep var idi. Birisi Sultan'ın elçisi olduğu için, birisi de pek faziletli olduğu ve ilmin her kısmında ileri bulunduğu için idi. İmam, nîkâh meselesi bitinceye kadar Özkent²⁶⁹'te kaldı. Maksat hâsıl olunca Özkent'ten ayrıldı ve Sultana vasıl olmak üzere yola çıktı. İlig Han tarafından Sultana sunulmak üzere yüklerce halis altınlar, halis gümüşler, misk göbekleri, Bedehşân'ın Hatl vilâyetinde yetişen atlar, ay yüzlü köleler, hatayi cariyeleri, akdoğanlar, Türkistan'ın bertâs kürkleri, kakımlar, samurlar, görülmedik Çin eşyaları ve diğer birçok hediyeler gönderdi²⁷⁰.

269 Karahanlı Devleti'ne başkentlik yapmış, günümüzde Kırgızistan sınırları içinde bulunan tarihî bir şehirdir. Günümüz Kırgız Türkçesi'nde Özgön, Uzgen olarak yazılan şehrin adı İslâm tarihi kaynaklarında Yüzkent, bazan da Özcent şeklinde geçer. Ahmet Taşağıl, "Özkent", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XXXIV, İSAM, İstanbul 2007, s. 129; Burada Kara Hanlı Türk muhitine dair mimari eserler hala ayakta ve zamanında Babür Şah da buraya bir sefer düzenlemişti. Sadettin Gömeç, "Divânü Lûgat-it-Türk'de Geçen Yer Adları", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVIII/46, Ankara 2009, s. 27.

270 Al-Utbî, *The Kitâb-i Yamînî*, Transl. James Reynolds, Oriental Translation Fund Of Great Britain And Ireland, London 1858, s. 316 vd; Karş. V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Haz. H. D. Yıldız, TTK, Ankara

Burada Sultan Mahmûd'un İlig Han Nasr'ın kızını istemek suretiyle Karahanlı hanedanıyla kurmak istediği akrabalığın sağlayacağı avantajlar özellikle vurgulanmalıdır. Çünkü Sultan Mahmûd'un Hindistan'a doğru topraklarını benzeri görülmemiş ölçüde genişletmesi ve Horâsân ile Mâverâünnehir'de yayılma alanlarının ortaya çıkması, onu Karahanlılarla çeşitli vesilelerle yakınlaşma düşüncesine eğilimli hale getirmiştir. Bunun nedenleri bu iki devletin kendi içlerindeki tarihi ve sosyal gelişmelerde gizlidir.

Neticede Sultan Mahmûd, İlig Han Nasr'a bir elçi heyeti göndererek hem iki ülke arasındaki sınırı belirleyecek bir antlaşma yapmış, hem Mâverâünnehr hâkimiyetine muvafakat etmiş, hem de aradaki dostluğu kuvvetlendirmek için Han'ın kızı ile evlenmiştir (Cemâziyelevvel 391/Mart-Nisan 1001). Böylece o, iki hanedan arasında akrabalık ve anlaşma sağlamıştı. Fakat kaynakların vurguladığı biçimiyle jurnalcilerin bir araya gelen bu iki hükümdârı yeniden ayırmağa çalıştıkları doğrudur. Ama İlig Han Nasr'ın zihninde tasarladığı fikri gerçekleştirmek üzere ordusunun başkumandanı Su-başı Tekin'i büyük bir orduyla Horâsân'a, kardeşi Ca'fer Tekin'i de bir kaç kumandanla birlikte Belh'e göndermesi de fiili bir durumdu. Fakat Sultan Mahmûd, Eylûl 1006 tarihinde, Karahanlı kuvvetlerini Horâsân'dan uzaklaştırdı²⁷¹.

Sultan Mahmûd'un stratejisi, Karahanlılar'ın taht mücadelelerinde kendi politikasına uygun bir tarzda zaman zaman saf değiştirmek olmuştur. O bazan da onların müttefik kuvvetlerine karşı koymak zorunda kalmıştır. Ama görünen o ki, Hindistan bölgesinde rahatça cihâd edebilmek için Karahanlıların taht kavgalarının devamını uygun görerek, tüm siyasi ihtimallerle oynamıştır.

Karahanlılar ile Gazneliler arasındaki ilişkiler yukarıdaki şekilde sonuçlandıktan sonra Sultan Mahmûd, Harezm'i zapt etme planları yapıp, kız kardeşi Hurre-i Huttalı'yi (veya Hurre-i Kalçı) Harezm hâkimi Ebû'l-Abbâs Memûn'a verdi²⁷². Ebû'l-Abbâs Memûn Hurre

1990, s. 292.

271 Gerdizî, *Târîh-i Gerdîzî*, Neşr. Abdülhay Habîbî, Çâphâne-i Armağan, Tahran 1363, s. 382; İbnü'l-Esîr, IX, s. 154 vd.

272 Gerdizî, s. 395; Hurre-i Huttalî (Hurre-i Kalçı) aslında bu hanedanın ikinci hükümdârı Ebû'l-Hâs Ali ile evliydi. Ebû'l-Hâs 1015'te öldürülünce Hurre Mahmûd'un izniyle yerine geçen kardeşi Ebû'l-Abbâs Memûn (1015-1017) ile evlendirildi. Utbî, s. 444 vd.

ile evlenmişse de, Mahmûd'dan korkmakta ve bu sebeple Gazneliler'e karşı Karahanlılar ile ittifak yapmak istemekteydi²⁷³. Bu vesileyle Sultan Mahmûd bir sefer düzenleyip, Harezm'e hâkim olduktan sonra buraya hâcibi Altuntaş'ı nâib tayin etti²⁷⁴.

Yıllar sonra Gazneli Sultan Mahmûd ile Karahanlı Yusuf Kadir Han bir anlaşma yapmış ve ayrıca iki hanedan arasında evlenme bağlarının yeniden kurulması kararlaştırılmıştı. Buna göre Sultan Mahmûd'un kızı Hürre Zeyneb, Karahanlı hükümdârı Yusuf Kadir Han'ın oğlu Buğra Tegin'e nişanlanmış idi²⁷⁵. Karahanlı Buğra Tegin, Hürre Zeyneb ile evlenmek ve kendisine vadedilmiş olan toprakları almak üzere Sultan Mahmûd'dan yardım sağlamak üzere Belh'e geldiğinde, gayet soğuk karşılanmıştı. Sultan Mahmûd ona "Sizin şimdilik geri dönmeniz lâzım. Çünkü biz şimdi Somnat üzerine yürümek istiyoruz, önce bu işi bitirelim siz de Türkistan hanlarını ele geçirin, o zaman bunun tedbirini alırsız" demişti (1026/1027)²⁷⁶.

Böylece Sultan Mahmûd ona önce düşmanlarını ortadan kaldırmasını tavsiye ederek bu evliliği engellemiş, Buğra Han da umduğu yardımı alamadığı gibi, Hürre Zeyneb ile evlenememişti. Sultan Mahmûd'un ölümünden sonra Gazne tahtına çıkan Sultan Mesûd da babası gibi Karahanlılar ile akrabalık bağları kurma yoluna gitmiştir. Ortaçağ Türk devletlerinde, devlet idaresinin büyük ölçüde adet ve ananelere bağlı olarak yürütüldüğü göz önüne alındığında, her hükümdârın bazı meselelerin halledilmesinde mutlaka, kendinden öncekilerin takip ettiği siyaseti uyguladığına dair pek çok örnekler sunmuştuk. Sultan Mesûd bu siyaseti uygulamak üzere Harezmsâh Altuntaş'ın fikir ve tavsiyelerinden önemli ölçüde faydalanmıştır. Bu cümleden olmak üzere Sultan Mesûd Belh'de bulunduğu sırada, Harezmsâh Altuntaş gönderdiği bir mektupla Gazneli Devleti'nin dış siyasetinin ne şekilde idare edileceği hakkında görüşler bildiriyor ve

273 Beyhakî, s. 683. Ebû'l-Abbâs Me'mûn Harezmdeki Memûnîler hanedanının son üyesidir; Karş. Muhammed Nâzım, *The Life And Times of Sultan Mahmûd of Ghazna*, Munshiram Manoharlal, New Delhi 1971, s. 866. Aslen Türk olan bu Harezm hanedanı 999'a kadar Sâmânîler'e sonra Karahanlılar'a, 1014'te de Gaznelilere tâbi olmuşlardı.

274 İbnü'l-Esîr, IX, s. 208 vd.; Beyhakî, s. 690.

275 Beyhakî, s. 227. Beyhakî, sonradan Yegategin lakabını almış olan Buğra Han'ın 449 (1057/1058) yılında henüz sağ olduğunu naklediyor.

276 Beyhakî, s. 537.

Karahanlılar'a elçiler göndererek anlaşmak gerektiğini vurguluyordu. Sultan Mesûd, Harezmşâh Altuntaş'ın verdiği fikirlerin ışığında Karahanlılar ile anlaşmak için elçiler göndermeye karar verdi.

Aslında Karahanlılarla evlilik ilişkilerinin Sultan Mahmûd zamanında başladığını biliyoruz. Daha önce Yusuf Kadir Han'ın bir kızını Sultan Mahmûd'un oğlu Emîr Muhammed'e nikâhlanmışlardı. Sultan Mahmûd o zamanlar veliahd olarak ilan ettiği oğlu Emîr Muhammed için her taraftan bir kuvvet temin etmek istiyordu. Fakat o öldükten sonra diğer oğlu Mesûd kardeşi Emîr Muhammed'i yakalatıp hapis ettirdiği vakitte (4 Ekim 1030) kızı getirmek tabii mümkün olamadı. Bunun için kızı Emîr Mesûd'a nikâhlamak istediler. Emîr Mesûd bu hususta 3 Rebiyülevvel 422 (28 Şubat 1031)'de Hoca Ahmed Bunasr ile baş başa bir meşveret etti, nihayet aht ve akit ve ittifakı yenilemek için, biri nedimlerden, biri de kadılardan iki elçinin gönderilmesine karar verildi. Bu elçilerden biri nedimlerden Hâce Ebû'l-Kâsım Hasirî, diğeri de Tubânîyân'ın ileri gelenlerinden Butâlip Tubânî'dir²⁷⁷.

Sultan Mesûd Karahanlı Yusuf Kadir Han'a elçiler vasıtasıyla şu haberleri göndermişti: "Şimdi biz Han'dan iki sıhriyet rabitası istiyoruz; bunlardan biri benim, öteki de bizden sonra veliaht olacak olan büyük oğlumuz Ebû'l-Feth Mevdûd içindir. Bana nişanlanacak olan kız Han kızlarından öteki de Han'ın oğlu ve veliahdı Buğra Tegin'in kızlarından olmalıdır. Bu iki kızın her ikisi ana cihetinden de asil olmalıdır. Eğer Han bizi görürse buna icabet eder, nitekim onun yüce himmeti ve fitratından beklenen, ahlâk ve tabiatına lâayık olan budur. Onun bu hususta bizi reddetmesi mürüvvete aykırı bir harekettir; hiçbir suretle doğru değildir. Buna muvafakat ettiği takdirde ne arzu ederse biz de muvafakat ve icabet ederiz. Bu suretle aramızdaki dostluk o kadar kuvvetlenir ki zaman onu çözmek için hiçbir tesir gösteremez. Eğer Han buna icabet ederse ve -edeceğini de kat'i olarak biliyorum- bütün büyüklüklerde eşi olmadığını göstermiş olur. Bundan sonra başka bir gün için kendisinden söz alırsın; o gün de bir iki nikâh aktedilsin; Bunun için Kadı Butâhir'i de beraber al, şeriatın hükümlerini ve rûkûnlerini o yerine getirsin. Bana nişanlanacak kızın mehri elli bin ve oğlumuz nişanlanan kızın mehri de otuz bin halis dinar olsun. Nikâh meclisinden döndükten sonra hazinedârları, akrabaları ve adamları için seninle beraber gönderilen hediyeleri götürüp teslim etsinler; sana verdiği-

miz kâğıtta bunlar yazılmıştır. Bu hediyeler bugün alelacele tedarik edilip gönderilmiştir; bunun için özür dilemek lâzım gelirse dile bu, âdeti korumak için tedarik edilmiş bir hediyedir. Her iki tarafın şanına lâayık olan hediyeler gelinleri getirmek için tarafımızdan gönderilecek olan tahtlarla beraber gönderilmiştir. Şimdiye kadar olan biten şeylere rıza gözüyle bakılsın. Sen bunları böylece söyle. Bu işler bittikten ve her şey karar altına alındıktan sonra dönmek için izin iste, sizinle gönderilmek üzere tayin edilen elçileri beraber al. Bunlar selâmetle bizim sarayımıza eriştikten sonra biz de Hanların bu hareketine karşılık dostluk ve muvafakatle geri dönüp gitmeleri için Tanrı'nın irâdesile ne lâzım ve vacip ise yerine getiririz"²⁷⁸.

Hediyeler de iki kısım idi. Bir kısmı Han'ın yanına ilk gittikleri gün, diğerleri de nikâh aktedildiği gün verilecek hediyeler idi. Bunlar pek çok külfetlerle tedarik edilmiş kıymetli eşya idi. İçlerinde iki tane incilerle süslenmiş kadeh, bundan başka altın kadehler ve diğer her cinsten ve bu neviden Rum, Bağdâd, İsfâhân, Nişâbûr kadehleri, top top kumaşlar, misk, öd, anber ve yektane denilen iki tane cevher dizisi vardı. Yektane denilen bu cevherler Han'a mahsus idi. Bundan başka oğlu Buğra Tegin'e, hatunlara, gelinlere, halalara, hâciblere, haşeme ayrı ayrı hediyeler ayırmışlardı. Bunların hepsini deftere yazdıktan sonra hazinelerden çıkarıp getirerek elçilere teslim ettiler"²⁷⁹.

Hâce Ebû'l-Kâsım Hasirî ve Kadı Butâlip Tubânî ile elçilerin Yusuf Kadir Han ile muahede yapmak, onun kızını Sultan Mesûd'a ve Buğra Tegin'in kızını da Emîr Mevdûd'a almak için Belh'den Türkistân'a hareketlerinden itibaren dört yıla yakın zaman geçti. Bunlar orada muahedeyi yaptılar, kızların nikâhlarını kıydılar; fakat bu sıralarda Yusuf Kadir Han öldü (Ekim 1032); yerine veliaht olan en büyük oğlu Buğra Tegin geçti kendisine Arslan Han unvanını verdiler; bu cihetten arada böyle birtakım hadiseler çıktı, birçok zaman geçti; bunun için elçiler geç kaldılar. Türkistan işleri yoluna girdikten sonra elçiler dönüp geldiler. Arslan Han bunlarla beraber elçiler gönderdi; fakat Tanrı'nın takdiri Emîr Mevdûd için nikâhlanan kız öldü. Yalnız Emîr Mesûd'un nikâhlısı olan Kadir Han'ın kızı Şâh Hatun'u bir mahfe içinde getirdiler. Bu katile Pervan'a geldiği vakitte Kadı Butâlip Tubânî de orada öldü"²⁸⁰.

278 Beyhakî, s. 248-250.

279 Beyhakî, s. 256.

280 Beyhakî, s. 517.

Bu arada Karahanlı Buğra Han elçilerle beraber bir hâcibi ve bir dânişmendi gönderdi. Bunlarla Hürre Zeyneb'in gönderilmesini istedi. Emîr Mesûd da buna razı oldu; fakat arada Arslan Han dedikoduda bulundu, kardeşi Buğra Han'ın, Hürre Zeyneb'in Emîr Mesûd'un kız kardeşi ve Emîr Mahmûd'un kızı olmak hâsebiyle babası Emîr Mahmûd'un mirasından hissesi olması lâzım geldiğine dair iddialarda bulunduğunu şurada burada söyledi. Bu Emîr'in kulağına gidince pek ziyade kızdı. Bunun için Buğra Han'ın elçisini yalnız birtakım aldatici vaadlerle eli boş olarak geri gönderdi. Aynı zamanda Arslan Han'a bir şikâyetnâme yazdı. Bunun üzerine Arslan Han böyle manasız, düşünmeden sözler söylediğinden dolayı kardeşi Buğra Han'a itablarla bulundu ve kendisine öyle ağır sözler söyledi ve kendisini incitti ki, o kardeşiyle münasebetini kesti, hem kardeşine hem Gaznelilere düşman oldu. Hatta o derecede ki Selçukluların Horâsân'a gelip Begdoğdu'yu bozguna uğrattığı Türkistân'da yayılınca Buğra Han sevincinden şenlik yaptı, bundan başka kendi dostu ve yetiştirmesi olan Tuğrul'u gizlice Gazneliler aleyhine kışkırttı, manevi kuvvetini arttırdı, Gaznelilere karşı kalktığı takdirde kendisine istediği kadar asker vereceklerine dair söz verdi. Emîr Mesûd bunları işittiği vakit fena halde kederlendi. Mesûd ilişkilerin düzeltilmesi için, Buğra Han'ın kardeşi Arslan Han'ı aracı kılmışsa da onun, kardeşini teskin etme gayreti etkili olmamış ve müzakereler bozulmuştu. Bu durum karşısında Gazne sarayı diplomatça bir tavır takınmayı uygun görmüştü. Han'ın düşmanlığını ortadan kaldırmak ve onu yeniden kendi tarafına çekmek için, Kaşgar'a bir elçi heyeti göndermiş, Kaşgar sarayında bir yıldan fazla kalan heyet uzun müzakereler sonunda iki hanedan arasındaki dostluk bağlarını yenilemeye muvaffak olarak Eylül 1038'de Gazne'ye dönmüştü²⁸¹.

Sultan Mesûd'un Karahanlılara karşı kusursuz gibi görünen bu yaklaşımı çevresindeki devlet adamları tarafından da desteklendiği için, dostluğa ve akrabalığa giden yolları açtığı ve sağlamlaştırdığı söylenebilir. Bu yaklaşım, aşağıda kaynakların naklettiği bilgilere dayanarak, tarafların giderek daha fazla iç içe girdiği bir noktaya doğru ilerlediklerine, yani hanedanların karşılıklı olarak karma bir şekilde inşa edildiğine dikkat çekmelidir. Bu konuyla ilgili olarak son zamanlarda "Gaznelilerde Evlilikler ve Evlilik Adetleri"²⁸² üze-

281 Beyhakî, s. 537-540.

282 G. Nuhoglu, "Gaznelilerde Evlilikler ve Evlilik Adetleri", *Şarkiyat*

rine yapılan bir araştırma bazı aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Aslında Karahanlı-Gazneli tarihinin ilk yirmi beş otuz yılında yoğun evliliklerin gerçekleşmesinin bir nedeni de herhalde köle kökenli Gazneli Sultanlarının soylu Karahanlı hanedanıyla akrabalık kurmalarının özel bir öneme haiz olmasındandır. Elbette aşağıdaki bilgiler buna bir misal teşkil etmektedir.

İbnü'l-Esîr, 430 (1038–1039) yılı olaylarında, Melik Mesûd'un Safer ayında (Kasım 1038) Gazne'den Belh'e geldiğini ve oğlunu Karahanlı hükümdârlarından birinin kızıyla evlendirdiğini belirtmekte²⁸³, fakat ne bu Karahanlı hükümdârının ne de kızının adını vermektedir. Ancak Beyhakî'nin aşağıda naklettiğimiz bilgileri İbnü'l-Esîr'i teyid eder mahiyette olup, olayları ayrıntılı olarak verdiği için isimler ortaya çıkmaktadır. Buna göre olaylar şöyle gelişmektedir. Karahanlılarda Ali Tegin'in yerine geçen Arslan İlig Yusuf²⁸⁴, babasının ittifakını devam ettirerek Harezmşâh Harun ile birlikte Çağaniyan'ı zapt edip, Tirmîz'i kuşatmıştı. Ancak Sultan Mesûd, bir suikast sonucu Harun'u ortadan kaldırmak suretiyle kendisine karşı gelişen bu ittifakı çözdü (1035)²⁸⁵.

Müttefikini kaybeden Arslan İlig Yusuf yalnız kalmıştı. Ayrıca sadık müttefikleri olan Selçuklular'ın darılıp, Buhara civarından ayrılmasına sebep olunması da, onun kuvvetinin büyük ölçüde azalmasına yol açmıştı. Bütün bu olanlardan sonra kendini kâfi derecede güçlü hissetmeyerek geri çekilen Arslan İlig Yusuf anlaşılmak için Sultan Mesûd'a müracaat ederek başarılı bir girişimde bulunmuştur. Arslan İlig Yusuf, hâcibi olan Alptekin'i, Buhara hatibi Abdullah-i Parsî ile beraber elçi olarak Sultan Mesûd'a gönderdi. Elçiler 17 Safer 428 (10 Aralık 1036) Çarşamba günü Belh'e gelerek, merasimle Sultan Mesûd'un huzuruna çıktılar. Elçiler: "Büyük Sultan'ın dostluğunu ve teveccühünü kazandığı zamandan beri, onun devleti sayesinde memnun ve mesrurdur, emellerine nail olmuştur. Kullarınızı bu dostluk ve yakınlığın ziyadeleşmesi için huzurunuzla gönderdi" dediler. Arslan İlig Yusuf mektubunda şunları söylüyordu:

Mecmuası, 2013-2, Sayı 23, s. 91-114.

283 İbnü'l-Esîr, IX, s. 353.

284 Sultan Mesûd Ali Tegin'in ölümü vesilesiyle oğluna yazdığı tehniye ve taziye mektubunda ona el-Emîrû'l-Fâzılû'l-Veled diye hitap etmiştir. Beyhakî, s. 565.

285 Beyhakî, s. 793; İbnü'l-Esîr, IX, s. 386.

“Sultan’ın bize karşı gösterdiği teveccühe karşı vaki olan hatamızdan dolayı nasıl özür dileyeceğimizi bilmiyoruz? Arada dostluk ve yakınlaşmak bu dereceye geldiği için, Sultandan üç dileğimizin yerine getirilmesini istiyoruz ki bu elçiler bunun için size gönderilmiştir, eğer aramızda bir muahede yapılır ve bu üç dileğimiz yerine getirilirse bütün emeller tamamıyla hâsıl olmuş olur. Bunlardan biri sizin ailenizden bir kızı bizim ailemizden birine vermek, ikincisi bizim ailemizden bir kızı da Emîr’in oğullarından birine nikâhlayıp bu sıhriyet dolayısıyla bize bir şeref vermek ve bu suretle Emîr’in memleketine bağlı olan bu vilâyete karşı olan şunun bunun tamahlarını kesmektir. Üçüncüsü Emîr’in izin vesayetiyle bizim Türkistân’ın en büyüğü ve hanı olan Arslan Han ile muahede ve mükâtebe etmeliğimize müsaade edilmesidir, bununla onlar da arada düşmanlık kalktığını, artık ailelerimizin bir olduğunu, uyuşmazlık sebeplerinin bertaraf edildiğini anlamış olsunlar. Biz haberlerimizi, müşâfehelemizi bu elçilerle gönderiyor ve emîrin büyük himmetinden bunlara muvafakat eyleyeceğini ümit ediyoruz.”. Sultan Mesûd da cevaben yazdığı mektupta bu istekleri kabul ettiğini bildirip, Belh reisi Abdüsselâm’ı elçilerle beraber gönderdi.

Böylece İlig Han’ın bir kız kardeşini Mesûd’un oğlu Emîr Sâid’e ve bu taraftan da Sultan’ın amcası Emîr Nasr’ın kızını da İlig Han’a nikâhlamaya karar verdiler. Elçiler bu talimatı alarak yola çıktılar²⁸⁶.

Sultan Mesûd, siyâsî ilişkilerini evlilik bağlarıyla kuvvetlendirdikten sonra Türkmenler’in faaliyetleri dolayısıyla 12 Mayıs 1039’da Serahs’a gitmek üzere Belh şehrinden ayrıldı. Selçuklular ile arasında karşılıklı devam eden savaş durumunda Sultan Mesûd, ağır bir yenilgiye uğradı ve 8 Ramazan 431 günü (23 Mayıs 1040) Dandanakan Savaşı’ndan sonra güçlkle Gazne’ye dönebildi²⁸⁷.

286 Beyhakî, s. 518 vd.

287 Dandanakan en son 1158’de Sultan Sancar’a isyan eden Oğuzların saldırısına uğramış ve o tarihten sonra şehrin adı bir daha duyulmamıştır. B. Zakhoder, “Dandanakan”, Çev. İsmail Kaynak, *Bellekten*, Ankara 1954, C. XVIII, S. 72, s. 587.

Karahanlılar-Selçuklular

Dandanakan zaferiyle birlikte Selçuklu Devleti kurulduktan sonra Sultan olarak tahta oturan Tuğrul Bey batı bölgesiyle ilgilen-
diğinden dolayı Karahanlılarla olan ilişkiler Çağrı Bey tarafından
yürütülmekteydi. Çağrı Bey zamanında Karahanlı hanedanıyla
yapılan herhangi bir evliliğe kaynakların verdiği bilgilerde rastlan-
mamaktadır. Siyasî çerçevede iki hanedan arasındaki evlilik iliş-
kilerini başlatan hükümdâr olarak Tuğrul Bey'den sonra Selçuklu
tahtına çıkan Sultan Alp Arslan görülüyor. Sultan Alp Arslan'ın,
Kutalmış'ın isyanını bastırdıktan sonra, Merv'e gidince Melikşâh'ı
Karahanlı hükümdârı Tamgaç (veya Tafgaç) Han'ın kızı Celâliyye
Terken²⁸⁸ Hatun ile diğer oğlu Arslanşâh'ı da Gazneli hükümdârı-
nın kızıyla evlendirdiğini yukarıda zikretmiştik.

Diğer taraftan Alp Arslan kızı Ayşe Hatun'u Şemsülmülk'le ev-
lendirmek suretiyle onu kendisine damat yapmıştı²⁸⁹. Demek ki, Sul-
tan Alp Arslan'ın akrabalık bağları Karahanlı prensleri ve hüküm-
dârlarıyla iç içe geçmiş durumdaydı. Bu evliliklerle meydana gelen
gelişmeler, az çok uzun vadeli bir çerçevede Selçuklu hâkimiyetinin
bütün tekâmülünü kapsayacak şekilde ele alınmalıdır. Dolayısıyla
Selçuklular'ı metbû tanıyan Şemsülmülk'ün (1068-1080), Sultan'ın
kızıyla evlenmesi neticesinde Alp Arslan, Karahanlı tahtında söz sa-
hibi olmuştur. Karahanlıların kendi aralarındaki taht kavgalarında
Sultan Alp Arslan her iki tarafa da akraba olmuş bulunuyordu. Zira
bilindiği gibi 1068'lerde Karahanlı hükümdârı Şemsülmülk, Yusuf
Kadır Han'ın oğlu Buğra Han Harun ile Tuğrul Kara Han'ın saldı-
rılarına maruz kalırken²⁹⁰, bir taraf Alp Arslan'ın damadı iken diğer
taraf kayınbiraderleri oluyordu.

288 Terken unvanı hakkında geniş bilgi için bk. S. Gömeç, "Terken Unvanı
Hakkında", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergi-
si*, 2010, 17, 2, s. 107-114.

289 El-Hüseynî, s. 12; Ahmed b. Mahmûd, I, s. 109.

290 V. V. Barthold, s. 336.

İlk bakışta karşılıklı olarak hanedanlar arasında akrabalık kurulduğunu görmekle birlikte yerine göre siyasi ilişkilerde sürekli olarak gerginlikler yaşanmıştır. Bu cümleden olarak Alp Arslan'ın oğullarıyla Şemsülmülk arasındaki anlaşmazlık sürüp gitmekteydi. Sultan Alp Arslan'ın bu münasebetle Karahanlılar üzerine yaptığı seferi ve ölümünü yukarıda Selçuklular bahsinde ayrıntısıyla açıklamıştık. Şemsülmülk'ün Sultan Alp Arslan'ın kızı olan zevcesini döverek öldürmüş olmasının tuhaf olduğu düşünülebilir. Fakat burada şunu belirtmek gerekir ki, Ortaçağ türk toplumlarında aile içerisinde erkeğin karısını dövmesi kaynaklara kadar yansımıştır. Bununla ilgili olarak meselâ adı geçen hükümdârla çağdaş olan büyük dilci Kaşgarlı Mahmûd, değerli eserinde “er uragutnı emikledi” yani erkek karısının memesine vurdu kavramını kullanmıştır²⁹¹.

Konumuza kaldığımız yerden devam edersek, bazen Karahanlı padişahlarının oğullarına Selçuklu padişahlarının kızlarını istemelerine rağmen bu evliliklerin gerçekleşmediği de vaki olmuştur. Mesela, Gazneli ve Karahanlı hükümdârları, o dönemde Melikşâh'ın zevcesi Terken Hatun'dan Melikşâh'ın kızı Mahmelek Hatun'u oğullarına istediler ve her biri dört yüz bin dinar altın verecek oldular. Aynı zamanda Sultan'ın kızını Halife el-Muktedî de istemekteydi 474 (1081–1082) . Bunun üzerine Terken Hatun, “Eğer Halife bu miktarı verirse, onun şerefini tercih ederim” dedi. Böylece kız Gazne padişahına verilmeyip, Halifeye verildi²⁹².

Buna mukabil İbnü'l-Esîr, Sultan Melikşâh'ın kızlarından birinin Karahanlı hükümdârlarından biri ile evli olduğunu yazmaktadır. Buna göre Karahanlı Yusuf Kadir Han, Selçuklu hâkimiyetine karşı isyana ve topraklarına tecavüze kalkışınca, Melikşâh'ın oğlu Melik Sancar tarafından esir edilerek öldürülmüştü. Yusuf Kadir Han öldürüldükten sonra Sancar, Horâsân melikliği sırasında 1101/1102'de Muhammed Arslan Han b. Süleymân b. Dâvud Buğra Han'ı getirip onu Semerkand hükümdârı tayin etti. Bu Muhammed Han, Mâverâünnehr'deki Karahanlı hanedanındandı. Yani Muhammed Han'ın annesi, Süleymân b. Dâvud Buğra Han'ın eşi Sultan Melikşâh'ın kızıydı. Sancar, bu tayin vesilesiyle Muhammed Han'ı yanında çok sayıda da askerle birlikte sevk etti. Ceyhun nehrini geçtiler. O yöredeki bütün askerler ona itaat arz ettiler.

291 Kaşgarlı Mahmûd, I, s. 308.

292 İbnü'l-Esîr, X, s. 115.

Şöhret ve itibarı arttı, askerleri çoğaldı; Muhammed Han ülkeye hâkim olunca Sancar'ın tavsiyelerine uyarak iyi bir hükümdâr olmuştur²⁹³.

Sancar, Büyük Selçuklu tahtına çıktıktan sonra, yukarıda adı geçen Karahanlı hükümdârı Muhammed Arslan Han'ın kızı Terken Hatun ile evlenmiştir. Zaten Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan itibaren Karahanlı melikeleriyle evlenme tarzında süregelen geleneksel bir siyaset vardı. İbnü'l-Esîr'in ve diğer kaynakların verdiği bu özgün ve değerli bilgiye göre Sultan Sancar'ın bu Karahanlı prensesiyle evlenmesi Karahanlılar üzerinde söz sahibi olma keyfiyeti ile ilgilidir. Kaynaklar, Sultan Sancar'ın geniş çaptaki egemenliğine ilhâk ettiği Karahanlı Devleti'nin, Muhammed Arslan Han ve oğlu Nasr Han devirlerinde Selçuklular'a bağlı olarak varlığını nasıl devam ettirdiğine dair pek çok örnekler sunmaktadırlar. Dolayısıyla bunlar bağlılık nedeniyle Karahanlıların, dış düşmanlara karşı Sultan Sancar'dan yardım istemesine kadar varan uç örneklerdir.

Terken Hatun'un babası olan Semerkand hükümdârı, İbnü'l-Esîr'de bir yerde Arslan Han Muhammed olarak geçmekte ve Sultan Sancar'ın Rebiyülevvel 524 (Şubat Mart 1130)'de Semerkand'ı zapt etmesi vesilesiyle zikredilmektedir. Muhammed Arslan Han, muazzam bir hazineye ve on iki bin Türk memlûka sahip, kudretli bir hükümdârdı. Çevresindeki gayrimüslim Türklerin kökünü kesmiş ve iki aylık mesafedeki ülkelere girerek, göçebelerle mücadele etmişti. Sancar'ın, Semerkand hükümdârı Muhammed Arslan Han ın çevredeki Türk kabileleri ile temas edip, onların üzerinde üstünlük kurmasına engel olmak istemesi, bu seferin gerçek sebeplerinden birini teşkil edeceği şüphesizdir. Mamafih, kaynaklarda Sancar'ın Semerkand seferine açıklayıcı bir sebep gösterilmemesi de bu hususu teyid eder niteliktedir. Nitekim Sancar'ın, Semerkand'ı inatla altı ay kuşattığı ve Muhammed Arslan Han'ı kaleden çıkararak, şehri zorla teslim aldığı görülür²⁹⁴. Sancar bundan sonra karısı Terken Hatun ile akrabaları bulunan Ahmed Han'ı beraberinde Horâsân'a götürdü. Sultan Sancar, kaleyi zapt edince, zaten felçli olan Muhammed Han'a emân vermiş ve ölünceye kadar zevcesi olan kızının yanında kalmasına müsaade etmiştir. Mâverâünnehr'e ise önce Hasan Tegin'i ve ondan sonra da yeğeni Mahmûd Han'ı tayin etti (526 (1132)

293 İbnü'l-Esîr, X, s. 285, Karş. Öztuna, I, s. 483.

294 Reşîdüddîn Fazlullah, Neşr. A. Ateş, s. 84; Bondârî, s. 239; Mirhond, II, s. 684; El-Hüseynî, s. 64; Hamdullah Müstevfi-i Kazvînî, vr. 274 a

Belki de Sancar, batıda olduğu gibi doğuda da kendisine bağlı ve kız kardeşinin oğlu olan Mahmûd Han gibi bir yeğen bırakmayı gerekli görerek bir taht değişikliği için bu sefere girişmiştir.

İbnü'l-Esîr'e göre ise Sancar, ilk defa Semerkand'ı zapt ettiğinde, buraya Muhammed Arslan Han'ı tayin etmişti. Muhammed Arslan Han felç geçirince, oğlu Nasr Han'ı onun yerine nâib olarak bıraktı. Sonra şehirdeki bir Alevî nâkib ile şehrin reisi Nasr Han'ı öldürmek üzere anlaştılar ve bu işi başardılar. Arslan Han Muhammed bunun üzerine bunlarla başa çıkamayacağını anlayıp, Sancar'dan yardım istedi. Sancar ise derhal yola çıktı. Bu arada Muhammed Arslan Han Türkistân'da bulunan diğer bir oğlunu çağırılmış, bu oğlu şehre gelince nakibi öldürüp, şehir reisini de tutuklamıştı. Bunun üzerine Muhammed Arslan Han, tekrar Sancar'a haber gönderip, geri dönmesini istedi. Buna çok kızan Sancar de gelip, şehri kuşattı. İbnü'l-Esîr, bazı tarihçilerin buna benzer başka rivâyetler naklettiklerini de belirtmektedir²⁹⁶.

Kaynağın burada bahsettiği Muhammed Arslan Han'ın diğer oğlu aşağıda belirtileceği gibi Mahmûd Han'dır. Mahmûd Han'ın bölgede bulunan Karluklarla ve Karahıtaylarla ilişkilerinin hiç de iyi olmadığını görüyoruz. Önceleri Çin'e bağlı olan Karahıtaylar, Sancar devrinin sonlarında kendilerine otlak yeri istediler. Bunlar Sancar'ın izniyle Balasagun civarına gelerek ikamete başladılar. Fakat zamanla sayıları çoğalınca Sancar'ın otoritesine karşı geldiler. Bölgede baş gösteren asayişsizlik nedeniyle Hakan Mahmûd Han, Karlukları veya Hıtayları itaate almak için, Ramazan 531 (Mayıs-Haziran 1137)'de Hocend sınırında bunlarla savaşa tutuştu. Mağlup olarak geri dönen Hakan, Sultan Sancar'dan yardım istemekten başka çare bulamadı. Bu münasebetle Merv'den hareket eden Selçuklu ordusu Mâverâünnehr'e girerken, Karluklar da Karahıtay hükümdârı Gur Han'a sığındılar. Gur-Han, daha önce Sancar'a elçi gönderip, vergi vermek suretiyle barış yapmak isteyen Karlukları affetmesi için, Sultan'a mektup yazdı ise de, ondan sert bir cevap aldı. Bunun üzerine kaçınılmaz bir savaşın eşiğine gelindi²⁹⁷.

295 İbnü'l-Esîr, X, s. 522 vd.; El-Hüseynî, s. 66; Bondârî, s. 239.

296 İbnü'l-Esîr, X, s. 522.

297 İbnü'l-Esîr, XI, s. 83; Reşîdüddîn Fazlullah, Neşr. A. Ateş, s. 84; Mirhond, II, s. 684; Cüzcanî, s. 154.

Mahmûd Han'ın, Sultan Sancar'dan Karahıtaylara karşı yardım istemesi sonucunda meydana gelen Katavan Savaşı'nda, Terken Hatun'un Karahıtaylara esir düştüğünü yukarıda zikretmiştik. Katavan savaşının en önemli sonucu, şüphesiz Karahıtayların Mâverâünnehr'e bir anlamıyla kök salmasıyla, bölgede bulunan göçebe Oğuzların yer değiştirme olayıdır.

Sultan Sancar ise ilk iş olarak dağınık kuvvetlerini toplarken, karısını fideye ödeyerek geri alabildi. Katavan savaşı imparatorluğun doğu sınırlarında sosyal ve siyâsî bir takım hareketlenmelere sebep olmuştu. Bunlardan birisi Oğuzların Mâverâünnehr'den göçleridir. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı* adlı eserimizde Oğuz isyanının nedenlerini ayrıntılarıyla tahlil ettiğimiz gibi Katavan savaşının sonucunda Karahıtaylar tarafından Mâverâünnehr'den sürülen Oğuzlar, Belh civarına gelmişler ve sonunda Sultan Sancar'a başkaldırmışlardır.

Mahmûd Han'a gelince Sultan Sancar, onu daima himaye etmiştir. Ölene kadar Sultan'ın hizmetinde bulunan bu hükümdâr, sonra Horâsân saltanatına sahip oldu. Bu konuda kaynaklardan şu bilgileri aktarıyoruz. Kâsım Toyserkânî'ye göre, Oğuzların esaretinden kurtulduktan sonra Sultan Sancar hasta olduğu zaman ölmeden önce Horâsân'a kız kardeşinin oğlu Mahmûd Han'ı hükümdâr olarak tayin etti. Müellif eserin şerh-i hâl kısmında Mahmûd Han hakkında şunları yazmaktadır: "Reşîd Vâtvât, Ebül-Kâsım Mahmûd b. Muhammed b. Buğra Han'dan Hakan-ı Azâm olarak bahsetmektedir. Türk hakanlarından Afrasiyab veya İlek Hanlar soyundandır. Bunlar Semerkand bölgesinde hükümet kurmuşlar ve Selçuklulara bağlı kalmışlardır."²⁹⁸ Reşîd Vâtvât'ın, *Araisü'l-havâtîr ve Nefâyisün-nevâdir* adlı eserinin 5. mektubu Hakan-ı Azâm Rüknu'd-dünyâ ve'd-dîn Ebül-Kâsım Mahmûd b. Muhammed b. Buğra Han'ın, Horâsân pâdişahlığının tebriki ve 6. mektubu annesinin ölümü ile yine padişahlığının tebriki içindir²⁹⁹.

Kaynaklarda yer alan bu ifadelerden yukarıda da bahsettiğimiz gibi Mahmûd Han'ın, Muhammed Arslan Han'ın oğlu ve Sancar'ın yeğeni olduğu anlaşılıyor. Yukarıda adı geçen resmî belgenin dışında bu devri inceleyen hemen hemen bütün müellifler Sultan

298 Kâsım Toyserkânî, *Nâmehâ-yı Reşîdeddîn Vâtvât*, Tahran 1338, s. 242.

299 Reşîd Vâtvât, *Araisü'l-havâtîr ve Nefâyisün-nevâdir*, Fatih 4074, vr. 42a-42b.

Sancar'ın ölmeden önce yerine Mahmûd Han'ı tayin ettiğini hikâye etmişlerdir. Bu intihap Irak Selçukluları hükümdârı Muhammed tarafından tasdik edilmiştir³⁰⁰.

Sultan Sancar, Oğuzların elinde esir bulunmaktayken, Belh halkı, Horâsân'ın Oğuzların şerrinden kurtarılması için, Şair Enverî'nin yazmış olduğu bu kasideyi elçi Kemâleddîn vasıtasıyla Mahmûd Han'a gönderdi. Kasîdede, Oğuzların istilâsı altında olan Horâsân'ın içinde bulunduğu acıklı durum, nâzım şekliyle ifade edilmekte ve Mahûd Han bir kurtarıcı olarak görülmektedir³⁰¹.

Ancak Mahmûd Han, Oğuzları itaate alma ve Selçuklu Devleti'ni yeniden ihya etme teşebbüsünde başarılı olamadı. Neticede Horâsân hâkimiyeti için giriştiği mücâdelede, Sultan Sancar'ın Nîşâbûr emîri olan ve aşağıda Subarlu savaşında Sultan Tekiş tarafından katledildiğinden bahsedeceğimiz Mü'eyyed Ayaba tarafından öldürüldü³⁰².

300 Bondârî, s. 254.

301 Kasîdenin Türkçe tercümesi için bk. Abdullah Dodangeh, "Enverî'nin Horâsân Halkının Dilinden Yazdığı "Nâme-yi Ehl-i Horâsân" Adlı Kasîdesi Üzerine Bir Değerlendirme", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2017, Sayı 6, s. 209-238.

302 İbnü'l-Esîr, XI, s. 224; Kâsım Toyserkânî, s. 242; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtu "z-zehab fî Ahbâr-u men Zehab*, III-IV, Beyrût (tarihsiz), s. 178; Cüveynî (II, s. 15) onun ölüm tarihini Ramazan 557 (Ağustos-Eylül 1162) olarak vermektedirler.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HAREZMŞÂHLAR

Harezmi, Ceyhun nehrinin aşığı mecrasının her iki tarafında bulunan ülkeye verilen isimdir. Eski ananeye göre buraya tayin edilen valilere Harezmişâh unvanı veriliyordu. İslâmdan önce mevcut olup, 995 yılına kadar devam eden Harezmişâhlar Afrigoğulları'dır³⁰³. Bu tarihte Memûn b. Muhammed Harezmi'nin güney kısmını feth edip, Harezmişâh unvanını³⁰⁴ kendisine geçirerek burada yeni bir hanedan kurmuştur. 1017'de Gazneli Sultan Mahmûd Harezmi'yi fethederek buradaki yönetime son verdi. Altuntaş, hâcib-i kebir olarak Herât valisi iken, Harezmi'nin fethinden sonra Sultan Mahmûd tarafından buraya vali olarak atandı. Böylece burada Harezmişâh unvanıyla 1041 yılına kadar devam eden bir hanedan kurulmuştur³⁰⁵. Altuntaş'ın oğlu Harun, Cend hâkimi Baranlı Şâhmelik tarafından bertaraf edildi ise de bu da az sonra Selçuklu Çağrı Bey tarafından Harezmi'den atıldı³⁰⁶. Selçuklular devrinde Harezmi bunların valileri tarafından idare edildi. Bunlar arasında tanınmış olan Anuşîtin'in oğlu Muhammed ve bunun oğlu Atsız döneminde Harezmi, Sultan Sancar'ın esir edilmesine kadar Selçuklular'ın tâbiyeti altında kalmıştır. Bundan dolayı Harezmişâhlar Devleti, Harezmi bölgesinde 1097-1231 yılları arasında hüküm sürmüş bir Türk devleti olarak kabul edilmektedir. Başkenti Gürgenç'tir. Bu isim Gürgânc ya da Ürgenç şeklinde de telaffuz edilir³⁰⁷. Son Harezmişâhlar sülâlesinin

303 İbrahim Kafesoğlu, *Harezmişâhlar Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1984, s. 33.

304 Harezmişâh tabiri İslâmdan evvelki zamanlardan beri bu ülkeye hâkim olanlar tarafından kullanılagelen bir unvandır. V. V. Barthold, "Hârizmşâh", *İslâm Ansiklopedisi*, V/I, MEB, İstanbul 1993, s. 263.

305 Al-Utbî, s. 185, 254, 363, 448.

306 Şâhmelik hakkında geniş bilgi için bk. Ayan, "Selçukluların Şâhmelik ile Macerası ve Harezmi'yi Fethi", s. 13-38.

307 Cüveynî, I, s. 97.

atası Anuştingin'in Türk olduğuna şüphe yoktur. Ancak onun hangi Türk zümresine mensup olduğu malûm olmamakla beraber, Garcistanlı bir Türk kölesi olduğu bilinmektedir. Harezmsâhlar Devleti'nin gerçek kurucusu ise Anuştingin'in oğlu Atsız sayılmıştır. Daha sonra sırasıyla İl Arslan, Alâaddin Tekiş³⁰⁸, Alâaddin Muhammed ve Celâleddin Muhammed tahta geçmiştir.

Harezmsâhların siyasî hayatında Sultanların hanımları ve anneleri önemli rol oynamışlardır. On birinci yüzyılın başlarından itibaren Harezm hâkimlerinin veya hatunlarının yaptıkları evliliklerin başlangıç yeri olarak almamız gereken nokta, kaynaklarda tespit edebildiğimiz kadarıyla Gaznelilerle kurulan akrabalıktır. Şimdi Gaznelilerle Harezm hâkimleri arasında yapılan evliliklerin ilkin-den bahsedelim.

308 Tekiş'in adı hakkında bk. H. Bayur, "Harizmşah Alâü'd-dîn "Tekiş" in Adı Hakkında", *Belleken*, XIV, Ekim 1950, sayı 56, s. 589-594.

Harezmşâhlar-Gazneliler

Gazneli Sultan Mahmûd, her fırsatta Harezm'i itaat altına almayla çalışmaktaydı. Muhtemelen bu amaçla kız kardeşi Hurrey-i Huttali (veya Hurrey-i Kalçı)'yi Harezm'deki Memûnîler hanedanının ikinci hükümdârı Ebû'l-Hâs Ali ile evlendirmişti³⁰⁹. Ebû'l-Hâs 1015'te öldürölünce Hurre'nin, Sultan Mahmûd'un izniyle yerine geçen kardeşi Ebû'l-Abbâs Memûn (1015-1017) ile evlendirildiğini yukarıda zikretmiştik. O böylece hem Sultan Mahmûd, hem de Halîfe nezdinde büyük itibara sahip oldu. Bu itibarla Halîfe el-Kaadir Billah, Harezmşâh'a hil'at, aht ve liva gönderdiği vakitte bununla beraber Aynü'd-devle ve Zeynü'l-mille lakabını verdi. Halîfe bu emanetleri götürmek ve bu lakapları tebliğ etmek için Sâlâr-ı Hâciyân Hüseyin'i memur etmişti³¹⁰.

Bu evlilik dolayısıyla Sultan Mahmûd ile Ebû'l-Abbâs aralarında mektuplaşır birbirlerine mülâttifeler yazarlar hediyeler gönderirler ve iyi münasebette bulunurlardı. Ebû'l-Abbâs Memûn her hususta Emîr Mahmûd'un hatırına riayet ederdi ve kendisine son derecede saygı besler ve ona tevazu gösterirdi; o derecede saygı gösterirdi ki meselâ şarap meclisi kurulduğu vakit en ileri gelen devlet adamlarını, haşemi, evlâtlarını, dergâhında bulunan Sâmânî ve Saffârî emîrleri ve civardaki vilâyetlerden gelen elçileri çağırırdı. Onlarla şarap içerken üçüncü kadehini eline aldığı vakit ayağa kalkar Emîr Mahmûd'un şerefine içer, sonra otururdu; bütün mecliste bulunanlar da kendisiyle beraber ayağa kalkarlardı. Hepsine birer birer emrederdi. Bunların hepsi yeri öperlerdi. Kendisiyle beraber onlar da ayak-

309 Beyhakî, s. 683; Nâzım, s. 866; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1989, s. 36.

310 Beyhakî, s. 682.

ta dururlar Emîr Mahmûd'un şerefine şarap içerlerdi. Şarapları içtikten sonra Emîr yine yerlerine oturmalarını emrederdi. Sonra bir hizmetçi gelirdi onun peşinden müzannîlerin hediyelerini getirirler, her birine kıymetli birer at ve esvap ile içinde on bin dirhem bulunan keseler verirlerdi. Bununla birlikte Harezmdeki Memûnîler hanedanının son üyesi olan Ebû'l-Abbâs Memûn, Hurre ile evlenmişse de, Mahmûd'dan korkmakta ve bu sebeple Gazneliler'e karşı Karahanlılar ile ittifak yapmak istemekteydi³¹¹. Fakat Karahanlılar, onunla görüşmelerde bulunmakla beraber bir askeri anlaşmaya yanaşmıyorlar, daha çok Gazneliler ile onun arasında olmayı tercih ediyorlardı. Karahanlılar'ın aracılığı ile Sultan Mahmûd ile Harezmşâh arasında bir barış yapıldı. Fakat hutbenin Sultan Mahmûd adına okunmaya başlanması, Harezm ordusu komutanları arasında bir anlaşmazlığa yol açtı. Bu komutanlar Buharalı Alptekin önderliğinde Ebû'l-Abbâs Memûn'un köşkünün dört bir etrafını ateşe verdiler, nihayet kendisini yakalayıp öldürdüler. Bu vak'a 407 yılında Şevval ayının ortasında Çarşamba günü vaki oldu (17 Mart 1017). Ebû'l-Abbâs Memûn öldüğü vakitte otuz iki yaşında idi. Harezmşâh'ın ölümünden sonra onun kardeşinin oğlu Ebû'l-Hâris Muhammed b. Ali'yi getirip saltanat tahtına çıkardılar. Bu emîr on yedi yaşında idi. Devlet erkânı Ahmed Turan'ı bu genç emîre vezîr yaptılar; Alptekin bu suretle memleketle tamamıyla hâkim oldu. Alptekin ve adamları bu çocuğu bir köşede oturtular bir işe karıştırmadılar; istediklerini yaptılar, rast geldiklerini öldürdüler ahalinin ellerinden mallarını aldılar, ocaklarını söndürdüler. Biraz gayret eseri gösterenleri ezdiler. Dört ay kadar memleket bunların ellerinde kaldı; bu müddet zarfında memleket mahvoldu³¹². İsyanlılar Sultan Mahmûd'un bunu hoş karşılamayacağını ve onun intikamını alacağını anladılar, bu yüzden onunla savaşmağa ve mücadele etmeğe and içtiler. Bu haber Sultan Mahmûd'a ulaşınca asker toplayıp onlara karşı harekete geçti. Bu ordu onlara yaklaşıncı ordu kumandanları olan Alptekin onları topladı ve Gaznelilerin öncü birliklerini karşılamağa çıkmalarını ve askerlerine saldırıya geçmelerini emretti. Hep beraber harekete geçtiler, savaşa girdiler. Aralarında çok şiddetli çatışmalar oldu. Sultan Mahmûd durumdan haberdar olunca başka bir orduyla onlara doğru ilerledi ve savaşırken yetişt.

311 Beyhakî, s. 683; Karş. Nâzım, s. 866.

312 Beyhakî, s. 690.

Harezmliler öğleye kadar dayandılar ve mertçe savaştılar, fakat sonunda mağlûp olmaktan kurtulamadılar. Alptekin de kurtulmak gayesiyle bir gemiye bindi, ancak adamlarıyla aralarında huzursuzluk çıktı. Adamları ona karşı ayaklandılar ve elini ayağını bağlayarak gemiyi Sultan Mahmûd'a geri gönderip teslim ettiler. Sultan Mahmûd Alptekin'i ve esir düşen diğer kumandanları yanına alıp götürdü ve hepsini Ebû'l-Abbâs Memûn'un kabri başında idam etti. Geri kalan esirleri de bölük bölük Gazne'ye gönderdi. Bunlar Gazne'de toplanınca hepsini serbest bıraktı ve yiyecek verdi, daha sonra ise Hindistan'daki beldelerini düşmana ve bozgunculara karşı korumaları için onları Hindistan'a sevk etti. Sultan Mahmûd Harezm'e hâkim olduktan sonra buraya hâcibi Altuntaş'ı nâib tayin etti³¹³.

Ebû'l-Abbâs Memûn'un kendi askerleri tarafından öldürülmesi, Harezm ülkesini ele geçirmeyi tasarlayan Sultan Mahmûd için bir fırsat olmuştu. Böylece Sultan Mahmûd, öldürülen hükümdârın karısı yani kız kardeşi adına, bu ülkenin iç işlerine karışmış oldu. Yukarıda sözünü ettiğimiz evliliğin Harezmlilerin lehine değil aleyhine sonuçlar doğurduğu görülüyor.

Harezmşâhlar-Irak Selçukluları

Irak Selçuklu Sultanlarının Harezmşâhlardan kız almalarıyla bu devlet ile de siyâsî mahiyette ilişkiler kurulmuştur. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Irak Selçukluları'nda 1159-1161 yılları arasında hükümdârlık yapan Süleymânşâh meliklik yıllarında amcası Sultan Sancar'ın yanında bulunmuş ve Sultan Sancar, onu veliaht tayin emişti. Sultan Sancar, Muharrem 533 (=Eylül-Ekim 1138)'de Harezm üzerine sefere çıktı, Atsız da ordusunu hazırlayarak mukâbil harekâta geçti. Ancak, Sultan Sancar karşısında tutunamayan Harezm ordusu bozularak dağıldı. Öldürülenler arasında Atsız'ın oğlu Atlığ da vardı. Ordusunu toparlayamayan Atsız kaçmayı tercih etti. Böylece bütün Harezm'i itaat altına alan Sultan Sancar, burayı kardeşi Muhammed'in oğlu Süleymânşâh'a iktâ ile ona atabeg, vezîr ve hâcib tayin etti. Sultan Sancar Horâsân'a döndükten sonra Atsız, Süleymânşâh'ı Harezm'den çıkarmakta fazla güçlükle karşılaşmadı, bu teşebbüste Harezm halkının da yardım ve desteğini sağladı³¹⁴.

Sultan Sancar'ın esâreti sırasında 1153 Temmuz ve Eylül aylarında Merv'i iki kere şiddetli yağmaya uğratmış olan Oğuzlar, bölgede pek büyük tahribatlar yaptılar. Bu arada Oğuzlara karşı yapılacak olan mukavemet hareketini ciddi bir şekilde ele alıp, teşkilâtlandırmaya çalışan Sultan Sancar'ın vezîri Nâsireddîn Tâhîr b. Fahrülmülk b. Nizâmülmülk, bütün bu karışık siyâsî vaziyet içerisinde önce, Kazvîn'de hapiste bulunan Süleymânşâh'ın getirtilmesine karar verdi. Böylece Süleymânşâh, Horâsân Selçuklu ordusunun başına geçti. Fakat Horâsân askerleri Oğuzlar karşısında başarısız olup, zayıf düşünce o, 1156'da ölen babası Harezmşâh Atsız³¹⁵'in yerine tahta çıkan İl Arslan'ın yanına gitti.

314 İbnü'l-Esir, XI, s. 67; Ahmed b. Mahmûd, II, s. 48; Mirhond, II, s. 704; Barthold, "Hârizmşâh", s. 347.

315 Atsız'ın ölümü 9 Cemâziyülâhîr 551 (31 Temmuz 1156). Mirhond, II, s. 705; İbn İsfendiyâr, *Târih-i Taberistân*, Neşr. Abbâs İkbâl, Tahran 1320, s. 94.

İl Arslan, Süleymânşâh'ı kendi kız kardeşiyle evlendirdi, fakat daha sonra hoşuna gitmeyen bazı davranışları yüzünden, onu yanından uzaklaştırdı³¹⁶.

Ancak bu evlilikten bahseden kaynak bu hatunun ismini vermemektedir. Bondârî, Hemedân'da oturan İl Arslan'ın bu hemşiresinin, Süleymânşâh'ın bütün işlerini gördüğünü, onun üzerinde karısı olan Harezmşâh melikesinin büyük tahakkümü olduğunu ve bu nedenle onun Harezmli kumandanlara meylettğini belirtmektedir³¹⁷. Yukarıda Irak Selçukluları bahsinde Harezmşâh melikesinin onun üzerinde ne kadar etkili ve kurtuluşuna dahi vesile olduğunu tafsilatıyla anlatmıştık.

316 Bondârî, s. 222; Cüveynî, s. 5.

317 Bondârî, s. 211; Karş. Öztuna, I, s. 516.

Melike Terken Hatun

İlarslan 19 Receb 567 (17 Mart 1172) tarihinde öldü³¹⁸. Harez- mşâh İl Arslan'ın karısı olan ve sağlığında siyaset sahnesinde adı hemen hemen hiç geçmeyen Melike Terken Hatun kocasının ölü- münden sonra, onun küçük oğlu ve aynı zamanda veliahdı olan Sultanşâh, Harezm tahtına çıkardı. Devlet idaresi ise gerçekte anne olarak kendi ellerinde bulunuyordu. Rivâyete göre Melike Terken Hatun, yalnız başına hükmetmek için İl Arslan'ın büyük oğlu olan ve Cend şehrinde valilik yapan Tekiş'i tahtından mahrum bırakarak, tâcı ve tahtı bu küçük oğluna verdirmişti³¹⁹.

Melike Terken Hatun, İl Arslan'ın diğer bir karısından olan oğlu Tekiş'e bir elçi göndererek, yanlarına gelmesini istedi. Bu onun, Sultanşâh'a tâbiyetini arz etmesi anlamına gelmekteydi. Fakat Tekiş, bu teklifi kabul etmediği için, ana-oğul onun üzerine asker sevk ettiler. Harezm ordusunun üzerine doğru gelmekte olduğunu haber alan Tekiş, doğruca Karahıtay hükümdârına giderek, ondan yardım istedi. Sultanşâh ve annesi bu ittifâkı ve Karahıtay askerlerinin hü- cumunu haber alınca savaşmadan Harezm'i terk ettiler [568 (1172- 1173)]³²⁰. Tekiş ise Karahıtay ordusuyla birlikte Pazartesi 22 Rebi- yülâhir 568 (11 Aralık 1172) tarihinde Harezm'de tahta çıkmıştı. Harezm'in kaybedilmek üzere olduğunu gören Melike Terken Ha- tun, o sırada Horâsân bölgesinin en mühim gücü haline gelmiş olan Mü'eyyed Ayaba ile ittifâk teşebbüslerine girişti. Ona nefis mücev- herler, kıymetli mallar sundu ve Tekiş'e karşı kendilerine yardım ettiği takdirde Harezm mülkünden vaat etti³²¹.

318 İbnü'l-Esîr, XI, s. 303; Reşidüddin Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, Hkm. Nr. 703, vr. 150 b; Hâfız-ı Ebrû, Ayasofya Nr. O. 3035, vr. 392 a; Hondmîr, II, s. 633.

319 Cüveynî, II, s. 15; Karş. Reşat Genç, "Terken Hatun", *Türk Ansiklopedisi*, XXXI, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1982, s. 117; Abdülkerim Özaydın, "Ha- rezmsâhlar Devleti", *Türkler Ansiklopedisi*, IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 887.

320 Cüzcanî, s. 329; Cüveynî, II, s. 17; Hasan-ı Yezdî, Fatih Nr. 4307, vr. 227 b.

321 Cüveynî, II, s. 18; İbnü'l-Esîr, XI, s. 303, 377; Hâfız-ı Ebrû, Ayasofya Nr.

Onun süslü vaadlerine aldanan ve gururlanan Mü'eyyed Ayaba, bu ittifâk teklifini kendi siyâsî çıkarları ve hâkimiyetini genişletmek açısından bir fırsat sayarak, onlara yardım için harekete geçti. Mü'eyyed Ayaba'nın Horâsân ve Sultanşâh'a ait Harezmi askerleri Horâsân'da toplanarak Tekiş'le savaşmak üzere Harezmi'e doğru yola çıktılar. Müttefik kuvvetler Harezmi'e otuz fersah yaklaştılar. Tekiş rakiplerini bozkırın kenarındaki Subarlu denilen kasabanın yakınında bekliyordu. Nihâyet Harezmi askerleri öncü grubun içinde bulunan Mü'eyyed Ayaba'yı esir etmeyi başardılar ve Tekiş'in huzuruna çıkardılar. 569 yılının Kurban Bayramı Arafе günü (11 Temmuz 1174) Mü'eyyed Ayaba iki parçaya ayrıldı. Sultanşâh ve annesi ise kaçarak Dîhistân'a gittiler. Tekiş de onların arkasından Dîhistân'a hareket etti. Tekiş, şehri zorla teslim aldı ve Sultanşâh'ın annesi Melike Terken Hatun'u yakalayarak, öldürdükten sonra Harezmi'e döndü. Sultanşâh ise oradan kaçmayı başardı³²². Kaynaklardaki Melike Terken Hatun'un "kendi oğlunu tahta oturttuğu" şeklindeki ifadeler onun Tekiş'in üvey annesi olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca Tekiş'in onu öldürtmesi de öz annesi olmadığına dair kuvvetli bir delil sayılabilir. Neticede Terken Hatun, iktidar hevesi yüzünden hayatından olmuştur.

O. 3035, vr. 392 a; Şebânkâreî, Yeni Cami Nr. 909, vr. 208 a; Benâketî, Asir Ef. Nr. 254, vr. 52.

322 İbnü'l-Esir, 1987: XI, 303; Hâfız-ı Ebrû, Ayasofya Nr. O. 3035: 392 a; Şebânkâreî, Yeni Cami Nr. 909: 208 a; Hasan-ı Yezdî, Fatih Nr. 4307: 227 b; Cüveynî, II, s. 18, 19; Reşîdüddîn Fazlullâh, Hkm. Nr. 703, vr. 150 ab; Mirhond, 1358: II, 706; Hilâlî, Ayasofya nr. 0.3467: 345 a.

Harezmşâh Tekiş

Sultan Sancar'ın vefatından sonra ortaya çıkan koşullarda bilhas- sa Horâsân bölgesinde Selçuklular devrindeki barış ve siyasi istik- rar ortamına geri dönmek için Harezmşâhlar gibi büyük bir devlete gerçekten ihtiyaç duyuluyordu. Horâsân bölgesinde Nişâbûr Me- likliği olarak ortaya çıkan ve Mü'eyyed Ayaba'nın kurmuş olduğu hanedan bu hususta Harezmşâhlara engel teşkil etmekteydi. Ayrıca 1172'den beri on dört yıl geçmiş olmasına rağmen Harezmşâhlar hanedanının taht kavgaları da bu süreci geciktirmiştir.

Nihayet Sultan Tekiş, Nişâbûr'u Mü'eyyed Ayaba'nın torunu olan Sancarşâh'ın elinden alarak, büyük oğlu Nasıreddîn Melik- şâh'ı Horâsân niyâbetine tayin etti. Böylece Horâsân hâkimiyeti kesin olarak Harezmşâhlara geçmiş oluyordu. Sultan Tekiş Ey- lül-Ekim 1187'de Harezm'e geri dönerken³²³ Sancarşâh'ı, annesini ve Nişâbûr'un tanınmış kişilerini kendisiyle birlikte Harezm'e gö- türdü. Sultan Tekiş kaynaklarda ismi belirtilmeyen Sancarşâh'ın annesi ile izdivaç gerçekleştirmiştir³²⁴. İbnü'l Esîr, Harezmşâh'ın, Sancarşâh'ın annesiyle evlenip, kızını da ona verdiğini, sonra kızı ölünce kız kardeşiyle evlendirdiğini belirtmiştir³²⁵.

Bu münasebetle Harezmşâh Tekiş, Sancarşâh'a tıpkı oğullarına karşı duyduğu sevgi ve ilgiyi gösteriyordu. Fakat Sancarşâh'ın an- nesi, Nişâbûr'un ileri gelenlerini oğlunun yanına çekmek için, on- lara altın ve mücevherler gönderiyordu. Bu sıralarda Sultan Tekiş'e, Nişâbûrluların Sancarşâh'a bey'at ettikleri haber verildi. Bu tasarı daha icra safhasına konmadan önce, Harezmşâh Tekiş, Sancarşâh'ı tutuklatarak, gözlerine mil çektirdi ve sonra da zindana attı.

323 İbnü'l-Esîr, XI, s. 305; Cüveynî, II, s. 34; Reşîdüddîn Fazlullâh, Hkm. Nr. 703, vr. 151 a; Hâfız-ı Ebrû, Ayasofya Nr. O. 3035, vr. 392a.

324 Bu hatun, Nişâbûr Meliki Toganşâh b. Mü'eyyed Ayaba'nın dul zevcesi idi. Öztuna, I, s. 516.

325 İbnü'l-Esîr, XI, s. 305.

Bir müddet sonra hemşiresinin ricası üzerine Sultan Tekiş, Sancarşâh'ı hapisten çıkararak, daha önce sahip olduğu toprakları ona geri verdi ve bir miktar tahsisat bağladı. Fakat bu sefer de ecel onu yakaladı ve 595 (1198-1199) yılında vefat etti³²⁶. Böylece Tekiş'in eşi ve Sancarşâh'ın annesi olan bu hatunun bu devrede önemli rol oynadığı görülmektedir.

Sancarşâh'ın vefatıyla birlikte Horâsân kesin olarak Harez-şâhların egemenliğine girmiş oluyordu. Sancarşâh, Gur Sultanı Gıyâseddîn ile de münasebetler kurmuştu. Vaktiyle Toganşâh, Nişâbûr'da tahta çıktığında, Gur Sultanı Gıyâseddîn'in kızını oğlu Sancarşâh'a istemiş ve almıştı. Şimdi Nişâbûr'un Tekiş tarafından zaptından sonra, Gur Sultanı Gıyâseddîn kızı Melike Celâlî'yi Şafii imamının kavliyle boşatıp geri aldı ve Gur'da Melik Alâeddîn ile evlendirdi³²⁷.

326 Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 166.

327 Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 164.

Harezmşâh Tekiş-Kanlı Münasebetleri ve Terken Hatun

Tekiş döneminde devlet politikasında önemli rol oynayan hatunlardan biri, Tekiş'in Kanglılar ile kurduğu münasebetler sonucu evlendiği Terken Hatun'dur. Böylece Sultan Tekiş'in siyasî hayatında, annesi Melike Terken Hatun'un dışında bir Terken Hatun daha rol oynayacaktır. Terken Hatun, Alâaddin Muhammed'in saltanat sürdüğü dönem boyunca (1172-1200) Harezmşâhlar'ın devlet politikasında önemli bir rol oynadı. Nesevî'ye göre, Cenkşî'nin kızı olan Terken Hatun, prenseslere lâyık bir düğün merasimiyle Harezmşâh Tekiş ile evlenmiştir³²⁸.

Sultan Tekiş tarafından Azerbaycan İlidenizliler Atabegi Pehlivan'a gönderilen Ekim-Kasım 1181 tarihli mektupta Kıpçakların Uran kabilesi başbuğu Alp Kara ile yapılan ittifak neticesinde Taraz'a kadar olan toprakların ele geçirildiğinden bahsedilirken ayrıca Alp Kara'nın oğlu Kıran'ın akraba olduğu ifade edilmiştir³²⁹.

Son cümleden Tekiş'in Terken Hatun'la yaptığı evlilik kastedilmektedir ki, bu evlilik her iki taraf için de dönüm noktası olmuştur. Bu mektupta ayrıca Alp Kara için kullanılan ifadeden, onun henüz gayrimüslim olduğu da ortaya çıkmaktadır. Bu hususa rağmen Alp Kara'nın Müslüman olmayan Karahıtaylara karşı Müslüman bir hükümdarla ittifak yapması da dikkatlerimizden kaçmamaktadır. Demek ki Harezmşâhlar Devleti'ni bir imparatorluk haline getirmiş olan Harezmşâh Tekiş, bu yolda karısı Terken Hatun'un da büyük ölçüde yardımını görmüştür. Terken Hatun'un mensup bulunduğu Türk kavmi hakkında kaynaklarda birbirine yakın ifadeler bulun-

328 Meltem Demiralp, *Harezmşâhlar Devleti'nde Ala'ddin Muhammed'in Annesi Terken Hatun*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997, s. 17.

329 Muhammed b. Müeyyedi'l-Bağdâdî, *Et-Tevessül ilâ't-Tevessül*, Neşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran 1315, s. 174 vd.

maktadır.

Cüveynî, Mirhond ve Ebû'l-Gâzî, Terken Hatun'un Kanglı adlı bir Türk kabilesinden olduğunu, Nesevî, Yemek kabilesinin Bayaut boyundan Cenkşi adında bir beyin kızı olduğunu Cüzcanî Kıpçak reisi Katır Bugu Han'ın kızı olduğunu rivayet etmektedirler. Biz Katır Bugu Han'ın Alp Kara ile akrabalığı dolayısıyla Uran kabilesinden olduğunu biliyoruz. Bu duruma göre Terken Hatun'un Kıpçak veya Kanglı-Kıpçak kavminden olduğu ortaya çıkmaktadır.

Kaynaklar ve bilhassa resmi vesikalar, Harezmşâhların Kanglılarla belirli şekilde temaslarının Sultan Tekiş zamanında, Anuş-tigin'den takriben seksen sene sonra gerçekleştiğini ve ancak o zamandan itibaren yani Terken Hatun'un Harezmşâh Tekiş ile evlenmesini müteakip, Kanglıların Harezm topraklarına kütleler halinde bütün aile efradı ve hayvanlarıyla birlikte gelip yerleştiklerini gösteriyor. Kanglı-Kıpçak unsurunun, bilhassa Sultan Tekiş'in Terken Hatun ile evlenmesinden sonra, Harezm'e bağlı memleketlerde yoğunluk kazandığı anlaşıyor. Bozkır kavimleri ile dostluk çerçevesinde gelişen ilişkiler Harezmşâhlara güç vermiştir. Sultan Tekiş hizmetine giren Kanglılara oldukça iyi imkânlar sunma yoluna gitmiştir. Bu cümleden olarak Sultan Tekiş oğlu Muhammed'e yüz yetmiş bin asker bırakmıştır ki, bunların önemli bir kısmının kendi beylerinin idaresinde hizmet eden Kanglılar olduğunda şüphe yoktur. Harezmşâhlar ordusunun kuvvetlenmesinde kocası Tekiş'den sonra en büyük rolü oynayan Terken Hatun onların en mükemmel hamisi olmuş, kendisinin tabii dayanağı olan bu unsura yüksek askerî makam ve mevkiileri sağlayarak, onlarla birlikte devletin hâkimi haline gelmiştir³³⁰. Terken Hatun'un Tekiş ile evlenmesinden sonra akraba Türk boylarından bir kısmının Harezm'e gelerek yerleşmeleri ve Terken Hatun'un bu zümreyi daima himaye etmiş olması onların Harezmşâhlar Devleti içinde kudretli bir askeri sınıf olmalarına imkân sağlamıştır.

330 Kafesoğlu, *Harezmşâhlar Devleti Tarihi*, s. 41; Karş. Osman Yorulmaz, *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2012, s. 100; Genç, s. 118.

Tekiş'in Çocuklarını Evlendirmesi

Yukarıda anlattığımız Subarlu savaşının akabinde Mü'eyyed Ayaba'nın öldürülmesinden sonra Harezmşâh Tekiş, Harezm'e gelip harabeleri tamir ettirdikten sonra kışı geçirmek üzere Mâzenderân'a gitti. Mâzenderân hâkimi İsfahbed Hüsâmüddeve Erdeşir (1171-1205) ile Harezmşâh'ın ilişkileri son derece iyileşmişti. İsfahbed, Harezmşâh'ın kızına talip oldu, bu vazife ile Harezm'e giden elçi gayet iyi karşılandı. Ancak Tekiş, kızı Şâh Hatun küçük olduğu için bir müddet beklemek icap ettiğini söyledi. Takriben üç-dört sene sonra ve hadiselerin incelenmesine nazaran 1181-1182 yıllarında, aralarında Harezm'a sık sık gidip gelen Seyyîd Cemâleddîn Ebû'l-Kasım ile müellif İbn İsfendiyâr'ın amcası Sadeddîn Zâhidî'nin de bulunduğu bir heyet kızı almak üzere yüz bin Nîşâbûr altını, Rum, Bağdâd, Tişis kumaşları, mücevherat gibi muazzam hediyelerle Gürgânc'a gittiklerinde, kızın annesinin ve büyük ümeranın yol hazırlığı için, sekiz ay kadar orada kaldılar, onlara saygı gösterilip, hürmet edildi. Tekiş, kızı Şâh Hatun'u annesinin refakatinde yola çıkardı. Bu münasebetle ta Subarlu hududuna kadar bütün Harezm donatıldı, kız Dîhistân sınırlarında karşılandı ve Mâzenderân'da dört ay şenlikler yapıldı³³¹.

Daha sonraki hadiselerde görüldüğü gibi Harezmşâh Tekiş'in Nîşâbûr Melikliği'ne karşı yapmış olduğu son seferde, bu evlilik münasebetiyle aralarında sıhriyet bulunan İsfahbed Hüsâmüddeve Erdeşir onun maiyetine iki bin kişilik bir kuvvet göndermişti. Bu olaylardan anlaşıldığına göre Harezmşâh Tekiş, Mâzenderân bölgesini de kendisine tâbi kılmış bulunuyordu³³².

331 İbn İsfendiyâr, II, s. 136, 138.

332 Kafesoğlu, *Harezmşâhlar Devleti Tarihi*, s. 108.

Batı bölgesinde Irak Selçukluları'nın da Harezmşâhlar ile akrabalık kurma teşebbüslerinde bulunduklarını görüyoruz. Onları bu teşebbüslere şüphesiz siyasi şartlar zorlamıştır; şöyle ki Azerbaycan Atabegliği'nin başına geçen Pehlivan'ın oğlu Kutluğ İnanc, Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'a muhalefete başlamış, fakat Kazvîn civarında mağlup edilmişti (Cemâziyelâhir 588/ Haziran 1192). Kutluğ İnanc, Rey'e çekildikten sonra boş durmadı ve Irak'ı ele geçirmek üzere Harezmşâh Tekiş'ten yardım istedi. Harezmşâh Tekiş durumu kendi hesabına müsait bularak harekete geçti ve Rey şehrine gelerek Taberek kalesini zaptetti. II. Tuğrul, Harezmşâh'ın ileri harekâtını önleyebilmek için dostane tavırlar takınmak zorunda kaldı, hatta kızını bu sebeple Harezmşâh'ın oğlu Yunus Han ile evlendirmek yoluna gitti³³³.

II. Tuğrul, Kutluğ İnanc'ın babası olan Atabeg Pehlivan'ın dul karısı İnanc Hatun ile evlenmek suretiyle durumu kurtarmaya çalıştı ise de Halife en-Nâsır (1180-1225), II. Tuğrul ile savaşıma teşvik etmek maksadıyla Selçuklulara ait olan eyâletleri Tekiş'e iktâ suretiyle peşkeş çekti. Diğer taraftan II. Tuğrul'un Cibâl ve Azerbaycan'a giden yollara hâkim bulunan Rey ve Taberek kalelerini ele geçirmesi ve Harezmli askerlerin bir kısmını öldürmesi Harezmşâh Tekiş'i harekete geçirdi. İki taraf arasında yapılan savaşta Tuğrul mağlup oldu ve yukarıda Irak Selçukluları bahsinde anlatıldığı gibi Tekiş onun bütün ülkesini ele geçirdi³³⁴.

19 Ramazan 596 (3 Temmuz 1200)'da vefat eden Harezmşâh Tekiş'in³³⁵, Melik Han ve Kutbeddîn Muhammed adlarında iki oğlu vardı. Bunlardan büyük oğlu Melik Han, 1193 Aralık ayında babası tarafından Merv valiliğine, diğer oğlu Kutbeddîn Muhammed (sonradan Âlâeddîn Muhammed), amcası Sultanşâh'ın ölümünden sonra babası tarafından Nişâbûr vâililiğinin etayin edilmişti. 9 Rebiyülâhir 593 (2 Mart 1197) tarihinde ölen Melik Han'ın geriye Hindû Han ve Arslan Han adlı iki oğlu kaldı³³⁶.

333 Râvendî, II, s. 336.

334 Ergin Ayan, "Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri", *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Dergisi*, 2008, Cilt 10, Sayı I, s. 162.

335 Cüveynî, II, s. 46.

336 İbnü'l-Esîr, XII, s. 97, 116; Cüveynî, II, s. 39.

Harezmsâh Muhammed

Tekiş zamanında Mâzenderân hâkiminin Sultan'ın kızıyla evlenmesi aradaki ilişkileri kuvvetlendirmişti. Fakat daha sonra babası Tekiş'in ölümü üzerine Harezmsâh Muhammed zamanında Mâzenderân'ın iç işleri karıştı. İsfahbed Rüstem b. Hüsâmüddevle'nin çocuğu yoktu. Bunun için kendi yetiştirmelerinden olması sebebiyle güvendiği Ebû Rıza Hüseyinü'l-Alevî'yi kumandan tayin ederek askeri kuvvetleri onun emrine vermiş, ayrıca onu kız kardeşi ile de evlendirmişti. Fakat İsfahbed, padişahlık sevdasına düşen Ebû Rıza Hüseyinü'l-Alevî'nin ihanetine uğradı ve 606 Şevvâl (1210 Nisan) ayında öldürüldü³³⁷. Bu yüzden memlekette kargaşa çıktı. İsfahbed'in hemşiresi olan Ebû Rıza'nın karısı, erkekler gibi davranarak ağabeyinin intikamı için kocasını yakalatarak işkenceyle öldürtünce işler daha da karıştı. Cüveynî'ye göre, durumdan faydalanmak isteyen Azerbaycan Atabegi Muzafferüddin Özbek'in Irak valisi Mengli, Mâzenderân üzerine yürüdü. İsfahbed Rüstem b. Hüsâmüddevle'nin hazinelerini aldıktan başka hemşiresi ile evlenmek istedi. Fakat o, bunu reddederek Harezmsâh Muhammed'e elçi gönderdi. Kendisini melike olarak, memleketini de cihaz olarak Harezmsâh Muhammed'e takdim etti. Bunun üzerine Harezmsâh, Mâzenderân'ı kendine bağlamak ve İsfahbed'in kız kardeşini getirtmek için bir nâib gönderdi. Harezmsâhla evlenmek arzusunda olan İsfahbed'in kız kardeşi Harezmsâh'e gitti. Fakat Harezmsâh, onu emirlerinden biriyle evlendirdi. Zaten Mâzenderân emirleri ve ileri gelenleri de Harezmsâh'e tamamiyle itaat etmeyi tercih ediyorlardı. Harezmsâh Muhammed, bir yıl sonra da Mâzenderân'ın yönetimini Dihistân Emîri Emîneddîn'e verdi. Bu şekilde Harezmsâh, savaşa ele geçirilmesi mümkün olmayan o ülkeyi yönetimi altına aldı³³⁸.

337 İbn İsfendiyâr II, s. 175; Cüveynî, II, s. 73 vd.

338 Cüveynî, II, s. 74.

Karahanlı Osman Han'ın Terken Hatun'un Torunu ile İzdivacı

Yukarıdaki olayların cereyan ettiği sıralarda Karahıtaylar, Harezmi üzerindeki baskılarını önemli ölçüde arttırmışlardı. Diğer taraftan Batı Karahanlı hükümdarı Osman Han döneminde Harezmsâhlar Devleti büyük bir güç oluşturmuştu. O sırada Harezmsâh Muhammed'in büyüklüğü, gücü ve heybeti herkesçe duyuldu. Ülkesinin alanı genişledi, ona bağlı olmayan ülke halkları, bile ona bağlanmak istemişlerdir. Karahıtay hükümdarı Gur Han'a duyulan hoşnutsuzluklar, Harezmsâh'ın lehine işliyordu, Mâverâünnehr'in ileri gelenleri, Harezmsâh'a arka arkaya mektuplar yazarak ondan Hıtayların zulmünden ve baskılarından kendilerini kurtarmasını istediler. Onların Hıtaylardan kurtulmak istemelerinin en önemli sebebi Müslüman olan kendilerinin putperest olan Hıtayların emri altında yaşamalarıydı³³⁹. Semerkand'da ise bu sırada Karahanlı hükümdarı Osman Han'ın Karahıtaylar ve Harezmsâhlar arasında önce biri, sonra öteki ile anlaşarak devletini korumaya çalıştığı görülmektedir, ancak onun hâkimiyetinin Buhârâ'yı içine almadığı anlaşılmaktadır³⁴⁰.

Bütün Horâsân bölgesi tamamiyle Harezmsâh'ın hâkimiyeti altına girdikten sonra Harezmsâh, Ceyhun Nehri'nin karşı tarafına geçip Karahıtaylar üzerine yürüdü. Buhârâ'ya varınca ora halkı, onun egemenliği altına girdi. Harezmsâh, Buhârâ'nın işini yoluna koyduktan sonra Semerkand üzerine yürüdü. Önden Semerkand Sultanı Osman Han'a haberciler gönderdi. Kızını kendisine vermediği için Gur Han'a kırgın olan Osman Han, Harezmsâh'ın gelişinden çok memnun oldu. itaat etmeyi kabul ederek onun adına sikke bastırıp hutbe okuttu. Semerkand halkı da Harezmsâh'ı büyük bir coşkuyla karşıladı. Daha sonra iki Sultan bir araya gelerek Hıtay

339 Cüveynî, II, s. 73, 123.

340 Barthold, s. 376.

Hanı'nı ortadan kaldırmanın yollarını konuştular.

Ona karşı yapılacak cihatta güç birliği yapmayı kararlaştırdılar. Harezmşâh, tedbir olarak şehrin kale duvarlarının onarılmasını emredip annesi Terken Hatun'un akrabalarından Emîr Tört Aba'yı Osman Han'ın yanına temsilci olarak bırakarak cihat için cesur savaşçılarından oluşan ordusuyla yola düştü. 607 yılının Rebiyülevvel (Ağustos-Eylül 1210) ayında Andican civarındaki İlamış sahrasında Harezmşâhlarla Karahıtaylar arasında çok şiddetli bir savaş oldu. Neticede Karahıtaylar mağlup olup yüz yaşını aşkın olan başkumandan Tayangu esir edildi. Harezmşâh Muhammed, Karahıtaylar'a karşı elde ettiği bu zaferden sonra Mâverâünnehr'e doğru yoluna devam edip, Özkent'e kadar ulaşmıştı. Harezmşâh, Harezm'e geri dönerken, kızı ile düğünlerini yapmak ve aralarındaki dostluğu kuvvetlendirmek için Osman Han'ı da birlikte götürmüştü. Gürgânc'da Harezmşâh Muhammed'in kızı Han Sultan ile evlendiğinde Osman Han, yirmi beş yirmi altı yaşlarında bir gençti³⁴¹. Harezmşâh Muhammed, ona bir sultanın diğer bir sultana davrandığı gibi davrandı. Düğünden sonra Osman Han ülkesine dönmek istediye de Terken Hatun izzet ve ikram nişanesi olarak; damadın kız evinde kalma geleneğine uyarak onu bir yıl Harezm'de tutmak istedi³⁴².

Harezmşâh Muhammed, ikinci defa Karahıtaylar üzerine yürüyünce Semerkand'a uğradı. Semerkandlılar, Osman Han'ı Harezmşâh'ın yanında görmeyince endişeye kapıldılar. Bunun üzerine Harezmşâh, güvendiği adamlardan bir grubu Osman Han'ı eşiyile birlikte getirmeleri için Harezm'e gönderdi. Harezm'de Osman Han'ı sultanlara lâyük bir şekilde uğurlayıp yanına asker ve hizmetçiler verdiler. Harezmşâh, Harezm'e dönünce kızından haberciler gelinceye kadar damadının günden güne makam ve mevkiini yükseltti. Buna mukabil Osman Han'ın Semerkand'a dönüşünü müteakip durum, karışık bir hal aldı. Osman Han, bir yıl sonra Harezm'e olan bağlılığını reddederek, tekrar Karahıtaylar'a yaklaşmak ve Gur Han ile birleşmek yoluna girmişti. Harezmşâh'ın kızının gönderdiği haber, Osman Han 'ın Harezmşâh'a cephe aldığı, Gur Han'ın kızını vermesiyle onun yeniden Gur Han ile dostluk bağlarını kurduğuyla ilgiliydi. İbnü'l Esir'e göre buna sebep olarak Harezmlilerin

341 Cüveynî, II, s. 75-78; İbnü'l-Esir, XII, s. 219 vd.

342 Cüveynî, II, s. 124.

Semer kand halkına zulüm ve tecavüz kadar kötü ve çirkin davranışlarda bulunmalarıdır. O sırada yeni kuvvetlerle takviyeli Karahıtay ordusu Semer kand'ı kuşattı, fakat hiçbir şey elde edemediler. Nihayet Harezmsâh Muhammed'in de oraya yöneldiği haberi karşısında çekildiler. Bu da gösteriyor ki, Karahıtaylar'ın eski sarsılmaz otoritesi ve kudreti artık nihayete ermiş bulunuyordu. Osman Han, bir taraftan şehri teslim etmek üzere Gur Han'ı davet ederken, diğer taraftan Semer kand'da sakin ne kadar Harez m askeri varsa hepsini katlettirmişti. Osman Han, Harezm liler'i öldürdükten sonra iki parçaya ayırıp çarşı ve pazarlarda halka gösterdi, üstelik karısının refakatinde Harez m'den gönderilmiş kimseleri de öldürttü ve zevcesi Han Sultan'ı eğlence âlemlerine çıkartarak herkesin gözü önünde diğer karısı olan Karahıtay Prensesi'ne hizmete mecbur etti. Hatta bir aralık onu öldürtmek istedi, fakat kadın daha evvel kaleye sığınarak kendini korudu. Osman Han, Han Sultan'ı öldürmek üzere kaleye doğru yürüyünce kadın, derhal kale kapılarını kapattı, cariyeleleriyle kendisini savunmaya başladı ve Osman Han'a gönderdiği haberde şöyle dedi: "Ben bir kadını m. Bir kadını öldürmek son derece ayıp bir şeydir ve sana karşı öldürmene sebep olacak herhangi bir kötü davranışta da bulunmuş değilim. Beni öldürmemen sonuç itibariyle senin için çok daha iyi bir davranış olur. Allah'tan kork ve bana ilişme!" Han Sultan'ın bu sözleri üzerine Osman Han, onu kendi haline bıraktı, rahat bırakmaktan alıkoymak için de kapısına bekçiler dikti. Bütün olup bitenler Harez m'e bildirilince zaten aşırılıktan uzak, her zaman konuşmaya hazır tabiatla bulunan Harezmsâh Muhammed, aniden gazaba kapıldı ve yapılan muameleyi aynen tekrarlayarak, Harez m'de mevcut, yalnız Semer kandlılar'ın değil bütün yabancıların katlini emretti. Harezmsâh'ın annesi Terken Hatun, böyle bir infazdan oğlunu alıkoymuş ve şöyle demişti: "Bu şehre uzun zamandan beri dünyanın dört bucağından insanlar gelip yerleşmiştir, dolayısıyla buradaki yabancıların hepsi, senin adamlarına kıyan bu adamın akrabaları değildir". Annesinin bu tavsiyeleri üzerine Harezmsâh, yalnız şehirdeki Semer kandlılar'ın öldürülmesini emretmişse de yine annesi onu bundan alıkoymuştu. Bu şekilde davranan Terken Hatun, oğlu Harezmsâh Muhammed üzerindeki nüfuzu sayesinde büyük ve çirkin bir katliama engel olmuştur³⁴³.

343 İbnü'l-Esîr, XII, s. 220-222.

Cüveynî'ye göre Harezmşâh'ın ordusuna karşı koyamayacağını anlayan Osman Han, kılıç ve bir kefenle Harezmşâh'ın huzuruna varmasına rağmen Harezmşâh, katliam yapılmasını emretti. Yaklaşık on bin Müslümanı öldürtmeleri üzerine Semerkand'lı seyyîdler, salihler, imamlar ve âlimler ellerinin üzerinde Kur'an-ı Kerim'i tutarak Harezmşâh'dan şefaatt dilediler. Onların isteğine karşı koymayan Harezmşâh, askerlerine kılıçlarını kınlarına koymalarını emretti. Osman Han'ı huzuruna getirdikleri zaman ona dönerek "Ey şerefsiz adam! Benim yüzümden karını küçük görüyor ve ona kaba davranıyorsan, o artık senin karın değildir. Böyle insanlığa sığmayan hareketleri nasıl yapabildin?" diye azarladı. Osman Han utançından başını öne eğerek hiçbir cevap vermedi. Harezmşâh, onun canına kıymak istemedi. Fakat Han Sultan adındaki kızının onun sağ kalmasını istememesi üzerine 609 (1212-1213) yılında bir gece onun hayatına son verdiler³⁴⁴.

Ayrıca Semerkand hükümdarının yakın akrabalarından bir grup onunla birlikte idam edilmişti. Hatta onların hanlık sülâlesine mensup bir tek fert bırakılmamıştı, tümü katledilmiş bulunuyordu. Nümizmatik buluntulara göre Özgen (Özkent)'de 574-607 arasında Ulug Sultan Celâlüddeve ve'd-dîn Kadir Han hükümdârlık yaptı. Yine Özgen'de darb edilen 607 (1210-1211) veya 608, 609 tarihli parada hükümdâr olarak Celâlüddeve ve'd-dîn Kül Arslan Hakan Mahmûd b. Ahmed'in adı geçmektedir. Bu duruma göre, Harezmşâh bu hükümdârları veya bunlardan birini öldürtmüştür³⁴⁵. Nihâyet Harezmşâh buralarda görevli vekillerini tayin ettikten sonra artık bütün bu çevre illerde ondan başka hüküm ve otorite sahibi kimse kalmamıştı.³⁴⁶

Terken Hatun'un durumu ise, kocasının ölümünden sonra daha da kuvvetlendi. Oğlu Harezmşâh Muhammed, özellikle anası Terken Hatun'a bağlı meselelerde şaşılacak derecede zavallı bir durumda kalıyordu. Terken Hatun, Harezmşâhlar İmparatorluğu'nun idaresinde ve siyasetinde Harezmşâh ile aynı derecede söz sahibi bir diğer hükümdâr gibi idi. Harezmşâh'ın verdiği emirler Terken Hatun'un müdahalesi ile bozulabiliyordu. Terken Hatun'a âdeta

344 Cüveynî, II, s. 125.

345 Cüzcanî, s. 265; B. Koçnev, *Nümizmatičeskaya İstoriya Karachanidskogo Kaganata (991-1209)*, İzdatelskiy Dom, Sofya 2006, s. 140.

346 Cüveynî, II, s. 126.

imparatorluğun dizginlerini veren, ona bu üstün kudreti sağlayan unsur ordu idi. Çünkü erlerden yüksek kumandanlara kadar büyük çoğunluğunu Terken Hatun ile birlikte veya daha sonra onun teşvik ve himayesi sonucunda bozkırdan gelen, Türk kabilelerinin meydana getirdiği orduyu elde eden o idi. O kendisinin tabii dayanağı olan bu akraba Türk boylarına, yüksek askeri makam ve mevkileri sağlayarak, onlarla birlikte devletin hâkimi haline gelmişti³⁴⁷.

İşte Harezşâh Muhammed, bu kuvvete dayanarak muazzam bir imparatorluk meydana getirmişti. Bundan da onun niçin annesinin nüfuzuna karşı sessiz kaldığı açıkça anlaşılmaktadır. Terken Hatun'un hâkimiyet hırsı kendini mahvettiği gibi, devletini de yıkılmaya götürmüştür.

347 Genç, s. 118.

Karahıtaylar ile Siyâsî İlişkiler

Harezmşâh Muhammed, 1212’lerde Gur Han’ın Nayman hükümdârı Küçlük tarafından esir edildiğini ve bunun elinde bulunan kıymetli taşları ve saireyi aldığını işittiği gibi bir elçi vasıtası ile kendisinden bazı taleplerde bulundu. Öncelikle kendisine kurduğu tuzaktan kurtulan Gur Han’ın, ilk rast geleceğinin eline düşecek bir av gibi kaçtığını belirtiyordu. Sonra Gur Han’ın, kızı Tavgaç Hatun’u kendisi ile evlendireceğini vaadinde bulunduğunu, kızın çeyizi olarak da hazinesinde bulunan bütün kıymetli taşları ve değerli şeyleri göndermek üzere olduğunu ekliyordu. Ayrıca bu hale düşmüş bir hükümdârı esir etmenin yersiz olduğunu ifade ettikten sonra, Gur Han’ı, kızını ve hazinesini derhal göndermesini Küçlük’ten istiyordu. Harezmşâh şöyle bitiriyordu: “İstedigimi yapmazsanız üstünüze geleceğim, o zaman sizi hiç bir şey kurtaramaz”. Küçlük Han buna aciz ve itaatle cevap verdi. Aynı zamanda çok miktarda hediyeler gönderdi. Yalnız Gur Han’ı göndermediğinden affını dilemişti. Gur Han’ı teslim eylerse kendi hakkında Türklerin sonucu kötüye varacak bir harekette bulunacaklarını ve belki bu yüzden silinmez bir leke ile lekeleneceğini düşündü, işte bundan dolayı Harezmşâh Muhammed’in, Gur Han’ın teslimi hakkındaki taleplerini günden güne geciktirdi³⁴⁸. Böylece mesele bir iki sene sürüncemede kaldı³⁴⁹. Anlaşma ve istenilen amaçlar sağlanamadığına göre muhtemelen Tavgaç Hatun da Harezmşâh’a verilmemiştir. Yararlandığımız kaynaklarda bu süre sonrasında Tavgaç Hatun ile Harezmşâh’ın evlilik gerçekleştirdiği belirtilmemektedir.

348 Nesevî, s. 14.

349 Kafesoğlu, *Harezmşâhlar Devleti Tarihi*, s. 224.

Moğolların Harezmsâh Kızlarıyla Evlilikleri

Karahıtay-Harezmsâh çekişmesinden sonra Moğolların Harezmi istilâsı gerçekleşti. Buhara ve Semerkand'ın zaptından (1220) sonra nihayet başkent Gürgânc Moğollar tarafından ele geçirildi (Rebiülevvel 618/Mayıs 1221)³⁵⁰. Daha önce Moğolların Buhara'yı zaptı sırasında kaçıp gizlenen Harezmsâh Muhammed, Mâzen-derân yolu ile Abiskûn'da küçük bir adaya sığınmıştı ve biraz sonrasında da hastalanarak öldü. Harezmsâh Muhammed Şevvâl 617 (Aralık 1221) tarihinde ölmüştür. Harezmsâh Hazar Denizi'nde Taberistân kıyılarında Abiskûn diye bilinen bir limana ulaşmıştı. Burada deniz içinde kendisine ait bir kale vardı. Harezmsâh çocuklarıyla ve adamlarıyla birlikte gemilere binip demir aldıktan sonra Moğollar bu limana ulaşmış, Harezmsâh'ın artık denizde yol aldığını görmüşlerdi. Deniz sahilinde beklemeye koyulan Moğollar Harezmsâh'ı yakalamaktan ümitlerini kesince geriye Rey ve çevresindeki şehirlere dönmüşlerdi³⁵¹. Nesevî'ye göre Harezmsâh'ın sarınacak kefeni de bulunmadığından çavuşlardan biri olan Şemsüddîn Mahmûd'un gömleği ile defnedilmiştir³⁵². Harezmsâh Muhammed ölümünden biraz evvel annesi Terken Hatun ile ailesinden bazıları'nın İlâl kalesinde Moğollar tarafından esir edildiği haberini almıştı³⁵³.

Sultan'ın Ceyhun kenarlarından kaçtığı'nın duyulduğu sıralarda Terken Hatun bir daha girmemek üzere Harezmi'yi 616 senesi sonlarında (Mart 1219) terketti. Çıkacağı esnada Harezmi'de bulunan bü-

350 Nesevî, s. 123; İbnü'l-Esîr, XII, s. 323-325; Cüveynî, I, s. 97-100.

351 İbnü'l-Esîr, XII, s. 325;

352 Cüzcanî, s. 278; Nesevî, s. 70.

353 Özeydin, "Harezmsâhlar Devleti", s. 893.

tün şehzâdelerin idamını emreyledi. Muhafazası altında bulunanların da takriben yirmisi böylece öldürüldü. Bundan sonra Terken Hatun kendisi ile birlikte gitmeye karar verenlerle Harezm'den çıktı. Yazır Hükümdârı Ömer Han³⁵⁴ı beraberine aldı, çünkü bu adam memleketine gidecek bütün yolları biliyordu. Bütün seyahat esnasında bu adam sadakatle hizmet etti. Yazır hududuna yaklaştıkları zaman bu adamın kendisini bırakabileceğini düşünerek katletti. Bu olayın tarihi verilmemekle beraber, 616 (1219)'dan sonra cereyan ettiği Nesevî'nin vekâyîinden anlaşıyor. Zira müellif, Terken Hatun'un Harezm'den kaçışını Cengiz Han'ın, anılan yılda Danişmend Hâcîb'i elçi olarak göndermesinden sonra zikretmektedir³⁵⁵. Sonra Mâzenderân'ın en müstahkem yeri olan İlâl hisarına geldi ve burada Moğollar tarafından dört ay kuşatıldı. Sonunda Terken Hatun esir olarak Cengiz'in Karakurum'daki ordasına götürüldü. Hizmetinde bulunan Bedrüddîn Hilâl ona şöyle bir teklifte bulunmuştu: "Haydi kaçalım. Celâleddîn'e sığınalım, bu oğlunuzun oğlu ciğer parenizdir. Her an kıymetini yükselten havadislerini alıyoruz.". Buna karşılık Terken Hatun şöyle cevap vermişti: "Asla, ölüm daha hayırlıdır. Ay Çiçek'in oğlundan lütuf almak için nasıl eğileceğim, ben şehzâde Uzlukşâh ile Akşâh'ın annesiyim. Bütün bunlara karşı Cengiz Han'ın cariyesi olmayı tercih ederim.". Oysa Uzlukşâh ile Akşâh'ın şansları böyle yaver gitmedi. Onlar da Moğolların hudut nöbetçilerinden kurtulmayı başardıkları halde, Habûşân civarında Moğollar tarafından kuşatılarak, bütün maiyetleriyle birlikte şehit oldular. Moğollar iki Şehzadenin başını mızraklara takarak bütün memlekette teşhir ettiler³⁵⁶

354 Yazırların başında bulunan Hindû Han, Yazır iktidarını ele geçirdiğinde kardeşi olan Ömer'in gözlerine mil çekilmesini emretti. Ancak, bu işi yapmakla görevlendirilen şahıs Ömer'e acıyarak mili üstten çekti. Ömer, Hindu Han'ın ölümüne kadar on bir yıl boyunca kör taklidi yaptı. Hindu Han'ın ölümünden sonra Ömer, Harezmşâhlar payitahtına gelerek Yazır beyliğinin kendisine verilmesi için, gerek Harezmşâh Muhammed ve gerekse annesi Terken Hatun'dan ricalarda bulunmuşsa da bu hususta yaptığı bütün teşebbüsler ona ancak Sabur Han lakabını kazandırmaktan başka bir netice doğurmamıştı. Ergin Ayan, "Selçuklu Bünyesinde ve Dağılma Döneminde Oğuzların Yazır Boyu", *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, Kış 2012, Vol 5/20, s. 153.

355 Nesevî, s. 57.

356 Nesevî, s. 88-90; Cüveynî, II, s. 337..

Hakikaten Terken Hatun, Celâleddîn'i büyük düşman olarak bellemiştir. Bu yüzden ona sığınmayı reddetmiş ama esareti sırasında o kadar hor ve hakir olmuştu ki, birkaç günlük yiyeceğini alıp götürmek için Cengiz'in sofrasına gidiyordu. Harezmşâh Muhammed'in ufak çocuklarına gelince İlâl'in tesliminde hepsi öldürüldü, yalnız en küçükleri olan Kamacışâh bırakılmıştı. Terken Hatun'un biricik ümidi ve eğlencesi buydu. Bir gün çocuğu tararken hâdım geldi, Kamacışâh'ı Cengiz istiyor, diye aldı götürdü. Cengiz görür görmez boğulmasını emreyledi. Cengiz Han, Harezmşâh'ın kızlarından her birisini kendi adamlarına verdi. Yalnız yukarıda Semerkand hükümdârı Osman Han'ın eşi olduğundan bahsettiğimiz Han Sultan'ı, Cuci Han benimsediği için istisna etmişti. Uzlukşâh'ın öz kız kardeşi olan Terken Sultan da vaktiyle Valide Sultan'a elçilikle giden Dânişmend Hâcib'e verildi. Nesvî'de Han Sultan hakkında şu bilgileri bulmaktayız. Terken Hatun'la birlikte esir edilen Han Sultan'ın Cuci'den çocukları olmuştu. Cuci öldükten sonra Han Sultan, kardeşi Harezmşâh Celâleddîn'e Moğolların haline ve aldıkları tertibata dair malûmat vermekte idi. Ahlat muhasarasında iken babasına ait olan ve Harezmşâh Muhammed isminin kazınmış olduğu firuze bir yüzük taşını Celâleddîn'e gönderdi. Harezmşâh Muhammed bir mühür kullanırdı. Bu mührü her iradeye basmağa vakit bulamadığından büyük kızı Han Sultan'a bu işi bırakmış kendisi mühim işleri imza etmek mecburiyetinde kalmıştı. Bu yüzük, onun tarafından gönderildiğinden dolayı şahsi tanınma belgesi olmakta idi. Han Sultan kendisinden olan çocuklara Hakan'ın Kur'an okutmağa müsaade ettiğini bildiriyordu: "Hakan, şevketinizi, mertebenizi, memleketinizin vüs'atini öğrendi, sizinle sıhriyet akd ve arada Ceyhun hudut olmak üzere sulh etmek emelindedir. Nehrîn öte tarafı sizin, beri taraf onun olacak. Kuvvetiniz oldukça taarruz ve hücumda devam ediniz. Galip olduğunuz takdirde istediğinizi yaparsınız. Aksi takdirde Moğolların size ettikleri muslihane teklifleri kabul ediniz.". Ancak Ahlat muhasarası ile pek meşgul olduğu için Sultan bu teklifle pek uğraşmağa vakit bulamadı³⁵⁷.

Harezmşâh Muhammed ölümünden bir süre önce Fars bölgesinde hâkimiyet süren Salgurlulardan Atabeg Sa'd'ı, Rey civarında tuttuğu savaşta mağlup edip, esir almıştır (614/1217-1218)³⁵⁸.

357 Nesevî, s. 57-60, 196.

358 Erdoğlan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara 2000, s. 210.

Atabeg Sa'd esir olduğu zaman oğlu Nusreteddin Ebû Bekr yerine geçti. Bu ümeraya kendisini sevdirdi, itaatlarını kazandı. Halk ta kendisine uydu. Fakat Harezmsâh Muhammed Bağdâd üzerine gitmeyi tasarladığından bu aralık Fars'ın zaptının güç olacağını hesap etti. İstahr ile diğeri bir şehri kendi hükmünde bırakıp, Atabeg Sa'd'ı serbest bıraktı. Aldığı şehirleri mabeyinci Müeyyed'e ikta etti.

Harezmsâh Muhammed, sonradan Atabeg Sa'd'ı evlendirdi. Kendisine annesi Terken Hatun'un ailesinden bir kadın verdi, memleketinden aldığı verginin üçte birini Sultan hazinesine vermesini de şart koştu³⁵⁹.

Harezmsâh Celâleddîn

Harezmsâh Muhammed'in Ay Çiçek Hatun'dan olma büyük oğlu Celâleddîn Mengüberti, babasının ölümünden (Aralık 1220) sonra başkent Gürgenç'e döndü. Fakat Moğolların takip ve hücumlarına uğrayarak, sonunda Hindistan'a kaçtı (25 Kasım 1221). Moğol hücumları sırasında kaçıp dağılan emîr ve askerlerinden bir kısmı Hindistan'da onu bularak yanında yer aldılar. Celâleddîn, iki yıldan fazla kaldığı Hindistan'da maceralı bir gurbet hayatı yaşamıştır³⁶⁰.

O sıralarda Celâleddîn'in Hindistan'a gitmekte olduğu haberini alan Kirmân hâkimi Barak Hâcib³⁶¹ onu karşılamaya gitti ve yanında götürdüğü kızını onunla evlendirerek durumunu sağlamlaştırmak istedi. Böylece Barak Hâcib, Kirmân'da tutunabilmek için Harezmsâhlarla sıhriyet kurmuş oldu. Ancak Moğol tehlikesinin gittikçe artması ve aşağıda görüleceği üzere hatta Celâleddîn'in bile Moğolların önünden kaçması üzerine Barak Hâcib, Harezmsâhlarla ittifaktan caydı. Üstelik Harezmsâhlarla olduğu gibi Moğollarla da akrabalık kurdu. Kızı Sevinç Terken'i Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'a verdiği gibi, kendisi de ağabeyi Celâleddîn ile anlaşmazlığa düşen Gıyâseddîn Pırşâh'ı Kirmân'a davet edip annesiyle evlendi (1228). Bir süre sonra Gıyâseddîn ile annesinin kendisini zehirlemeyi planladıklarını öğrenince ikisini de öldürttü³⁶².

360 M. A. Çakmak, "Moğol İstilas ve Harezmsâhlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı", *Türkler Ansiklopedisi*, IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1449.

361 Harezmsâh Devleti tarafından önemli görevlere getirilen Barak Hâcib, bu dönemde genişleyen Moğol istilalarından faydalanmış olacak ki İsfâhân'da valilik görevine getirilmesinin ardından bir yıl sonra yani 619/1222'de Kirmân'a hâkim oldu.

362 Cüveynî, II, s. 390; Ahmed Ali Hân Vezîrî, *Târîhü Kirmân*, Neşr. Bâstânî-i

Sind nehri kıyısında Moğollar önünde uğradığı mağlubiyetten sonra Harezmsâh Celâleddîn'in kaçmaktan başka çıkar yolu kalmamıştı (619/15 Şubat 1222/4 Şubat 1223). En ufak bir firar vasisi bile bulunmadığı, her tarafı tehlike kaplamış olduğu halde Celâleddîn sırtındaki savaş ağırlıkları ile beraber atını nehre sürdü. Celâleddîn nehri geçmeyi başaran bu atı, üzerine binmeksizin Tiflis fethine kadar sakladı. Celâleddîn ordusundan takriben dört bin kişi de karşıya geçmişti. Bunlar yalınayak başıkabak denecek mertebede çıplaktılar. Celâleddîn nehri geçtikten üç gün sonra da üç yüz kadar atlı kendisine iltihak eyledi. Celâleddîn'in nedimlerinden bulunan bu atlıları nehir akıntısı uzaklara atmıştı. Bunlar Celâleddîn'in ne olduğunu bilmiyor, çobanını kaybetmiş sürü gibi, perişan bulunuyordu. Nihayet Celâleddîn bunları buldu. Hepsi bayrama ermiş çocuklar gibi sevindi³⁶³. Bunlarla birlikte bir yandan Cengiz Han'a karşı yapacağı savaşın stratejisini belirlerken, diğer yandan da Türk boylarının kendisine katılmasını teşvik etmek için girişimlere başlamıştı. Bu arada ona katılanlardan Kanglı Türklerinden olan Herât Emîri Emin Melik'in kızı ile evlenmek suretiyle, akrabalık tesis etmeyi de ihmal etmedi. Celâleddîn yorgunluğunu çıkarmak ve ordusunu toparlamakla uğraşırken Emin Melik'in kızının Sind nehrinin dağlarından kurtularak bu bölgenin hâkimi Emîr Kabaca'ya ait Avcahi şehrinde bulunduğu haberini aldı. Celâleddîn bunun üzerine bir elçi göndererek, bütün hanedanın mahvolduğunu ve bu prensesin evlenmek için kendisine denk olduğunu söyletti ve bunu ihtimamla kendisine göndermesini istedi. Emîr Kabaca bu fırsattan çok memnun oldu. Prensesi lâıykı veçhile çekizledi, Celâleddîne de fil ve saireden mürekkep hediyeler tertip ederek bir heyetle gönderdi. Celâleddîn buna teşekkürle mukabele etti ve aralarında barış ve dostluk kuruldu³⁶⁴.

Celâleddîn, Sind ve Sivistan bölgelerine geri çekildiğinde ve Salt Range bölgesindeki kabilelere yönelik yaptığı seferde, Kokharlarla³⁶⁵ müttefik olmaya çalışmıştır. Celâleddîn, Kokhar bölgesinin hâ-

Pârîzi, Tahran 1364, s. 430, 432 vd.

363 Nesevî, s. 115; İbnü'l-Esîr, XII, s. 351-353; Cüveynî, II, s. 343.

364 Nesevî, s. 116; İbnü'l-Esîr, XII, s. 351-353.

365 Kokharlar Pencab bölgesinin en savaşçı ve mukavemetli Hindu kabilelerinden biri olarak tanıtılmaktadır. Bk. J. Keay, *India a History*, Grove Press, New Delhi 2001, s. 242.

kimi Sangin'e bir elçi gönderdi ve ondan kızını istedi. Rai bu isteği kabul etti. Kızını Celâleddîn ile evlendirmek suretiyle bu ittifaktan ziyadesiyle memnun olan Rai, oğlunu da büyük bir ordu ile ona yardıma yolladı. Celâleddîn Rai'nin oğluna Kutluğ Han lakabını vermiş ve askerinin sayısı da on bine yükselmişti³⁶⁶.

Fakat bir süre sonra Delhi hükümdârı Şemsüddîn İltutmuş (1211-1230), Kabaca ve onların müttefikli olan Hind hâkimleri Celâleddîn'e karşı harekete geçtiler. Celâleddîn, Kaniser şehrine geldiğinde İltutmuş'a tâbi olan buranın racası, ona itaat etti. Celâleddîn burada istirahat etmekte iken, İltutmuş'un üzerine geldiğini haber alınca, en güvendiği kumandanlarından Cihân Pehlivan'ı öncü olarak gönderdiyse de o, kendisini aniden düşman ordusu içinde buldu. Hindliler'e hücum edip, bir kısmını öldürdüler, bir kısmını yaraladılar. Cihân Pehlivan, Celâleddîn'e önlerinde büyük bir ordunun bulunduğunu bildirdi. Aradan çok geçmeden İltutmuş'tan gelen bir elçi, mütareke ve barış talep etti ve onun adına şunları söyledi: "Arkanızda ne kadar din düşmanı olduğunu bilmez değilsiniz. Siz bugün İslâmın Sultanı ve sabık hükümdârının oğlusunuz. Size karşı hareket bana yakışmaz. Size karşı ancak kendimi müdafaa için silâha müracaat edebilirim. Eğer isterseniz kızımı vereyim. O zaman aramızda her şey düzeldir." Celâleddîn bu sözlere kandı. Gelen adama iki adamını kattı, bunlar Yezidek Pehlivan ile Sunkurcek Kaysi idi. Bu iki nedim İltutmuş'un yanına gittiler, bunu kendi efendilerine tercih ile yanında istirahate daldılar³⁶⁷.

Görünüşe göre İltutmuş, Celâleddîn'i oyalamak için kızını vermek teklifinde bulunmuştur. Gerçekte kızını verme niyetinde olmayıp, kaynakta da bu evliliğin gerçekleştiğini belirtmemiştir. Çünkü aralarında anlaşma sağlayamamışlar ve çok geçmeden bütün Hind hükümdâr ve racalarının Celâleddîn ile savaşmak üzere ittifak ettikleri ortaya çıkmıştır.

Bu tehlikeli gelişme karşısında Celâleddîn, Cihân Pehlivan'ı kendi yerine nâib tayin ederek 1224 yılı başlarında Hindistan'dan ayrıldı³⁶⁸. Celâleddîn, Kirmân'a gelince buranın hâkimi Barak Hâ-

366 B. S. Nijjar, *Panjab Under the Sultans(1000-1526)*, Sterling Publishers, Delhi 1968, s. 36; S. M. Ikram, *Muslim Rule in India and Pakistan*, Star Book Depot, Lahore 1966, s. 53.

367 Nesevî, s. 119 vd.

368 Özaydın, "Harezmsâhlar Devleti", s. 1417.

cib ona itaat arzetti. Bu sırada Celâleddîn'in kardeşi Gıyâseddîn Pirşâh, Azerbaycan, Errân ve Irak-ı Acem'de, Salgurlulardan Atabeg Sa'd da Fars bölgesinde hüküm sürmekte idi. Celâleddîn, Sa'd b. Zengî ile siyasî münasebetlere girdi. Sa'd, Celâleddîn'in kardeşi Gıyâseddîn tarafından incitilmiş ve bundan dolayı araları açılmıştı. Celâleddîn bunun gönlünü almak için Şerefülmülk'ü gönderdi ve kızının kendisine nikâh ettirilmesini de teklif ettirdi.

Sa'd bu teklifi hemen kabul etti ve vezîr de görevini başardığına sevinerek döndü. Bu izdivaçtan Celâleddîn de çok memnun olmuştu³⁶⁹. Zaten daha öncesinde Harezmşâh Muhammed, Sa'd'ın kızı Melike Hatun'u oğlu Celâleddîn için istemiş bulunduğu için arada verilmiş bir söz bulunmakta idi. Neticede Harezmşâh Celâleddîn ile Melike Hatun arasındaki izdivaç gerçekleşti (1224)³⁷⁰. Böylece Celâleddîn, bu evlilikler ile gittiği yerlerdeki ilişkilerini kuvvetlendirmişti.

Bütün İran'ı itaat altına alan Celâleddîn, Azerbaycan'ı devletine katmak gayesiyle harekete geçti ve Merâgâ'yı teslim aldıktan sonra Tebriz üzerine yürüdü Celâleddîn'in ilerlemekte olduğu haberini alan Atabeg Özbek ise Tebriz'i terk etti. Tebriz'de kalan ve Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul b. Arslan (1177-1194)'ın kızı olan Özbek'in karısı Melike, Celâleddîn'a elçi göndererek kendisi ile evlenmek istediğini ve şehri teslim edeceğini bildirdi. Ayrıca Atabeg Özbek'den boş düştüğünü şahitler ile ispat edebileceğini ilâve etti. Celâleddîn, şeran ispat olmak şartıyla bu teklifi kabul etti. Neticede, Tebriz kadısı İzzeddîn Kazvînî nikâhın bozulduğuna hükmetti. Çünkü bu hanımın kocası Özbek, kölesini öldürmeyeceğine, öldürdüğü takdirde hanımının boş olacağına dair bir yemin yapmış olduğu halde, kölesini öldürmüş, bundan dolayı hanımı boş olmuştu. Bu sırada Melike, halka dağıtmak üzere para gönderdi. Nikâh yapıldı. Sultan yeni karısına, Hoy mukataasını ilaveten, Selmas ve Urmiye'yi iktâ etti. Prensesin refakatına himayesi için nedimlerinden Taceddîn Kılıç ile Bedrüddîn Hilâl'i memur eyledi. Bunlar da kendisini Hoya götürdüler Celâleddîn, Tebriz'den hareketle Hoy'a gitti ve gerdeğe girdi (622/1225-1226)³⁷¹.

369 Nesevî, s. 127.

370 Nesevî, s. 127.

371 Nesevî, s. 140, 149; Cüveynî, II, s. 352 vd; İbnü'l-Esîr, XII, s. 387 vd.

Celâleddîn'in otoritesini sarsabilecek hadiseye ise evvelce kardeşi Gıyâseddîn'in yanında bulunmuş olan, fakat araları açıldığı için onu terk eden Yıgan Taysı sebebiyet verdi. Celâleddîn, Azerbaycan'ın istilasını ile meşgul iken, Yıgan Taysı'nın sayısı beş bin süvariye geçen bir kuvvet ile Hemedân'ı ele geçirdiği haberini aldı. Sultan, derhal kuşatma hareketine girişti. Sabahleyin Yıgan Taysı, Harezmşâh'ın çetrini gördü ve onun bizzat geldiğini anlayarak korkuya kapıldı. Harezmşâh'ın kız kardeşi olan karısını, onun yanına yolladı. Celâleddîn ona eman verdi. Yıgan Taysı da, askeri ile birlikte Harezmşâh'ın ordusuna katıldı³⁷².

Böylece Celâleddîn'in siyâsî rakibi olan Halife en-Nasır'ın tahriki ile yaratılan bu meseleyi, Harezmşâh'ın kız kardeşi ile evli olan Yıgan Taysı'nın karısını ağabeyine göndermesi sonucu, hatunun aralarındaki bu meseleyi halletmede muvaffak olduğunu görüyoruz.

Harezmşâh Celâleddîn, Temmuz 1225 (Receb 622) de Azerbaycan'ın başlıca şehirlerinden Merâgâ'yı zapt ettikten sonra Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddîn Keykubâd ile dostane münasebetler tesisine karar verdi ve bu vesile ile ona hitaben bir mektup yazdı. Celâleddîn bu mektubu, elçisi kadı Mucîreddin Tâhir ile Sultan Alâeddîn'e yolladı. Elçi, Kayseri Sarayı'nda, Sultan tarafından hararetle karşılandı. Sultan'ın elini öpen elçi, onun tarafından kucaklandı. Bir müddet onun yanında kalan elçi, Celâleddîn'in Moğollarla yaptığı mücadele hakkında bilgi verdi. Bu arada Celâleddîn'in Atabeg Sa'd'ın kızıdan olan kızının, Melik Gıyâseddîn Keyhüsrev'e nişanlanması kararlaştırıldı. Sultan elçiye pek çok hediyeler verdiği gibi, Celâleddîn'e de on bin altın, otuz bin akçe, on köle ve halayık, on at, beş katır ve hilâtlar yolladı. Bunları taşıyarak yola çıkan elçi, Sivas'ta öldü. Fakat hediyeler Ahlat'ı kuşatmakta olan Celâleddîn'e ulaştırıldı³⁷³.

Harezm Sultanları bir müddet Moğol ordularının Asya'nın batı vilayetlerine akın yapmalarına engel olmuştu. Son Harezmşâh Celâleddîn Mengüberti zaman zaman Moğolları püskürtmeyi başarmıştı. Fakat Celâleddîn, aynı zamanda İran'ın batısında bulunan bütün ülkeleri zapt etmek tehlikesini doğuruyordu. Bu tehlike Şam Eyyûbî Meliki Eşref (1229-1237) ile Sultan Alâeddîn Keykubâd'ı birleştirdi. Çünkü Moğolların Harezmşâhlar devletini yıkmaları

372 İbnü'l-Esîr, XII, s. 388; Nesevî, s. 67; Taneri, s. 38.

373 İbn Bibi, I, s. 374-381.

üzerine Harezmsâh Celâleddîn, Merâgâ şehrini kendisine başkent yaparak, Azerbaycan'da bir devlet kurmuş ve Doğu Anadolu kapılarına dayanmıştı. Celâleddîn Mengüberti, Moğol istilâsı tehlikesinin bulunduğu bu zamanda, Selçuklularla birleşeceği yerde, Ahlat'ı almak ve hatta Anadolu'yu da fethedeceğini belirtmek suretiyle, Sultan Alâaddîn Keykubâd ile karşı karşıya gelmişti.

Moğol kumandanı Cormagun Noyan İran'a girdiğinde, Celâleddîn Anadolu'da 626 (1230) yılında yapılan Yassıçimen Savaşı'ndaki yenilgisinden önce toparlanmağa başlamıştı. O, batıda ittifaklar kurmağa çalışırken, aynı zamanda çok güçlü düşmanlar edinmişti. Bu devir Halîfe en-Nasır hem de el-Mustansır dönemlerini içine alır. Daha önemlisi Sultan Celâleddîn ile Selçuklu Sultanı Alâaddîn Keykubâd ve Eyyubi Meliki Eşref arasında meydana gelen düşmanlıktır. Şerefülmülk'ü Giran'a gönderdikten sonra, Celâleddîn Tebriz'e döndü ve Cormagun Noyan'un İran'a girdiğini Halîfe'ye, Melik Eşref'e ve Sultan Alâaddîn Keykubâd'a bildirdi³⁷⁴.

Sultanlar ve Halîfe onun sözlerini dikkate almadılar. Batı Asya'ya ulaşmasından beri Celâleddîn özellikle Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'da sefer halindeydi. Sultan Alâaddîn Keykubâd ve Melik Eşref ise, daha ziyade Celâleddîn'in saldırılarıyla uğraşmaktaydılar. Celâleddîn daha fazla asker toplama arayışını devam ettirdi. Sultan Alâaddîn Keykubâd'ın hâkimiyetindeki Ahlat'a asker sevketti ve daha sonra Ahlat'ı yağmaya ve halkını katliama uğratması üzerine, Sultan Alâaddîn Keykubâd ile Melik Eşref Anadolu ve Suriye ordularıyla birlikte Erzincan'a doğru yola çıktılar. Sultan Celâleddîn müttefik orduya hiç önem vermiyor, vaktiyle Moğolları bozmuş, Gürcüleri mahveylemiş olduğunu düşünerek hızla ilerliyordu. Nihayet 28 Ramazan 627 (10 Ağustos 1230)'de iki ordu Yassıçimen mevkiinde karşılaştı ve akşama doğru Harezms ordusu hezimete uğradı. Celâleddîn Mengüberti firar etti³⁷⁵.

Cormagun Noyan ise Celâleddîn'i beklerken boş durmadı, onun bulunması için ordu sevketti. Celâleddîn, Cormagun'un askerlerinin Amûderya'yı geçtiğini haber aldığı anda kendi askerlerini toparlamak için Tebriz'den Muga'n'a hareket etti. Moğolların kışın Rey

374 Reşîdüddîn Fazlullâh, Neşr. M. Mûsevî, I, s. 653 vd.

375 İbn Bibi, I, s. 400-406; Nesevî, s. 278 vdd; İbnü'l-Esîr, XII, s. 453 vd; Abû'l-Farac, II, s. 528; Cüveynî, II, s. 369-vdd.; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, II, Haz. Refet Yinanç, TTK, Ankara 2014, s. 87 vdd.

civarına geleceklerini umuyordu, fakat Moğollar, Celâleddîn'in beklentisinin aksine hızlı hareket edip, Celâleddîn'in ordugâhına yüz mil uzaklıkta olan Zencân bölgesine ulaştılar³⁷⁶. Moğol ordusu Serab şehrine ulaştığında Celâleddîn kuzeyde bulunan Bişkin'e geldi. Fakat beş gün sonra Moğollar Mugan ovasına ulaştılar. Celâleddîn, Güneydoğu'daki Kaban Dağı'na kaçtı. Mugan'a gelen Moğollar Harezmşâh'ı orada bulamayınca derhal peşine düştüler. Bu arada Harezmşâh Urmiye ve Uşnu'da kışladı. Sultan Celâleddîn oradan Amîd'e hareket etti. Moğol ordusu Cormagun Noyan'ın yanına varınca, zayıf düşmüş bir Harezmşâhı takip edip yakalama işinde böyle aşın gayret ve çaba göstermeyi gerekli görmedi. Gececeği yere tuzak kurarak onu yakalamayı kararlaştırdı. Bu plânı gerçekleştirmek için Taymas ve diğer Moğol komutanları ile birlikteyüreği savaş ateşiyle yanan Türkler'den oluşan bir birliği Harezmşâh'ı ortadan kaldırmak için görevlendirdi³⁷⁷.

Celâleddîn kaçma fırsatını güneydeki Hani çevresinde sürdürdü. Orada Amîd Hükümdârı Mesûd, Celâleddîn ile ittifak kurma teşebbüsüne girişti ve onu Selçuklular üzerine yürümeğe teşvik etti ise de başarısız oldu. Mesûd'a göre eğer Harezmşâh, Anadolu'yu ele geçirmek isterse kendisine müsait olan Kıpçaklara istinat etmeli idi, o halde Moğollara korku gelecek ve zafer kendinde kalacaktı. Celâleddîn, Moğolların ilkbahara kadar istila etmeyeceğini düşünerek burada kışladı. Böylece Celâleddîn saklanmağa devam etti. Moğolların yaklaştığı bir sırada Celâleddîn Amîd üzerine yürüdü. Fakat Moğollar aniden ortaya çıkarak saldırıya geçtiler. Celâleddîn, Amîd yakınlarında Moğollar'la mağlûp olup, askerlerinin her biri bir tarafa dağılıp, paramparça oldular. Bunların bir kısmı Erbil'e, sonra da İsfâhân'a kaçtılar. Sultan, Amîd ve Meyyafarikin'den sonra Sufaye dağlarına kaçtı. Taymas, padişahı takip etmek için güçlerini ikiye böldü. Onlar, Celâleddîn'i Ahlat ve Erciş'e kadar takip ettiler sonra izlerini kaybettiler. Sultan dağa tırmanmış, orada ise gelen geçenleri soymak için Kürtler buunuyordu. Kürtler kendisini yakalayıp, herkese yaptıkları gibi soydular. Kendisini öldürmek istedikleri vakit Harezmşâh bunların başındakilere gizlice dedi ki: "Ben Sultanım, hakkımda bir karar vermekte acele etme, çünkü şu iki şeyden birisini yap: Ya beni Melikülmuzaffer Şehabüddîn'e götür, o seni zengin eder, veya beni memleketlerimden birisine götür, seni emîr yap-

376 Nesevî, s. 242.

377 Cüveynî, II, 370.

rım.” Eşkiya reisi ikinciye tercih etti, kendisini obasına, karısının yanına götürdü; karısına emanet ettikten sonra atları getirmeğe dağa gitti. Adam orada yokken adi, vahşi bir Kürt, elinde bir mızrakla geldi, kadına: “Bu Harezmli kim, neden bunu öldürmüyorsunuz? dedi. Bu mümkün değildir, diye cevap verdi, kocam ona aman verdi, çünkü Sultan olduğunu söyledi.” Kürt bağırarak: “Bunun Sultan olduğuna nasıl inanıyorsunuz? Onlar Ahlat’ta bundan daha kıymetli bir kardeşimi öldürdüler.”. Böyle diyerek Kürt, Sultan’a öyle bir darbe indirdi ki, ikincisine hacet kalmadan canı çıktı. Bir zaman sonra Melikülmuzaffer dağa adam göndererek Sultan’ın eşyasını toplattı. Bindığı at, eyeri, pek meşhur olan kılıcı, saçının ortasına dikiği ufak harbesi hep bulundu. Bunlar getirildiği zaman orada bulunan eski mukaripleri tanıdılar, Sultan’ın olduğunu tasdik ettiler. Bunların içinde. Sonra kemiklerini de buldurdular, gömdüler. Amit tarafında Sultanla kozlarını payalaştıktan sonra Ardahan’ı muhasara eylediler, sonra Sultan’ın cesedini oradan çıkarıp kağana gönderdiler, o da yaktırdı³⁷⁸.

Aslında Celâleddîn’in davranışları Moğolların Irak-ı Acem, İran ve Azerbaycan’ı zahmetsizce fethine yardım etti. Cesur bir lider ve büyük bir savaşçı olsa da konumunu güçlendirmek yerine imparatorluğunu genişletme çabası içine girmesi onun felaketi olmuştur. Müslümanlar artık Moğollara karşı koyacak bir set bulamadılar. Harezm ümerâsından birçoğu bir miktar askerle Suriye’ye kaçtılar ve orada büyük tahribâta bulundular. İleri yıllarda gelip tabiiyet arz eden bu emirlerin başlıcalarını Alâaddîn Keykubâd kabûl etti ve ordusunda kullandı. Harezmşâh ordusunun bakiyelerinin bir kısmı Anadolu’ya ve Suriye’ye kaçarken, bu çalkantılı bölgelerde kaos ortamı yaratmışlardır. Celâleddîn’in ölümü sıralarında Cormagun Noyan boş durmamış, 1231’de Fars ve Kirmân’da hâkimiyet sağlamıştır. Harezmşâh Celâleddîn’in Terken adında iki yaşındaki bir kızı Cormagun’a düşü. Cormagun onu Ögedey Kaan’a gönderdi. Kaan’ın emri üzerine onu sarayda (ordu) yetiştirdiler. Daha sonra Şehzade Hülagu batı ülkesine yönetici olarak giderken, Terken’i ona lâıyk biriyle evlendirmesi için Hülagu’ya verdiler. Hülagu da çok değerli bir çeyizle, 655/1257-1258 yılında Moğol devletine yaptığı değerli hizmetlerinden dolayı Musul yöneticisinin oğlu Melik Salih’e şeriat hükümlerine göre nikâhladı³⁷⁹.

378 Nesevî, s. 275-280; Cüveynî, II, s. 370-377; Reşîdüddîn, I, s. 655 vd.

379 Cüverynî, s. 382.

BEŞİNCİ BÖLÜM

GAZNELİLER

Gazneliler Devleti'nin kurucusu olan Alptegin (955-963), Sâ mânî Emîri Ahmed b. İsmâ il'in kölesi ve yetiştirmesi idi. O otuz beş yaşında iken Horâsân sipehsâlârı olmuş, Horâsân ve Irak'ı yıllarca elinde bulundurmuştu. Bir gün otuz Türk gûlâmı satın aldı. Bu otuz gûlâmın içinde Sultan Mahmûd'un babası olan Sebüktegin de bulunuyordu. Alptegin, daha sonra Sâ mânî hükümdârıyla arası açıldığından dört bin kadar Türk atlısıyla Gazne³⁸⁰'ye çekilerek, bu şehri alıp (12 Ocak 963), yeni bir devlet kurdu. Başşehri Gazne olan bu devlete Gazneliler Devleti denildi³⁸¹. Fakat, konumuzla alakalı yararlandığımız kaynaklarda Alptegin'in evliliğiyle ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Sebüktegin'in (977-997) Gazne'de 20 Nisan 977'de idareyi ele almasıyla hükümdârlığın babadan oğula geçtiği bir hanedanlık kurulmuş oldu. Sebüktegin Türklerin Barshan boyundan idi. Barshan Issık-Köl kenarlarında bir yer ismi olarak da görülüyor. Sebüktegin'in babasının adı Serenk ve bunun kardeşi Kökem Yabgu'dur. Bunlar, Issık Köl çevresinde Barshan (Pars Han)'da emîrlik eden Oğuzların Kayı Boyu beyleridir ve ataları Dib Yabgu'dur. Bu suretle Gazneli hanedanının menşeyinin Osmanlılarla akraba olduğu tespit edilmiş olunuyor³⁸². Çok geçmeden Türklerin nüfuzu, Gazne'den Doğu Afganistan'daki Zabulistan bölgesine kadar yayıldı.

380 Eski coğrafyacılar göre Kâbul ile Gazne arası Kâbulistân diye adlandırılıyordu. Gazne On Birinci Yüzyıl'ın başından itibaren Hindistan'a kadar olan doğu bölgesinin başkenti iken Bağdâd batı bölgesinin merkezi idi. G. Le Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, Barnes & Noble, New York 1907, s. 348.

381 Nizâmü'l-Mülk, s.74.

382 Reşîdüddîn, Neşr. A. Ateş, s. 5; Karş. Öztuna, I, s. 826; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 7.

Sebüktegin, bu yakınlaşma sonucu, kaynaklarda ismi verilmeyen Zabulistan asillerinden birinin kızıyla evlenerek mahalli güçleri de kendi tarafına çekmeye çalıştı³⁸³. Sebüktegin'in Sâmânî saraylarında aldığı görevlerin derecesi, Alptegin'in himayesi sayesinde hızla yükseldi. Alptegin'in ölümünden sonra o, Alptegin'in yerine geçen Ebû İshak İbrâhim'in en güvenilir adamı oldu ve aynı zamanda Sebüktegin Alptekin'in kızıyla da evlendi³⁸⁴. Bu evlilik ile aynı zamanda Sebüktegin 'in Gazne'deki prestiji artmıştır. Sebüktegin, Bilgetegin ve Böritegin'den sonra Gazne tahtına çıkmıştır.

Sebüktegin bu derece kuvvetli ve fiilen bağımsız olmasına rağmen Sâmânîlere tâbi idi. O ülkesini genişletirken Sâmânî Devleti çoktan çökmeye ve dağılmaya yüz tutmuş bulunuyordu. Bu devletin uzak kısımlarındaki vâliler sık sık ayaklanmakta, Türk kumandanlar üstünlüğü ele geçirmeye çalışmakta ve merkez onlara söz geçirememekte idi. İşte bu durumdaki Sâmânî Devleti'nin son dayanağı Gazneliler Devleti idi. Nitekim Sâmânîler, onlar sayesinde bir müddet daha ayakta kalmayı başarabilecek ve sonunda bu desteğinden yoksun kalınca da yıkılacaktır. Sebüktegin, onlara düşmanlarına karşı yardımcı olmayı vaad etmişti. Bu sebeple Sâmânîler, zor durumda kaldıklarında Sebüktegin'i yardıma çağırdılar ve Sebüktegin ile oğlu Mahmûd süratle harekete geçtiler. Tahtını Sebüktegin ve oğluna borçlu olan Emir II. Nûh, Sebüktegin'e "Nâsirüddöle" lakabını, Mahmûd'a ise "Seyfüddöle" lakabıyla Nîşâbürl valiliğini ve Horâsân sipehsâlârlığını verdi³⁸⁵.

Bu devirde Gazneliler Devleti ufukları yerel, en fazla bölgesel çaplı kalmakla birlikte, kendi sınırlarını aşan bir askeri güç haline gelmiştir. Yukarıda kısaca değindiğimiz koşullardaki bir devlet kurma girişimi, bölgesel güç olma yoluna girmiştir. Gazneliler Devleti sınırları içerisinde Sebüktegin, idareyi ele aldığı noktadan itibaren saatin ibrelerini, yıkılmaya yüz tutan Sâmânîler ile bağlarını kopararak daha ileri götürmüştür. Türk tarihinin milli perspektifinden bakıldığında, bu Türk devletinin kendisinden sonraki Müslüman Türk devletlerine etkisi, tarihsel açıdan benzerine rastlanmadık ölçüde yeni bir devlet geleneği ve kurumlaşması yaratmak olmuştur.

383 Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 13; Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *Türkler*, IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 861.

384 Sebüktegin, Alptegin'in damadı idi. Bk. Öztuna, I, s. 827; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 7.

385 Al-Utbî, s.146; İbnü'l-Esîr, IX, s. 89.

Öte taraftan Sebüktegin, savaş yapmadan Karahanlılar ile de bir anlaşma imzalamaya muvaffak oldu. Sebüktegin, Karahanlılar ile de anlaştıktan sonra Belh'e döndü.

O, bu şehirde iken kız kardeşlerinden birinin ve bazı akrabalarının ölümüne çok üzüldü ve kendisi de bu yüzden hastalandı. Sebüktegin, bundan sonra, Gazne'nin sağlam havasında yeniden sağlığına kavuşmak için bu şehre doğru harekete geçti. Ancak o, Belh sınırındaki Mâdrû Mûy köyünde son nefesini verdi (Ağustos 997). Sebüktegin, askerleri tarafında çok sevilmişti. Tarihçilerin birleştikleri üzere, onun ismi "Emîr-i Âdil" lakabıyla ölümsüzleşmiştir³⁸⁶. Onun çocuklarından Hasan ve Hüseyin genç yaşta ölmüşlerdi. Hayatta kalan oğulları Mahmûd, İsmâil, Nasr ve Yusuf'un yetişmeleri için özel bir dikkat gösterdi, hatta başarılı bir hükümdâr olmalarını sağlamak maksadıyla onlara öğütler veren bir *Pend-nâme* dahi yazdı³⁸⁷.

386 Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 11.

387 Erdoğan Merçil, "Sebüktegin'in Pendnamesi", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1975, Cild VI, Cüz 1-2, s. 203-232.

Mahmûd

Sebüktegin, hayattayken Alptegin'in kızından doğmuş olan oğlu İsmâîl'i tahta aday göstermişti ve ölümü ile bütün emîrlar ve devlet erkânı İsmâîl'e itaat ettiler. Önceki hanımından olan en büyük oğlu Mahmûd ise bunu tanımadı ve saltanat mücadelesine girişti. Mahmûd, 2 Kasım 971 tarihinde doğdu. Annesi, yukarıda sözünü ettiğimiz Zabulistan bölgesinde asil bir ailenin kızı idi. Bu sebeple şairler, Mahmûd'a zaman zaman "Mahmûd-i Zabuli" olarak hitap etmişlerdir³⁸⁸. Mahmûd'un çocukluğu hakkında fazla bir bilgi de yoktur. Babası Sebüktegin'in, Sâmânîler'in Cüzcan valisi olan Ferîgun'un kızını oğlu Nasr'a istediğini tarihçi Utbî'nin bir rivayetinden öğreniyoruz. Bu münasebetle bu hanedan ile Gazneliler arasında kuvvetli bir akrabalık, kaynaşma meydana gelmiştir³⁸⁹.

On birinci yüzyıl Türk-İslam dünyasının en büyük hükümdârlarından biri olan Gazneli Sultan Mahmûd, yetmiş olduğu Sâmânîler muhitinin doğal olarak etkisiyle radikal duygularla ömrü boyunca gâzâ ve cihâda yönelmişti. Onun geleneksel Hindu dinine karşı hissettiği güçlü düşmanlığın, verimli Hind seferlerine sebep olduğunu düşünsek bile siyasi ve askeri sebepleri göz ardı edemeyiz. Hindu dinine karşı düşmanlık, gâzâ ve cihâd gibi kavramlarla birleşerek Gazneli Mahmûd'u, hatta oğlu Mesûd'u militanlık derecesinde motive etmiştir denebilir. Ama din sorununu bir tarafa bırakırsak, Hindistan'ın zenginliklerinin Sultan Mahmûd'un ilgisini aynı oranda çektiği de açıktır. Ancak onun güçlü dini ve siyasi aksiyonunun şairleri etkilediği ve ona medhiyeler yazdıkları görülmektedir. Bunun bir örneği Gazneli Mahmûd'un çağdaşı olan ve 1020 yılında ölen İranlı Şair Firdevsî'dir. Firdevsî bir mısrasında şunları söylüyor:

388 Al-Utbî, s. 202; Karş. Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 12 vd.

389 Al-Utbî, s. 344.

“Cihana hâkim olan Sultan Mahmûd’un, bu büyük padişahın adaleti sayesinde kurtla koyun bir yerden su içmekte.”³⁹⁰. Diğer bir örnek ise 1039 yılında ölen Şair Unsurî’dir. Unsurî bir dörtlüğünde şöyle diyordu: “Gazneli Mahmûd’un inşa ettiği nice köşkler, Yükseklikte ayla yarışıyor. Onlardan ayakta bir tuğla göremezsin, Şair Unsurî’nin övgüsü ile yerinde kalmıştır.”³⁹¹.

Gazneli Mahmûd, önce Karahanlılar tarafından 999’da ortadan kaldırılan Sâmânî Devleti topraklarından kendine düşen payı almıştır³⁹². Gazneli Mahmûd, bundan sonra Karahanlılar, Harezmşâhlar ve Ziyârîler ile evlilikler gerçekleştirerek bu devletlerle siyasî ilişkiler kurma yoluna gidecektir. Birçok örnekleri başka devletlerde de görebileceğimiz üzere anlaşmalar yapan ve etrafı ile iyi komşuluk münasebetleri kurmak isteyen hanedanlar, tarih boyunca birbirlerinden kız alıp vermek suretiyle dostlukları veya antlaşmaları kuvvetlendirmek yoluna gitmişlerdir. Söz konusu evlilikleri siyâsî vasıflarından ve zaviyelerinden soyutlamak mümkün değildir³⁹³.

Samanîlerin yıkılışından sonra Sultan Mahmûd, Horâsân’ı ele geçirince, Karahanlı hükümdârı İlig Hân Nasr Mâverâünnehr’e hâkim olmuştu. Sultan Mahmûd ona elçi gönderip, Mâverâünnehr’e hâkimiyetine muvafakat etmiş, ayrıca kızıyla da evlenmiş ve böylece iki hanedan arasında akrabalık ve anlaşma sağlamıştı. Fakat jurnalciler bu iki hükümdârın arasını bozuncaya kadar çabalarını aralıksız sürdürdüler. İlig Han, zihninde tasarladığı fikri gizliyordu; nitekim onun Horâsân’a sevkettiği kuvvetleri Sultan Mahmûd’un bozguna uğrattığını Karahanlılar bahsinde ayrıntısıyla zikretmiştik.

Gazneli Mahmûd, bundan sonra Ziyârîler ile münasebetlerini sağlamlaştırmak amacıyla harekete geçmiştir. Gaznelîlerin özellikle Cürcan ve Taberistân’a hâkim olan Ziyârîler Devleti ile yakın münasebetleri vardı. 402 (1011/1012) tarihinde bu hanedanın başında bulunan Kâbûs b. Vaşmgîr zalimliği yüzünden ordusunun isyanıyla karşılaştı ve tahtından uzaklaştırılarak yerine oğlu Felekü’l-Meâlî

390 Firdevsi. Şehnâme, Çev. Necati Lugal, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1994, s. 57-62.

391 Nizâmî-i ‘Arûdi-i-Samarqandi, *Chahar Maqala*, Trans. Edward G. Browne, Cambridge University Press, Cambridge 1921, s. 30.

392 İbn Bibi, s. 241.

393 Merçil, “İslam’dan Sonra Türklerde Kadın”, s. 468.

Menûçeher geçirildi. Gazneli Mahmûd ise Kâbûs'un diğeri bir oğlu Dârâ'yı desteklemekteydi.

Dârâ, daha önce babasıyla anlaşmazlığa düştüğünden Gazne'ye Sultan'ın yanına sığındı. Gazneli Mahmûd, bu sebeple onu desteklemeye karar verdi ve Arslan Câzip kumandasındaki bir orduyu Dârâ'yı Ziyâriler tahtına çıkarmak için gönderdi. Fakat Menûçeher, Sultan Mahmûd'a tâbi olmak ve yıllık elli bin dinar harac ödeme-yi vadetmek suretiyle tahtında kalabildi ve 403 yılında (1013-1014) Gazneli Mahmûd'a haber gönderip ona itaat arz etti, ülkesindeki minberlerde onun adına hutbe okuttu. Bu olaydan kısa bir süre sonra kızlarından biriyle evlenmesi için Gazneli Mahmûd'a dünür oldu, o da kabul etti. Böylece cesaret bularak, babasını öldürenlere karşı harekete geçti. Bir kısmını öldürmek, bir kısmını da sürgün etmek suretiyle hepsini imha etti³⁹⁴.

Bu evlilik, Gazneli Mahmûd'un Ziyâriler üzerindeki hâkimiye-tini kuvvetlendirmesi bakımından Mahmûd'a önemli bir üstünlük sağladığı gibi Menûçeher'e bir üstünlük sağlamadı ve de Menûçeher öteki tâbîler gibi zaman zaman Gazneli Mahmûd'un seferlerine asker gönderdi.

Karahanlılar ile ilişkisi yukarıdaki şekilde sonuçlandıktan sonra Sultan Mahmûd'un, Harezm'i nasıl zapt ettiğini, Karahanlı Yusuf Kadir Han'ın oğlu ile kendi kızı Hürre Zeyneb'in evliliğini nasıl engellediğini yukarıda açıklamıştık. Sultan Mahmûd, 21 Reûlahir 421 (30 Nisan 1030) senesinde altmış yaşında vefat ettiğinde Sâmânîlere bağlı bir beylik olarak devraldığı devletin sınırları batıda Azerbaycan hudutlarından, doğuda Hindistan'ın yukarı Ganj vadisine, Harezm'den Hind okyanusu sahillerine kadar ulaşıyordu³⁹⁵.

394 İbnü'l-Esîr, IX, s. 191 vd.

395 İbnü'l-Esîr, IX, s. 307.

Sultan Mesûd

Gazneli Mahmûd, ölmeden önce hâkim olduğu ülkelere beş erkek çocuğundan büyük olan ikisi arasında bölmüştür. Bu taksime göre; Muhammed'e Gazneliler ülkesinin eyaletlerinden Gazne, Horâsân, Belh ve Kuzey Hindistan verildi. Büyük oğlu Mesûd'un hissesine ise yeni zapt edilmiş ve geleceği meçhul Rey, İsfâhân ve Cibâl gibi batı bölgeleri düşmüştü. Tabiatıyla bu adaletsiz bölme Mesûd'u kızdırdı. Bu taksimi beğenmeyen Sultan'ın bazı gûlâmları da Mesûd'u tahta geçirmeyi planladılar. Ancak Mesûd, bu teklifi reddetti. Durumdan haberdar olan Sultan Mahmûd'un, oğlu Mesûd'a karşı burukluğu arttı ve ölümünden kısa bir süre önce onu veliahtlıktan uzaklaştırarak bütün ülkesini Muhammed'e bıraktı³⁹⁶. Muhammed, Gazneliler tahtına çıktığı zaman ağabeyi Mesûd devletin batısında İsfâhân şehrinde idi. Mesûd'a babasının ölüm haberi 26 Mayıs 1030 tarihinde geldi. Bu durumda Mesûd, batı bölgesini kardeşi Muhammed ile yapacağı taht mücadelesi için terk etmek zorunda idi³⁹⁷. Bu bakımdan kardeşi ile yapacağı mücadele sırasında batıda kendisine bağlı birisini bırakmayı düşündü ve İsfâhân hâkimi Kakuyîler'den Alaüddevle Muhammed b. Düşmenziyar (1008-1041)'ı İsfâhân'da vekil olarak bıraktı. Ayrıca Sultan Mesûd, siyasi gayelerle 421/1030'da Alaüddevle Muhammed'in kızı ile de evlilik yaptı³⁹⁸.

Bu olayların geliştiği sırada Sultan Mesûd, Karahanlılar ile de akrabalık bağları kurma yoluna gittiğini yukarıda Karahanlılar bahsinde ayrıntılarıyla anlatmıştık. Mesûd tahta çıktıktan sonra amcası Yusuf'a bir mektup göndererek Gazne'ye gelmesini istedi. O daha sağlığında kızını kendisine vermediği için amcasına kırgındı.

396 İbnü'l-Esîr, IX, s. 307; Karş. Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 51.

397 İbnü'l-Esîr, IX, s. 308.

398 Merçil, "İslam'dan Sonra Türklerde Kadın", s. 471.

Yusuf'un sabık Gazneli Sultan Muhammed'in ordu kumandanı olması bu kırgınlığı daha da artırdı. Öte taraftan peşine taktığı casusların, Yusuf'un Türkistân'a kaçmak istediğini ve Karahanlılar ile mektuplaştığını bildirmeleri bardağı taşıran son damla oldu ve Mesûd amcası ile Gazne'ye yakın bir yerde buluştu. Sultan amcasını tutuklatarak hapsettirdi. Yusuf, son gönderildiği kalede çok yaşamadı ve 1032 yılında öldü³⁹⁹.

Mesûd, iş başına geçtikten sonra Mekkân ve Kirmân'ı ele geçirdi ve Karahanlı Ali Tegin'in Selçuklular'dan aldığı destekle Gazneli topraklarına yaptığı hücumu, Gaznelilerin Harezm valisi Altuntaş önlemeye çalıştı⁴⁰⁰.

Ancak, Mesûd'un yanlış tutumu ordusu içinde huzur bırakmadı, Türkmenler kıpırdanmaya başladı. Diğer taraftan Mesûd'un, Altuntaş'ın ölümünden sonra yerine tayin ettiği oğlu Harezmşâh Harun bağımsızlığını ilan etti (1034-1035). Bu tarihlerde Selçuklular Ceyhun'u geçince Harezmşâh Hârûn onları kendisiyle işbirliği yapmağa ve tek bir el halinde birleşmeğe davet etti; bunun üzerine Tuğrul Bey ve kardeşi Çağrı ile amcası Musa Yabgu Harezmşâh Harun'un yanına gidip, Harezm dışında karargâh kurdular. Harun'a güvendiler ve ondan kendilerine bir zarar gelmeyeceğine inanmışlardı; fakat Harun onlara hainlik etti, Emir Şâhmelik'i bunlara karşı sevk etli, Şâhmelik de Harun'un askerleriyle beraber Selçuklulara bir gece baskını düzenledi, pek çok kişiyi öldürdü, esir aldı ve mallarını yağmaladı. Bunun üzerine Selçuklular bütün kavim ve aşiretleriyle Nesâ çöllerine çekildiler, sonra aynı yıl Merv'e gittiler. Sultan Mesûd ise Taberistân'da idi. Ona haber gönderip emân dilediler. Ülkesinde fitne fesat çıkaran taifelerle savaşıp onları oradan uzaklaştıracaklarına, gerek bu bozgunculara ve gerekse diğerlerine karşı kendisinin en büyük yardımcıları olacaklarına söz verdiler; fakat Mesûd bunların elçilerini tevkif edip üzerlerine hacibi İltoğdu ve diğer büyük emirlerin kumandasında çok sayıda asker sevk etli. Bunlar Selçukluların üzerine yürüdüler. 426 Şaban ayına (Haziran-Temmuz 1035) Nesâ'da karşı karşıya geldiler ve savaşa tutuştular. Sonunda Selçuklular mağlup oldu, malları yağmalandı⁴⁰¹.

399 İbnü'l-Esîr, IX, s. 317; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 58.

400 İbnü'l-Esîr, IX, s. 317-318.

401 İbnü'l-Esîr, IX, s. 364.

Sultan Mesûd, Türkmenler hakkında alınan tedbirleri yeterli bularak Nîşâbûr tarafına gitmeye karar verdikten sonra Serahs'dan hareketle Nîşâbûr'a geldi ve burada da devlet ileri gelenleriyle bir toplantı yaptı. Nitekim Sultan Mesûd, burada aldığı kararlar 25 Ocak 1035 tarihinde Nîşâbûr'dan ayrılarak Cürcan'a ulaştı. Buranın hâkimiyetini elinde tutan Ebû Kâlicâr, öteki Cürcan reisleri, Gazneli ordusunun ve Sultan'ın geldiğini duyunca korkularından kaçmayı tercih etmişlerdir⁴⁰².

Sultan Mesûd, Dârâ b Menûçehr b Kâbûs'u eskiden olduğu gibi Cürcân ve Taberistân'da yerinde bıraktı. Onu kendi tarafına çekmek için de Dârâ'nın ordu kumandanı ve onun adına ülkeyi idare eden Ebû Kâlicâr el-Kûhî'nin kızıyla da evlendi. Bu hususta Beyhakî şu bilgileri veriyor: "Sultan Mesûd'un fermanı ile vezirin oğlu Abdülcebbâr'ın bir danışmend ve hizmetkârlarla Nîşâbûr'dan oraya gönderilmesini emredildi. Bu hususta mektuplar ve müşafehe yazıldı ve kadı İmam Said'in en değerli şakirtlerinden Danişmend Ebû'l-Hasan Kuttan'ı, Emîr Mahmûd'un mutemet hadimlerinden Kâfur Muammerî'yi Gürgân'a göndermek için aynı zamanda bir mahfe ve adet olduğu veçhile hizmetkârlar ve hediyeler hazırlandı⁴⁰³.

Gürgân'a gönderilen Hâce-i Büzürk'ün oğlu Abdülcebbâr hediyeler ve Bakâlıncâr'ın kızı ve onunla yaptığı bir muvâzaa ile dönüp geldi. Bâkâlıncâr'ın kızının gelin alayı ile beraber cihaz olarak o kadar kıymetli eşyalar getirdiler ki haddi hesabı yoktur; Gelinin beraber getirdiği cihaz arasında bir taht vardır ki sanki bir bostan idi, tahtın zemini gümüş paralarla örülmüş idi, bunun üzerine üç altından ağaç dikmişlerdi, bu ağaçların yaprakları zümrüt ve firuze ve meyvaları türlü türlü yakutlardan yapılmış idi. Emîr bu tahtı gördüğü vakitte çok beğendi. Ağaçların dört bir etrafına yirmi tane nerkislik konulmuş ve bütün bunun etrafındaki çiçekleri altın ve gümüşten ve türlü türlü cevherlerden yapılmış idi, bu nerkislerin dört bir etrafında da gümüş ve altın tabaklar koymuşlar ve bunların içine bütün anber ve kâfur şemameleri doldurmuşlardı. Getirilen cihaz eşyasından biri böyle idi artık diğerlerinin de nasıl olduğunu sen bundan kıyas et" dedi. Hâce Bulhasan Akilî'nin sırtında bir âfet zuhur etti. Emîr kendisine doktorlar gönderdi fakat Tanrı'nın kaza-

402 İbnü'l-Esîr, IX, s. 338

403 Beyhakî, s. 455.

sına karşı doktorlar ne yapabilirler; 4 Receb 424 (5 Haziran 1033) günü bu hastalıktan öldü⁴⁰⁴.

424 yılı Recep ayının ikinci günü (2 Haziran 1033) gelinin mahfese birlikte Bakâlıncâr'ın hâdimleri ve elçileri Gürgân'dan gelince, onlara şanlarına layık hil'atler verdiler, bir de valilere verilen gayretle muhteşem bir hil'at de Bakâlıncâr'a verilmek üzere elçilere teslim edildi. Bunlar ertesi günü, yani Recep ayının üçüncü Pazar günü Gürgân'a gittiler⁴⁰⁵.

Sultan Mesûd, Gürgân elçilerinin debdebe ve darat ile gündüz şehre girmelerini münasip görmüştü, Nişâbûr'un yüksek tabakasına mensup kadınları, reisin, kadıların, fakihlerin büyük adamların ve âmillerin karıları karşılamak için şehirden yarım fersah dışarı çıktılar. Hazırlanan mahfelerle Bâkâlıncâr'ın kızının mahfesinin yanına geldiler. Gürgânîlerin maiyet takımlarını izaz ve ikram ile şehre getirdiler. Gelinin mahfesi ve maiyeti emirin fermâniyle cennet köşkleri gibi süsledikleri Hasenek'in köşk ve saraylarına götürdüler, gelini mürebbiyelerini, dadılarını, hizmetkârlarını, hâdimlerin karılarını ve cariyelerini oraya yerleştirdiler. Bundan sonra Nişâbûr'un âyan hanımları dönüp evlerine gittiler. O gece o kadar mumlar ve meşaleler yaktılar ki her taraf gündüz gibi olmuştu. Harem-i Sultanî'nin hadımları kapıda kaldılar birçok piyadeler, nöbetçiler ve maiyetinde birçok kimselerle de saraya beraber hâcib tayin ettiler. Emirin fermanı ile bir takım hediyeler saraya gönderdiler. Gece yarısı Haremi Sultanî'nin bütün kadınları Şâdiyâh'dan oraya geldiler. Emîr ertesi gün saraya birçok altın cevherler ve zarif şeyler gönderilmesini emretti, ziyafet çok mükellef oldu. Bütün Nişâbûr'un yüksek tabakaya mensup hanımlarını oraya davet etmişlerdi. Bu mecliste davetliler birçok saçılar saçtıktan ve yiyip içtikten sonra evlerine dönüp gittiler. Gelim mahfenin içinde idi kimse yüzünü görmedi. Emîr yatsı namazı vaktinde Şâdiyâh'dan ata bindi ve üç yüz atlı has köle ve üç yüz piyade köle önde olduğu halde maiyeti efradından birçok kimselerle yola çıktı. Bunlardan başka beş saray hâcibi de beraberinde idi. Böyle bir alayla gelip Hasenek'in köşküne inerek haremi görmeye mezun olan on tane has hâdim ile harem sarayına gitti. Sarayın etrafını kuşatmış olan bu hâdimler ve köleler visakları ile atlarından inerek oradaki binalara indiler.

404 Beyhakî, s. 481 vd.

405 Beyhakî, s. 481.

Bu binaları vezîr Hasenek kendisinin beş yüz altı yüz kölesi için yaptırmış idi. Sultan güneş yüzü gibi olan gelinle karşı karşıya geldi. O güneşin parıltısı ile Gürgânîlerin fahr ve şerefi arttı. Tanrı takdir ettiği veçhile zifaf oldular.⁴⁰⁶

Ancak Sultan Mesûd Hindistan'a gidince Dârâ ile Ebû Kâlicâr kararlaştırılan haracı ödemediler ve Alâüddeve b Kâkaveyh ile Ferhâd'a haber gönderip Sultan'a karşı çıkıp isyan etmek üzere anlaşıldılar. Oğuzlar'ın Horâsân'daki isyanları hakkındaki haberlerde bu niyet ve azimlerini kuvvetlendirdi. Daha sonra Dârâ ile Ebû Kâlicâr Sultana haber gönderip affedilmelerini ve ülkelerinin kendilerine verilmesini istediler, Sultan da kabul etti. Dârâ ve Ebû Kâlicâr ödemek zorunda oldukları haracı gönderdiler⁴⁰⁷. Böylece evlilik bağlarıyla kurulan ilişkiler devam etmiştir.

406 Beyhakî, s. 479 vd.

407 İbnü'l-Esîr, IX, s. 338-339; Beyhakî, s. 541.

Mesûd'un Oğlunu Evlendirmesi

Sultan Mesûd, bundan sonra dışı sultanların kızlarıyla evlendirerek siyasi ilişkilerini sağlamlaştırmayı düşündü. İbnü'l-Esîr, 430 (1038-1039) yılı olaylarında, Sultan Mesûd'un Safer ayında (Kasım 1038) Gazne'den Belh'e geldiğini ve oğlunu Karahanlı hükümdârlarından birinin kızıyla evlendirdiğini belirtmekte⁴⁰⁸, fakat ne bu Karahanlı hükümdârının ne de kızının adını vermektedir. Ancak Beyhakî'nin aşağıda naklettiğimiz bilgileri İbnü'l-Esîr'i teyid eder mahiyette olup, konuyu aydınlatacak mahiyettedir.

Bu bilgilere göre, Karahanlılarda Ali Tegin'in yerine geçen Arslan İlig Yusuf⁴⁰⁹, babasının ittifakını devam ettirerek Harezmşâh Harun ile birlikte Çağaniyan'ı zapt edip, Tirmîz'i kuşatmıştı. Ancak Sultan Mesûd, bir suikast sonucu Harun'u ortadan kaldırmak suretiyle kendisine karşı gelişen bu ittifakı çözdü (1035)⁴¹⁰. Müttefikini kaybeden Arslan İlig Yusuf yalnız kalmıştı. Ayrıca sadık müttefiki olan Selçuklular'ın darılıp, Buhara civarından ayrılmalarına sebep olunması da, onun kuvvetinin büyük ölçüde azalmasına yol açmıştı. Bütün bu olanlardan sonra kendini kâfi derecede güçlü hissetmeyerek geri çekilen Arslan İlig Yusuf anlaşılmak için Sultan Mesûd'a müracaat ederek başarılı bir girişimde bulunmuştur. Arslan İlig Yusuf, hâcibi olan Alptekin'i, Hatib-i Buhara Abdullah-i Parsî ile beraber elçi olarak Sultan Mesûd'a gönderdi. Elçiler 17 Safer 428 (10 Aralık 1036) Çarşamba günü Belh'e giderek, merasimle Sultan Mesûd'un

408 İbnü'l-Esîr, s. 353.

409 Sultan Mesûd Ali Tegin'in ölümü vesilesiyle oğluna yazdığı tehniye ve taziye mektubunda ona el-Emîrül-Fâzîlül-Veled diye hitap etmiştir. Beyhakî, s.565.

410 Beyhakî, s. 793; İbnü'l-Esîr, IX, s. 386.

huzuruna çıktılar. Elçiler: “Büyük Sultan’ın dostluğunu ve teveccühünü kazandığı zamandan beri, onun devleti sayesinde memnun ve mesrurdur, emellerine nail olmuştur. Kullarınızı bu dostluk ve yakınlığın ziyadeleşmesi için huzuruza gönderdi” dediler. Arslan İlig Yusuf mektubunda şunları söylüyordu: “Sultan’ın bize karşı gösterdiği teveccühe karşı vaki olan hatamızdan dolayı nasıl özür dileyeceğimizi bilmiyoruz? Arada dostluk ve yakınlaşmak bu dereceye geldiği için, Sultandan üç dileğimizin yerine getirilmesini istiyoruz ki bu elçiler bunun için size gönderilmiştir, eğer aramızda bir muahede yapılır ve bu iç dileğimiz yerine getirilirse bütün emeller tamamıyla hasıl olmuş olur. Bunlardan biri sizin ailenizden bir kızı bizim ailemizden birine vermek, ikincisi bizim ailemizden bir kızı da Emîr’in oğullarından birine nikâhlayıp bu sıhriyet dolayısıyla bize bir şeref vermek ve bu suretle Emîr’in memleketine bağlı olan bu vilâyete karşı olan şunun bunun tamahlarını kesmektir. Üçüncüsü Emîr’in izin vesayetiyle bizim Türkistân’ın en büyüğü ve hanı olan Arslan Han ile muahede ve mükâtebe etmeliğimize müsaade edilmesidir, bununla onlar da arada düşmanlık kalktığını, artık ailelerimizin bir olduğunu, uyuşmazlık sebeplerinin bertaraf edildiğini anlamış olsunlar. Biz haberlerimizi, müşafehelerimizi bu elçilerle gönderiyor ve Emîr’in büyük himmetinden bunlara muvafakat eyliyeceğini ümit ediyoruz.

Sultan Mesûd da cevaben yazdığı mektupta bu istekleri kabul ettiğini bildirip, Belh reisi Abdüsselâm’ı elçilerle beraber gönderdi. Böylece İlig Han’ın bir kız kardeşini Mesûd’un oğlu Emîr Sâid’e ve bu taraftan da Sultan’ın amcası Emir Nasr’ın kızını da İlig Han’a nikâhlamaya karar verdiler. Elçiler bu talimatı alarak yola çıktılar⁴¹¹.

Sultan Mesûd, siyasi ilişkilerini evlilik bağı ile kuvvetlendirdikten sonra Türkmenler’in faaliyetleri dolayısıyla 12 Mayıs 1039’da Serahs’a gitmek üzere Belh şehrinden ayrıldı. Selçuklular ile arasında karşılıklı devam eden savaş durumunda Sultan Mesûd, ağır bir yenilgiye uğradı ve 8 Ramazan 431 günü (23 Mayıs 1040) Dandana-kan savaşından sonra güçlkle Gazne’ye dönebildi⁴¹².

411 Beyhakî, s. 518 vd.

412 Zakhoder, s. 587.

Mesûd'un Ölümü

Mesûd, toparlanmak ve yeni kuvvetler kazanmak gayesiyle, bütün hazinelerini yanına alarak Hindistan'a çekilmeye karar verdi. O kardeşi Muhammed'i çocukları, zevceleri, cariyeleri ile birlikte 432 senesi Safer ayının ilk Pazar günü (Ekim-Kasım 1040) Nagar Kalesinden çıkardı. Muhammed'in Ahmed denilen bir bunak, akılsız oğlu ile Abdürrahim, Abdurrahman, Ömer ve Osman isminde dört oğlu daha vardı⁴¹³.

Mesûd babasının âdeti üzerine Hindistan'da kışlamak üzere yola çıktı, kardeşi Muhammed'i de beraberinde götürdü, hazineleri de yanına aldı; çünkü Selçuklular ile yapacağı savaşta ahitlerine güvendiği Hindlilerden yararlanmak istiyordu. Mesûd büyük bir nehir olan Seyhun nehrini geçip hazinelerinin de bir kısmını karşı tarafa geçirince Belhli Anuştekin ve saraya mensup köleler geride kalan hazineleri yağmalayarak 13 Rebiyülevvel (21 Kasım 1040) günü kardeşi Muhammed'i yerine emîr tayin edip selamladılar. Mesûd maiyetindeki askerlerle kaldı ve müdafaaya çekildi. Rebiyülâhîr 432 (23 Aralık 1040) tarihinde iki ordu karşı karşıya gelip savaşa tutuştular. Askeri mağlup olan Mesûd, Ribât-ı Mârikale'ye saklandı, kardeşi de onu muhasara edip esir aldıktan sonra muhafızlarla birlikte Kiki⁴¹⁴ kalesine gönderdi. Muhammed bundan sonra devlet işlerini oğlu Ahmed'e bıraktı. Ahmed ise akıllı başında biri değildi, bu sebeple amcasının oğlu Yusuf b. Sebüktekin ve İbn Ali Hişâvend ile anlaşarak saltanat sadece babasına kalsın diye Mesûd'u öldürdüler. Muhammed bu durumu öğrenince çok üzüldü, zoruna gitti ve yapılan işi tasvip etmedi (11 Cemâziyelevvel 432/17 Ocak 1041)⁴¹⁵. Sultan Mesûd'un ölümünden sonra dul kalan karısı ile Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın evlendiğini ve bu suretle önemli bir siyasi manevra yapmış olduğunu yukarıda zikretmiştik.

413 El-Hüseynî, s. 9 vd.

414 Gerdîzî'de Gîrî Kalesi.

415 İbnü'l-Esîr, IX, s. 370-372; Gerdîzî, s. 437-440.

Mevdûd

Babası Sultan Mesûd öldürüldüğünde, Mevdûd Harezm'de bulunuyordu. Babasının başına gelenleri haber alınca asker toplayıp, amcası Muhammed'in üzerine yürüyerek bugünkü Celâlâbâd yakınlarında Dunpûr'da onu mağlup etti ve öldürdü (3 Şaban 432/8 Nisan 1041)⁴¹⁶. Sultan Mevdûd bu zaferden sonra bir köy ve ribât inşa ettirip, adını Fethâbâd koydurdu. O bundan sonra Gazne'ye geldi⁴¹⁷. Kardeşi Mecdûd da babasının öldürüldüğünü öğrendiği zaman sultanlığını ilan etti. Bu durumu öğrenen Mevdûd onu ortadan kaldırmak için hazırlıklara girişirken, öte taraftan Mecdûd da büyük bir ordu ile Lahor yolunu takip ederek Gazne'ye doğru ilerliyordu. Mecdûd, Kurban Bayramını (11 Ağustos 1041) Lahor'da kutladıktan sonra esrarengiz bir şekilde çadırında ölü bulundu⁴¹⁸. Böylece Hind ülkelerinin idaresi de Mevdûd'un eline geçiyor ve o tek başına Gazne sultanı oluyordu⁴¹⁹.

Sultan Mevdûd'un bütün arzusu, Selçukluların aldıkları yerleri tekrar ele geçirerek Gazneli Devleti'nin ihtişamını yeniden diriltmekti. Nitekim O, Güneybatı hudutlarının korumasını sağlar sağlamaz, Kuzeybatı Afganistan'da Selçukluları durdurmaya ve geçici olarak geri çekilmeye mecbur etti⁴²⁰.

Mevdûd, Çağrı Bey'in kızı ile de evlenmiş ve dolayısıyla Selçuklular ile evlilik bağı olmasına rağmen, Çağrı Bey'in hastalanmasını fırsat bilerek Horâsân'ı alabilmek için bu bölgeye ordu sevk etti. Çağrı Bey ise Gazneliler ile mücadele için oğlu Alp Arslan'ı gönderdi. Bu sırada Belh şehrinde üslenmiş olan Alp Arslan, Gazneli ordusuna hücum ederek birçok kişiyi öldürdü. Ayrıca o, Gazneliler'den bin

416 Gregory Abû'l-Farac, I, s. 297; İbnü'l-Esîr, IX, s. 372 vd.

417 Ahmed b. Mahmud, I, s. 31.

418 İbnü'l-Esîr, IX, s. 372-373.

419 Beyhakî, s. 756.

420 Merçil, "Gazneliler", s. 897.

kişi esir edip, birçok ganimet ele geçirerek babasının yanına döndü (Ağustos 1043)⁴²¹. Sultan Mevdûd'un muhtemelen Selçukluları durdurmak amacıyla Çağrı Bey'in kızıyla yaptığı evlilik, istenildiği gibi bir sonuç sağlamamıştır.

II. Mesûd

Sultan Mevdûd 20 Receb 441 (18 Aralık 1049) tarihinde Gazne şehrinde öldüğü zaman küçük yaştaki oğlu II. Mesûd tahta oturuldu, fakat o sadece beş gün tahtta kalabilmişti⁴²². II. Mesûd, Mevdûd'un Çağrı Bey'in kızıyla olan evliliğinden dünyaya gelmişti. O babasının vasiyeti olduğu ileri sürülerek tahta çıkartıldı. Aslında devlet idaresi Selçuklu prensesi olan annesinin elinde idi. Ancak devlet ileri gelenleri birleşip, küçük yaştaki II. Mesûd'u tahttan indirerek, amcası Ali'yi sultan ilan ettiler (29 Aralık 1049)⁴²³. Böylece onun tahta çok kısa süreli hâkimiyet kurduğu görülmektedir. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, Çağrı Bey'in kızıdan olan Mesûd'un tahta çıkartılması Selçuklular'ın evlilik yoluyla Gazneliler Devleti taht idaresinde söz sahibi olduklarını, çıkmış olan taht mücadelesinde etkin rol oynadıklarını, kendi çıkarlarına ters düşmeyecek kişilerin tahta geçmesinde önemli kazanım elde ettiklerini göstermektedir.

Bahâü'd-Devle Ali

Ali b. Mesûd Türk adetlerine uygun olarak muhtemelen yerini sağlamlaştırmak için, devlet idaresinde söz sahibi olduğu anlaşılan Çağrı Bey'in kızı olan yengesiyle evlendi⁴²⁴. Böylece Sultan Ali b. Mesûd'un, ölen hanedan üyelerinin eşleri ile evlenmeleri hususundaki devlet geleneğini devam ettirdiği görülüyor. Burada şüphesiz devletin bekası ile ilgili siyasi bir gayenin güdüldüğü ortadadır.

421 İbnü'l-Esîr, IX, s. 395; Mirhond, II, s. 664; Bu kaynakta Mevdûd'un iki bin askerle Karaveli'ye geldiği ve Çağrı Bey'in kuvvetlerine mağlup olduğu kayıtlıdır.

422 İbnü'l-Esîr, IX, s. 424; Ahmed b. Mahmud, I, s. 31.

423 Merçil, "Gazneliler", s. 897.

424 Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 81; Merçil, "Gazneliler", s. 897.

Öte taraftan Mevdûd'un, saltanatı ele geçirdikten sonra Gazne ile Bûst yolu üzerindeki Mendiş kalesinde hapsedtiği amcası Abdürreşîd, Vezîr Abdürrezzâk tarafından hapisten çıkarılıp tahta oturtuldu. Daha sonra Abdürreşîd, vezîr ve beraberindeki askerler Gazne'ye yürüdüler. Gücsüz bir şahıs olan Sultan Ali, Abdürreşîd karşısında tutunamayacağını anlayarak kaçtı. Bu suretle rakipsiz kalan Abdürreşîd, Gazneli Devleti Sultanı oldu⁴²⁵.

Abdürreşîd

Mevdûd döneminde evlilik yoluyla kurulan bir yakınlaşmanın Abdürreşîd'in sonunu hazırlaması bu dönemin önemli olayıdır. Bu olay, Mevdûd'un kız kardeşini bir köleyle evlendirmesi ve bu köleyle kurulan yakınlık dolayısıyla onun Abdürreşîd aleyhine iş çevirmesiyle başlar.

Bu köle, Sultan Mevdûd'un Tuğrul Nazân, Tuğrul Bozan veya Tuğrul-î Gâsıb da denilen bu zat Sultan Mahmûd'un evlatlığı ve Abdürreşîd'in amcası Emîr Yusuf'un Türk kölesi idi⁴²⁶. Mevdûd ona önem verir, ismiyle hitap ederdi. Kız kardeşiyle de evlendirmişti. Mevdûd ölüp, Abdürreşîd hükümdâr olunca Tuğrul'u eskiden olduğu gibi önemli bir mevkide görevlendirdi ve onu hâcibü'l-hüc-câb tayin etti. Sonrasında köle Abdürreşîd'e ihanet edip, Selçuklu meliklerine itaat etti. Bunlar onunla birlikte Türklerden mürekkep bir ordu gönderdiler. Sultan Abdürreşîd, ona mukavemet edemeyip kaçtı ve kalelerinden birine iltica etti. Tuğrul Nazan, memleketi istila ederek, Gazne tahtına oturdu. Tuğrul, Gazne'ye girerek Sultan Abdürreşîd'i, kardeşleri Süleymân'ı, Şücâ'yı ve Sultan Mesûd'un evlatlarından kim varsa getirtip, bir gecede dokuz şehzâdeyi öldürttü. Böylece Gazneli hanedanında kanlı bir katliam yaptı.

Ancak Sultan Mesûd'un çok güzel yüzlü ve iyi huylu Ferruhzâd adında bir oğlu vardı. Tuğrul Nazan onu öldürmeye kıyamayıp, esir etti. Tuğrul Nazan, on bir yıl süre ile Selçuklular'ın vekili sıfatı ile Gazne'de bildiğini yapardı. Gazne'de elde edilen öşr ve vergilerin, askerin giderinden artanını her yıl Selçuklular'a gönderirdi. Ayrıca Sultan Abdürreşîd'in Celile adında güzel bir hatunu vardı, Tuğrul

425 İbnü'l-Esîr, IX, s. 424.

426 Ahmed b. Mahmud, I, s. 31.

Nazan, Sultan'ın arzusu olup olmadığını hiç dikkate almayarak haber gönderip, ağıyla sızlaya o hatunu getirtip, zorla onunla evlendi⁴²⁷.

Tuğrul Nazan, hanedandan biriyle evlenmek suretiyle kendi iktidarına bir meşruiyet vermek istiyordu, ayrıca önce Mevdûdûn kız kardeşi sonra da Abdürreşîd'in karısı ile evlenmesi iktidarını devam ettirmek niyetinde olduğunu göstermektedir. Tarihçiler Tuğrul Nazan'ı, Gaznelilerden gördüğü iyiliklere ihanet etmesi sebebi ile "Kâfir-i nimet" ve "Tuğrul el-Memûn" gibi lakaplarla kaydediyorlar. Nihayet O, amacını gerçekleştiremeyip, Sultan Mesûd'un Türk gulamlarından Nûştegin tarafından öldürüldü⁴²⁸. Tuğrul Nazan'ın ileri gelen adamları bu durumu görüp, onun üzerine keskin kılıçları ile hücum ettiler. Nûştegin orada on iki kişiyi daha öldürdü. Kendi hizmetinde olanları yanına toplayıp, kuvvetlenerek Şehzâde Ferruhzâd'ı zindandan serbest bıraktı⁴²⁹.

Ferrûhzâd

Ferrûhzâd, hükümdâr olup tahta iyice yerleşince Horâsân üzerine Nuştegin kumandasında büyük bir ordu sevk etti. Selçukluların büyük emirlerden biri olan Gülsarığ Gazne ordusunun karşısını çıktı ve onlara sabırla karşı koydu, fakat Gazne kuvvetleri onu mağlûp ettiler. Yanındaki adamlar da bozulup Emîr Gülsarığ'ı yalnız bıraktılar. Gülsarığ esir alındı, onunla beraber çok sayıda Horâsân askeri, ileri gelen zevat ve kumandanlar da esir düştü; bunun üzerine Alp Arslan büyük bir ordu hazırlayıp babası Çağrı Bey'i bu ordunun başında Gülsarığ'ı esir alan kuvvetlerin üzerine gönderdi. Çağrı Bey onlarla savaştı, Gazne ordusunu bozguna uğrattı, ileri gelen kumandanlardan bir grubu esir aldı; bunun üzerine Ferruhzâd esirleri serbest bıraktı, Gülsarığ'a hilat verip onu da salıverdi⁴³⁰. Selçuklulara karşı başarılar kazanan Ferrûhzâd, halkına da gayet iyi davrandı ve altı yıl hüküm sürdükten sonra 16 Safer 451 (3 Nisan 1059) tarihinde otuz dört yaşında öldü⁴³¹.

427 İbnü'l-Esîr, IX, s. 441 vd.; El-Hüseynî, s. 11; Ahmed b. Mahmud, I, s. 32.

428 İbnü'l-Esîr, IX, s. 443.

429 Ahmed b. Mahmud, I, s. 33.

430 İbnü'l-Esîr, IX, s. 443.

431 İbnü'l-Esîr, X, s. 25; Ahmed b. Mahmud, I, s. 33.

İbrâhim

Ferrûhzâd'dan sonra kardeşi İbrâhim b. Mesûd saltanata geçti. Kaynakta zeki, akıllı ve sağlam fikir sahibi bir adam olduğu belirtilen Sultan İbrâhim, Hindistan'a birçok fütuhatta bulundu ve dedesi ile babasının alamadığı kaleleri fethetti, o ülkelerde onun eserleri meşhurdur⁴³².

Sultan İbrâhim, Büyük Selçuklu hükümdârı Melikşâh zamanında, çekişmeli başlayan ilişkiler sonunda, evlilik münasebetleri kurarak, dostluklar ve ittifaklarla devletin temellerini sağlamlaştırmaya dayalı politikasını kararlılıkla sürdürmeye devam etti ve böylece Büyük Selçuklularla olan münasebetlerini düzeltti.

Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın, oğlu Arslanşâh'ı Gazneli hükümdârının kızıyla evlendirdiğini yukarıda zikretmiştik. Kaynaklarda bu hükümdârın ismi belirtilmemekte olup, verilen tarihe göre bu dönem Sultan İbrâhim zamanına denk gelmektedir. Bu evlilikler ile Selçuklular ve Gazneliler arasında birlik ve anlaşma sağlanmıştır.

Sultan İbrâhim, bu sakin devreden yararlanarak, Selçuklular ile mücadeleden dolayı karışıklık içinde bulunan ülkesini yeniden düzene soktu ve halka refah getirdi. Sultan Alp Arslan ise Gazne topraklarına sefer yapmadı. İki taraf arasındaki bu iyi münasebetlere rağmen Alp Arslan'ın ölümü ve yerine oğlu Melikşâh'ın Sultan ilan edilmesiyle meydana gelen taht değişikliğinden Karahanlılar kadar Gazneliler de faydalanmak istedi. Nitekim bu amaçla çok sayıda Gazne askeri harekete geçirildi. Öte taraftan Sultan Melikşâh, amcası Kavurd'un isyanını bastırdıktan sonra Karahanlıları itaat altına aldı ve Gazneliler'e karşı harekete geçmeye hazırlandı.

Melikşâh, 481 (1088-1089) yılında doğu sınırlarını güvence altına almak ve Gazne'yi ele geçirmek maksadıyla sefere çıktı ve İsfizâr'a geldi. Bunu haber alan Gazne hükümdârı Sultan İbrâhim endişeye düşerek, Melikşâh'ı bu teşebbüsten caydırmak üzere Selçukluklu kumandanlarına ricalarda bulunmuştu. Diğer yandan Sultan'a bir mektup göndererek, bu mektubu götüren kişinin av esnasında Melikşâh'ı öldürmesini söyledi⁴³³. Ancak bu suikastçı yakalanınca, girişim başarısız oldu, fakat kendi emirlerinden şüp-

432 İbnü'l-Esîr, X, s. 25.

433 Ahmed b. Mahmud, I, s. 34-35.

helenen Melikşâh, ordusuyla geri döndü⁴³⁴. Sultan Melikşâh'ın yarıda kalan bu seferini yine de faydalı olduğu anlaşıyor. Bu günlerde Sultan İbrâhim'in elçileri külliyetli para ve hediyelerle Rey'e geldiler, hatta Melikşâh'ın kızı Gevher'i veliahd Mesûd'a nişanlamak istediler. Melikşâh, isteklerini yerine getirerek kızı Gevher'i, Sultan İbrâhim'in oğlu Mesûd ile evlendirdi. Rey'den Gazne'ye gönderilen Gevher, orada Mehdü'l-Irak lakabıyla meşhur oldu⁴³⁵. Bu sıhriyet meselesi, Melikşâh'ın ileride Gazneli'ler arazisine doğru yayılma arzularını önlemiş olması itibarıyla mühimdir. Gerçekten de Sultan İbrâhim zamanında ve bundan sonra III. Mesûd'un hükümdârlığı esnasında münasebetler bozulmamıştır.

El-Hüseynî, burada Gazneli III. Mesûd ile evlenen kızın Sultan Alp Arslan'ın kızı olduğunu, Melikşâh'ın Gevher ismindeki kızının ise Sultan İbrâhim'in diğer oğlu ile evlendirildiğini nakletmekte ve bu hatuna Gazne'de güzelliği sebebiyle Mehdü'l-Irak lakabının verildiğini belirtmektedir⁴³⁶. Ahmed b. Mahmûd, onun Gazne'de bu lakap ile meşhur olduğunu ve III. Mesûd'un o talihli kız ile evlenmesiyle Gazne'den İsfâhân'a çok mal gönderildiğini belirtmektedir⁴³⁷. İbnü'l-Esîr, Melikşâh'ın kızının düğünü münasebetiyle Nizâmülmülk'ün, hazineden yüz bin dinar çıkardığını ilave etmektedir⁴³⁸. Böylece iki hanedan arasındaki dostluk, evlilik bağı ile kuvvetlendirilerek Sultan İbrâhim Melikşâh'ın hısımlı olmuştur.

Fakat bazen Gazneli padişahlarının oğullarına Selçuklu padişahlarının kızlarını istemelerine rağmen bu evliliklerin gerçekleşmediği de olurdu. Mesela, Gazneli ve Karahanlı hükümdârları, o dönemde Melikşâh'ın zevcesi Terken Hatun'dan Melikşâh'ın kızı Mahmelek Hatun'u oğullarına istediklerini fakat bu isteğin kabul edilmediğini Selçuklular bahsinde görmüştük.

Kırk yıl süren Sultan İbrâhim devri, Gazne tarihi için iyi geçmiş sayılır. Sultan İbrâhim çok akıllı hareket ederek, gerek Alp Arslan gerek Melikşâh ile akrabalık kurmak sureti ile Selçuklular ile

434 El-Hüseynî, s. 11.

435 Bk. Kafesoğlu, *Sultân Melik-Şâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 30.

436 El-Hüseynî, s. 12

437 Ahmed b. Mahmud, I, s. 36.

438 İbnü'l-Esîr, X, s. 151.

dostluğunu pekiştirdi. III. Mesûd başa geçtiğinde dahi bu dostluk bozulmamıştır. Buna mukabil, Melikşâh da devletin doğusundaki kargaşayı Gazne ittifakıyla önlemiştir. Sultan İbrâhim'in çocuklarını evlendirme konusunda seçici olduğu görülmektedir. Sultan İbrâhim'in kırk kızı ve otuz altı oğlu vardı. O bütün kızlarını seyyidler ve alimlere vermişti. Kızlarından birisini de meşhur tarihçi alim ve edip Kadı Minhâceddin Cüzcânî'nin atası İmam Abdülhâlik ile evlendirdi.

Arslanşâh

Sultan İbrâhim'in yerine oğullarından III. Mesûd geçti. Mesûd'un 508 yılının Şevval ayında (Mart 1115) Gazne'de ölümü üzerine yerine geçen oğlu Şirşad, bir yıl saltanat sürdükten sonra kardeşi Arslanşâh tarafından tahttan uzaklaştırıldı (Şubat 1116)⁴³⁹. Arslanşâh'ın annesi yukarıda adı geçen Mehdü'l-İrak idi. Arslanşâh kardeşlerini tevkif ve hapsetti. Behrâmşâh adındaki kardeşi Horâsân'a kaçıp Melik Sancar'ın yanına vardı. Sancar, Arslanşâh'a elçi gönderip kardeşinin hakkını gözetmesini istedi; fakat Arslanşâh, Sancar'ın sözlerine kulak asmadı, bunun üzerine Sancar Behrâmşâh'ı tahta çıkarmak için hazırlandı. Arslanşâh bunu duyunca Sultan Muhammed Tapar'a haber gönderip kardeşi Sancar'dan şikâyetçi oldu. Sultan Muhammed de kardeşi Sancar'e elçi gönderip Arslanşâh ile anlaşmasını ve ülkesine saldırmaktan vaz geçmesini istedi. Bununla beraber gönderdiği elçiye: "Eğer Sancar'ı Arslanşâh'a karşı harekete geçmiş veya sefere çıkmağa hazır vaziyette görürsen ona sakın mani olma. Bu mektubu da ona tebliğ etme; çünkü böyle bir davranış onu zayıf düşürür, âciz gösterir ve geri dönmez. Halbu ki kardeşimin dünyaya hâkim olması benim için daha iyidir." dedi. Elçi Sancar'ın yanına varınca, onun askerlerinin Gazne seferi için hazırlamış olduğunu ve ordunun başına da önde gelen kumandanlarından Emîr Üner'i getirdiğini gördü. Melik Behrâmşâh da yanındaydı. Sancar'ın ordusu yola çıkıp Bust'a kadar geldi. Sicistân hâkimi Ebû'l-Fazl Nasr da onlara katıldı. Arslanşâh bu haberi duyunca büyük bir ordu sevk etti. Sancar ile Ebû'l-Fazl onu mağlûp edip mallarını yağmaladılar. Kurtulan askerler Gazne'ye çok perişan bir halde döndüler. Bunun üzerine Arslanşâh Sancar'a boyun eğdi ve Emîr Üner'e haber gönderip Sancar'ı geri dönmeğe teşvik ve razı ettiği takdirde kendisine

439 Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 86.

büyük meblağlar vermeyi tekeffül etti, fakat Üner buna razı olmadı. Sancar, Üner'den sonra bizzat kendisi harekete geçip Arslanşâh'ın üzerine yürümeğe karar verdi. Arslanşâh bu defa amcası Ebû'l-Fazl Nasr'ın karısını Sancar'e gönderip ondan kendisi için çalışmasını istedi. Ebû'l-Fazl Nasr'ın kansı Sultan Berkyaruk'tan dolayı Sancar'ın kız kardeşiydi. Alâüddevle Ebû Sa'd onun kocasını öldürmüş, karısının da Gazne dışına çıkmasını yasaklamış ve onunla evlenmişti. Şimdi Arslanşâh onu elçi olarak Sancar'e gönderiyordu. Kadın yanındaki iki yüz bin dinar para ve hediyelerle kardeşi Sancar'ın yanına varıp Bahrâmşâh'ı kardeşi Arslanşâh'a teslim etmesini istedi. Fakat Arslanşâh, annesi Mehdü'l-Irak'ı küçümseyerek kötü davranmıştı. Bu Hatun Arslanşâh'a kin besliyordu. Bu yüzden Sancar'a Arslanşâh'ın hakkından kolayca gelebileceğini söyledi ve onu Gazne topraklarına yürümeğe tahrik etti- Bunun onun için basit bir mesele olduğunu söyledi, Arslanşâh'ın kardeşlerine neler yaptığını anlattı. İsyan ve itaatsizlik etmedikleri halde Arslanşâh kardeşlerinin birini öldürmüş diğerinin de gözlerine mil çekmişti⁴⁴⁰.

Arslanşâh'ın annesi meselesi biraz karışıktır. İbnü'l-Esîr Arslanşâh'ın Sancar'a gönderdiği hatunun amcası Ebû'l-Fazl Nasr'ın karısı olduğunu yazıyor. Halbu ki diğer kaynaklarda onun annesini aracı olarak gönderdiği belirtilmektedir. O halde bu bilgilerden Ebû'l-Fazl Nasr'ın III. Mesûd'un ölümünden sonra karısıyla evlendiği ortaya çıkıyor. Ayrıca Alâüddevle Ebû Sa'd onun kocasını öldürmüş ve onunla evlenmişti. Şimdi Arslanşâh onu elçi olarak Sancar'a gönderiyordu.

Mehdü'l-Irak'ın tahriki üzerine Sancar harekete geçti. Bûst'a varınca yakın adamlarından bir hadımı Arslanşâh'a elçi olarak gönderdi, Arslanşâh da onu yakalayıp bir kaleye hapsetti. Bunu duyan Sancar süratle hareket etti. Arslanşâh Sancar'ın yaklaştığını duyunca elçiyi serbest bıraktı, Sancar Gazne topraklarına vardı. Gazne'ye bir fersah mesafede Şehrâbâd sahrasında Arslanşâh ile Sancar savaşa tutuştular. Arslanşâh'm emrinde otuz bin süvari ve çok sayıda piyade kuvveti vardı. Orduda ayrıca yüz yirmi tane de fil vardı ve her filin üzerinde dört kişi bulunuyordu. Filler Sancar'ın ordusunun merkezine saldırdılar. Sancar de merkez de yer alıyordu. Merkezdeki askerlerinin bozulduğunu gören Sancar Türk gulamlarına filleri ok yağmuruna tutmalarını emretti. Üç bin gulam ileri atılıp fillere topluca ok yağdırdılar ve bir kaç tanesini öldürdüler

440 İbnü'l-Esîr, s.404; Karş. Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 85.

Bunun üzerine filler merkezden sol cenaha döndü. Burada Sicistân hâkimi Ebû'l-Fazl vardı. Filler onların üzerine saldırınca sol cenâhtakiler korku ve acze düştüler. Ebû'l-Fazl onları cesaretlendirip, kendisi de atından inip fillerin en büyüğü ve en önde olanına hücum'etti. Filin altına girip karnını yardı. Diğer iki fili de öldürdü. Sağ cenahta bulunan Emîr Üner sol cenahta cereyan eden savaşı görünce korkup Gazne askerlerinin gerisinden hücum'a geçti. Sol cenaha katılıp onların arasına karıştı ve onlara yardım etti. Gazne kuvvetleri bozguna uğradı. Fillerin üzerindeki süvariler kendilerini zincirlerle fiilere bağlamışlardı. Savaş etraflarını sarıp kılıç darbelerine maruz kalınca kendilerini aşağı attılar, fakat bağlı oldukları için fillerin üzerinde asılı kaldılar. Sancar 20 Şevval 510 (25 Şubat 1117) tarihinde Gazne' ye girdi. Behrâmşâh da yanındaydı. Malların bulunduğu büyük kaleye gelince, burası Gazne'ye dokuz fersah mesafedeydi, çok büyüktü, ele geçirmek ve oraya çıkmak imkânsızdı. Arslanşâh kardeşi ve hazinedarı Tâhir'i buraya hapsedmişti. Tâhir, Behrâmşâh'm dostuydu. Behrâmşâh'ın karısını da orada tevkif etmişti. Arslanşâh mağlûp olunca kardeşi Tâhir kalenin muhafızını kendi tarafına çekti, ona ve askerlere pek çok para verdi, o da kaleyi Melik Sancar'e teslim etti. Behrâmşâh ile Sancar arasında yapılan anlaşmaya göre, Behrâmşâh tahta tek başına oturacak. Gazne'de hutbe sırasıyla Halife, Sultan Muhammed, Melik Sancar ve onlardan sonra da Behrâmşâh adına okunacaktı. Gazne'ye girerlerken Sancar at üzerinde, Behrâmşâh ise onun önünde yaya olarak yürüyordu. Mahmûd b. Sebüktekin'in tahtı getirildi ve Behrâmşâh onun üzerine çıkıp oturdu. Sancar daha sonra geri döndü. Hutbede Sancar "Melik", Behrâmşâh ise atalarının geleneğine uygun olarak "Sultan" unvanıyla anılıyordu. Böylesine garip bir hadise duyulmamıştı. Sancar'ın adamları için Sultan Behrâmşâh ve halktan sayılamayacak kadar çok para toplandı. Gazne Sultanlarının saraylarındaki duvarlarda gümüş levhalar vardı. Yine aynı şekilde bahçelere akan gümüş su kanalları vardı. Bunların çoğu sökülüp yağma edildi. Sancar bunları duyunca bütün gücüyle yağmacılığa mani oldu, hatta birçok kişiyi de astı. Nihayet halk yağmacılıktan vaz geçti. Melik Sancar'ın elinde beş tane taç geçmişti ki; bunlardan birinin değeri iki milyon dinarı geçiyordu. Sancar bundan başka elmas ve mücevherlerle süslü olan bin üç yüz parça altın ve gümüşten mamul zinet eşyasıyla altın ve gümüşten yapılmış ön yedi tahta sahip olmuştu. Sancar Gazne'de kırk gün kaldı ve Behrâmşâh tahtına iyice yerleştikten sonra Horâsân'a döndü. Bundan Önce Gazne'de hiç

bir Selçuklu Sultanı adına hutbe okunmamıştı. Arslanşâh'a gelince, o mağlûp olunca Hindistan'a gitti. Adamları da ona katıldılar. Böylece azamet ve kudreti arttı. Sancar Horâsân'a dönünce Arslanşâh da Gazne'ye döndü. Behrâmşâh onun kendi üzerine yürüdüğünü öğrenince Bâmiyân'a gitti ve durumu Melik Sancar'a bildirdi, bunun üzerine Sancar ona asker gönderdi. Arslanşâh Gazne'de sadece bir ay kaldı, sonra kardeşi Behrâmşâh'ın peşine düştü. Bu arada Sancar'ın ordusunun geldiğini duydu. Adamlarının kalbine korku düştüğünü görüp Evgman dağlarına ulaştı. Kardeşi Behrâmşâh ile Sancar'ın askerleri de onun izini takip ettiler. Halka haber gönderip tehdit ettiler. Halk bazı sıkıntılara maruz kaldıktan sonra Arslanşâh'ı teslim etti. Onu Sancar'ın ordusunun kumandam teslim aldı ve efendisine götürmek istedi, fakat Behrâmşâh sonra başına belâ olur diye korktu, kumandana para verip kardeşini teslim aldı ve boğarak öldürdükten sonra babasının Gazne'deki türbesine defnetti. Arslanşâh bu sırada yirmi yedi yaşındaydı. Arslanşâh 512 yılı Cemaziyelâhir ayında (Eylül -Ekim 1118) öldürülmüştür⁴⁴¹.

Behrâmşâh

Böylece kaynaklar Gazne saltanatının Selçuklulara geçtiğini, Sebükteginîler'in nesli ve devletlerinin sona erdiğini ifade etmektedirler. Sancar ile Behrâmşâh arasında yapılan anlaşmanın şartları Gazneliler'in Selçuklulara tâbîliğinin göstergeleriydi. Burada ayrıca taht mücadelesinde hükümdâr annelerinin mücadelenin sonunu ölüm ile bitecek kadar etkiledikleri dikkat çekmektedir.

Behrâmşâh'ın hükümdârlığı esnasında Gur Devleti'nde saltanat mücadelesi başlamıştı. Bu sırada kardeşlerine kızan Gur Hükümdârı Kutbeddîn Muhammed, Gazne'ye Behrâmşâh'ın yanına kaçtı (1145). Behrâmşâh, tahta geçtikten sonra daha önce Arslanşâh'ı destekleyen Kutbeddîn Muhammed ile kız kardeşini evlendirdi⁴⁴².

441 İbnü'l-Esîr, X, s. 401-404; Bondârî, s. 238; Cüzcanî, s. 148; Qazwini, s. 101; Ahmed b. Mahmud, s.37; Muhammed Kasım Firiştâ, *Târih-i Firiştâ*, I, Terc. Müşfik Hâce, Lahor 2008, s. 123; Badaoni, *Muntakhabu'l-Tavârikh*, I, Trans. George S. A, Ranking, Atlantic Publishers, New Delhi 1990, s. 56.

442 Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 89; İbnü'l-Esîr (s.123) Behrâmşâh'ın Kutbeddîn Muhammed ile sıhriyyet kurduğunu yazmakla beraber ayrıntısına girmemiştir; Badaoni, s. 60. Mesûd Sa'd-ı Salman'ın, onun ölümü üzerine yazmış olduğu bir şiiri de naklediyor; "Eğer Dünya bir taht için müsait bir yer ise, Behrâmşâh'ın tahtına göre yaratılmıştır."

Behrâmşâh, karşılıklı münasebetlerini düzeltmek ve sağlamlaştırmak amacı ile bu evliliği gerçekleştirmiştir.

Kutbeddîn Muhammed, Gazne'ye geldikten ve Sultan'ın kız kardeşi ile evlendikten sonra büyük bir ordu teşkil edip Gazne'yi ele geçirmek üzere yürüdü. Başka bir rivayete göre ise, Kutbeddîn Muhammed oraya hizmet ve ziyaret maksadı ile gittiğini söylemesine rağmen aslında hile ile Gazne'ye hâkim olmak istiyordu. Behrâmşâh bunu anladı, onu yakalayıp hapse attı, sonra da öldürdü⁴⁴³.

Evlilik yolu ile karşılıklı münasebetlerini sağlamlaştırmanın ardından bu olayın gerçekleşmesi Gazneli hanedanı ile Gurlular arasında derin nefret ve düşmanlığın oluşmasına sebep olmuştu. Görüldüğü gibi siyasi gayelerle ve de dış münasebetleri kuvvetlendirmek amacıyla gerçekleşen bu tür evliliklerin, her zaman hedefine ulaştığı söylenemez.

Hüsrevşâh ve Hüsrevînelik

Behrâmşâh'ın Receb 548 (Eylül-Ekim 1153) tarihinde ölümünden sonra yerine tahta geçen oğlu Hüsrevşâh zamanında⁴⁴⁴ ise Gurlular Gazne Devleti'ni sıkıştırmaya devam ediyorlardı. Artık İslam dünyasında önemli bir kuvvet haline gelerek, süratle yükselmeye başlayan Gurlular hâkimiyet sahalarını genişleterek Gazneliler'e ait Gazne, Bust, Zemîndâver ve Teginâbâd gibi şehirleri ele geçirdiler⁴⁴⁵. Gur hükümdârı Alâaddin Hüseyin Cihânsuz Gazne üzerine yürüyünce, Gazne ordusuyla Teginâbâd yakınlarında karşılaştı. Yapılan savaşta yenilen Hüsrevşâh Lahor'a kaçtı ve orada hükümet kurdu⁴⁴⁶. İbnü'l-Esîr ve diğer bazı tarihçilere göre orada Receb 555 (Temmuz-Ağustos 1160) tarihinde vefat etti. Ülkesini Hüsrevînelik'e bıraktı⁴⁴⁷.

443 İbnü'l-Esîr, s.124; Karş. Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s.89.

444 İbnü'l-Esîr, s.163; Behrâmşâh'ın ölümü ve Hüsrevşâh'ın tahta geçişi hakkındaki kaynaklar hakkında bk. Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 97.

445 Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 99.

446 Hoca Sadeddîn, vr. 298 b; Şemseddîn Muhammedü'l-Müsevî, vr. 302b, 303 a, 325 a; Badaoni, I, s.60; Firiştâ, I, s. 130.

447 İbnü'l-Esîr, s. 216; Şemseddîn Muhammedü'l-Müsevî: vr.303 a; Firiştâ, s. 130.

Netice itibari ile son Gazne hükümdârı olarak kabul edilen Hüsrevmelik Oğuzlara mukavemet edemeyecek kadar zayıftı. Oğuzlar 559 (1163-4) yılında Gazne toprakları üzerine yürüyüp, bölgede yağma ve tahriplerde bulundular. Daha sonra Hüsrevmelik'in elinde bulunan Gazne'ye hücum ettiler. Hüsrevmelik onlara karşı koyamayacağını anladı ve şehri terk ederek Lahor'a kaçtı. Oğuzlar Gazne'yi zaptettiler⁴⁴⁸. Oğuzlar Zâbul, Gazne ve Kâbul şehirlerini aldıktan sonra Hüsrevmelik Lahor'u kendisine başkent yapmıştır⁴⁴⁹.

Gûr Sultanları ise her yıl Hindistan'a asker sevk ederlerdi ve 583 (1187-1188)'de Lahor üzerine yürüdüklerinde, Hüsrevmelik aman dileyince, Gur Sultanı Mu'izzeddin Muhammed Sâ'm onu yakalayıp önce Gazne'ye sonra başkent Fîrûzkûh'a gönderdi. Gur Sultanı Gıyâseddin ise onun Garcistân'daki Balarân Kalesi'ne hapsedilmesini emretti. Nihayet 598 (1021-1202)'de Hüsrevmelik öldürüldü. Oğlu Behrâmşâh'da aynı şekilde hapis bulunduğu Seyferrûd'da ortadan kaldırıldı. Böylece Sebüktegin'in Gazneliler hanedanı sona erdi⁴⁵⁰.

448 İbnü'l-Esîr, s. 249; Cüzcanî, s. 376; Geniş bilgi için bk. Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 101.

449 Firişta, I, s.132 vd.; Mirhond, II, s.611.

450 Badaoni, I, s. 63; Firişta, I, s. 132 vd.

KAYNAKLAR

Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, Çev. Ö. Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1987.

Ahmed Ali Hân Vezîrî, *Târihî Kirmân*, Neşr. Bâstânî-i Pârîzi, Tahran 1364.

Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, Çev. E. Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.

Ahmetbeyoğlu, A., *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara 2001.

Alâ el-Kazvîni el-Hilâli, *Menâhicü't-talibîn*, Ayasofya 4307.

Al-Utbî, *The Kitâb-i Yamînî*, Transl. James Reynolds, Oriental Translation Fund Of Great Britain And Ireland, London 1858.

Anna Komnena, *Alexiad*, Çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1996.

Arslantaş, Y., "Alparslan ve Melikşah Dönemlerinde Selçuklu-Abbâsî Münasebetleri", *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, Kasım 1999, Sayı 155.

Ayan, E., "Büyük Selçuklu Devleti'nin Temelleri Atılırken Siyasi Meşruiyet Süreci", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Haziran 2012, C. 3, S. 5, s. 17-37.

Ayan, E., "Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri", *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Dergisi*, 2008, Cilt 10, Sayı I.

Ayan, E., "Karahanlıların Selçuklu Egemenliğine Girme Süreci", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2015, C. 4, S. 3, ss. 1-29.

Ayan, E., "Merâgâ Atabegi Arslan Aba Hasbeg", *Karadeniz Araştırmaları*, Bahar 2007, Sayı 13, s. 133-146.

Ayan, E., "Selçukluların İslâmı Kabulü", *Tarih ve Düşünce*, Eylül 2005, Sayı 61, s. 36-49.

Ayan, E., "Selçukluların Oğuz-Türkmen Siyaseti", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Aralık 2006, Sayı 165, s. 23-33.

Ayan, E., "Selçukluların Şâhmelik ile Macerası ve Harezm'i Fethi", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sonbahar 2014, Cilt 1, Sayı 2, s. 13-38.

Ayan, E., "Selçuklu Bünyesinde ve Dağılma Döneminde Oğuzların Yazır Boyu", *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, Kış 2012, Vol 5/20.

Ayan, E., *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2007.

Aynî, *Ikdu'l-cumân fî Târih-i Ehli'z-zamân*, VI, Osmanlıca terc. Münirzâde Hamîd, Topkapı Sarayı, Bâğdâd Köşkü Kütuphanesi, nr. 278

Azimî, *Azimî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538 = 1038/39-1143/44)*, Yay. A. Sevim, Ankara 1988.

Badaoni, *Muntakhabu't-Tawarikh*, Trans. George S. A, Ranking, Atlantic Publishers, New Delhi 1990.

Bala, M., "İl-Deniz", *İA*, V/2, MEB, İstanbul 1993.

Barthold, V. V., "Hârizmşâh", *İslâm Ansiklopedisi*, V/I, MEB, İstanbul 1993.

Barthold, V. V., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Haz. H. D. Yıldız, TTK, Ankara 1990.

Bayur, H., "Harizmşah Alâü'd-dîn "Tekiş" in Adı Hakkında", *Bellekten*, XIV, Ekim 1950, sayı 56, s. 589-594.

Beyhakî, *Beyhakî Tarihi*, Çev. Mehmet Necati Lügal (Türk Tarih Kurumunda Basılmamış Tercüme), Ankara 1945.

Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, Neşr. Ali Ekber Feyyâz, Kitâbhâne-i Millî-i İran, Meşhed 1383.

Bondârî, *Irak ve Horâsân Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, TTK, Ankara 1943.

Brosset, M. F., *Gürcistan Tarihi*, Haz. E. Merçil, TTK, Ankara 2003

Brown, E. G., "History of the Seljuqs", *Journal Of The Royal Asiatic Society*, January 1902.

Cüveynî, *Tarih-i Cihân Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

Cüveynî, *Târih-i Cihângüşây*, Neşr. Muhammed b. Abdülvah-

hâb Kazvînî, (GMS., vol. XVI, Leyden-London 1912, Tahran 1367 hş.

Çakmak, M. A., “Moğol İstilası ve Harezmsâhlar İmparatorluğu’nun Yıkılışı”, *Türkler Ansiklopedisi*, IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Deguignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Garbi Tatarların Târih-i Umûmîsi*, III, Türkçe terc. Hüseyin Câhid, Tanin Matbaası, İstanbul 1924.

Demiralp, M., *Harezmsâhlar Devleti’nde Ala’ddin Muhammed’in Annesi Terken Hatun*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.

Devletşah, *Tezkire-i Devletşah*, Terc. N. Lugal, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1994.

Dodangeh, A., “Enverî’nin Horâsân Halkının Dilinden Yazdığı “Nâme-yi Ehl-i Horâsân” Adlı Kasidesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2017, Sayı 6, s. 209-238.

Efdâleddîn Kirmânî, *Bedâyîü’l-Ezmân fî Vekâyî-i Kirmân*, Neşr. Mehdi Beyânî, Dânişgâh-ı Tahran, Tahran 1326.

El-Kiftî, *Târih-i Alî Selçuk*, Yeni Câmî Nr. 827

El-Musevî, *Esahhü’t-tevârih*, Süleymâniye Kt., Turhan Sultan Nr. 224.

Firdevsi. Şehnâme, Çev. Necati Lugal, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1994.

Genç, R., “Terken Hatun”, *Türk Ansiklopedisi*, XXXI, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1982.

Gerdizî, *Târih-i Gerdizî*, Neşr. Abdülhay Habîbî, Çâphâne-i Armağan, Tahran 1363.

Gömeç, G., “Terken Unvanı Hakkında”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 2010, 17, 2, s. 107-114.

Gömeç, S., “Divânü Lûgat-it-Türk’de Geçen Yer Adları”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVIII/46, Ankara 2009.

Hâfız Ebrû, *Zübdetü’t-tevârih*, Ayasofya O. 3035.

Hamdu’llah Mustawfi-i-Qazwini, *The Ta’rih-i-Guzida*, Trans. E. G. Browne, Gibb Memorial Series. Leyden 1913.

Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *Târih-i Güzîde*, Neşr. Abülhüse-yin Nevâî, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1381.

Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *Zafernâme*, Türk-İslâm Eserleri Müzesi Kütüphânesi nr. 2041.

Hasan-ı Yezdî, *Câmîü't-tevârih-i Hasenî*, Süleymâniye Kt., Fatih 4307.

Hoca Sâdeddîn, *Terceme-i Târih-i Lâri*, Nuruosmaniye nr. 3230.

Kâtib Çelebî, *Takvîmü't-tevârih*, Nuruosmaniye nr. 3262.

Hondmîr, *Hulâsâtü'l-ahbâr*, Ayasofya K. 3190.

Hondmîr, *Hulâsâtü'l-ahbâr*, Ayasofya, Nr. K. 3190..

Hondmîr, *Târih-i Habîbü's-siyer fî Ahbâri'l-beşer*, Neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1353 hurşîdî.

Huart, Cl., "Ebû Kâlicâr", İA, IV, MEB, İstanbul 1993.

Ikram, S. M., *Muslim Rule in India and Pakistan*, Star Book Depot, Lahore 1966

İbn Hallikan, *Vefâyâtü'l-'ayân*, Tahkik Dr. İhsân Abbâs, Beyrut 1968.

İbn İsfendiyâr, *Târih-i Taberistân*, Neşr. Abbâs İkbâl, Tahran 1320.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, Türkçe terc. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.

İbn Tağrıberdi, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, Neşr. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, Beyrut 1413.

İbnü'l Adîm, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler) (Biyografilerle Selçuklular Tarihi)*, Çev. Ali sevim, Ankara 1989.

İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, Dârü'l-Kitâbü'l-İlmiyye, Tahkik Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut-Lübnan 1412 (1992).

İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, Çev. A. Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.

İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-zeheb fî Ahbâr-u men Zeheb*, III-IV, Beyrût (tarihsiz).

İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl-i Târih-i Dimaşk*, Neşr. H.F. Amedroz, Catholic Press, Beyrut 1908.

İkbâl, A., *Târih-i Mufasssâl-ı İran*, Tahran 1375.

Kâdı Ahmed Gaffârî-i Kazvînî, *Târih-i Cihân Ârâ*, Tahran 1963.

Kafesoğlu, İ., “Selçuk’un Oğulları ve Torunları”, *Türkiyat Mecmuası*, XIII, 1958.

Kafesoğlu, İ., *Harezmşâhlar Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1984.

Kafesoğlu, İ., *Sultân Melik-Şâh Devrinde Selçuklu İmparatorluğu*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953.

Kaşgarlı Mahmûd, *Divanü Ligat-it-Türk Tercümesi*, Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu, Ankara 1998.

Keay, J., *India a History*, Grove Press, New Delhi 2001.

Kesrevî, A., *Şehriyârân-ı Gumnâm*, Çaphâne-i Nevbahâr, Tahran 1388.

Kitapçı, Z., *Abbâsî Hilâfetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1994.

Koçnev, B., *Nümizmatičeskaya İstoriya Karachanidskogo Kagana (991-1209)*, İzdatelskiy Dom, Sofya 2006.

Köymen, M. A., “Selçuklularda Devlet”, *Belleten*, LI, Aralık 1987, Sayı 201.

Köymen, M. A., “Tuğrul II.”, *İA*, XII/2, MEB, İstanbul 1993.

Köymen, M. A., *Alparslan ve Zamanı*, TTK, Ankara 2011.

Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, TTK, Ankara 1993.

Köymen, M. A., *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1976.

Makdisî, G., “The Marriage of Tughril Beg”, *International Journal of Middle East Studies*, I/3, 1970.

Merçil, E., “Bâvendîler”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, V, İSAM, İstanbul 2013.

Merçil, E., “Gazneliler”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Merçil, E., “İldenizliler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.

Merçil, E., “İslam’dan Sonra Türklerde Kadın”, *Kadın Ansiklopedisi*, Tercüman Yayınları, İstanbul 1984

Merçil, E., “Ziyârililer”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XLVI, İSAM, İstanbul 2013.

Merçil, E., "Sebüktegin'in Pendnamesi", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1975, Cild VI, Cüz 1-2, s. 203-232.

Merçil, E., *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1989.

Merçil, E., *Kirmân Selçukluları*, TTK, Ankara 1989.

Merçil, E., *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara 2000.

Mirchondi, *Historia Seldschukidarum*, Neşr. Joannes Augustus Vullers, Libreria Rickeri, Gissae 1358.

Mirhond, *Ravzatu's-safâ*, Neşr. Abbâs Zeryâb, Çâphâne-i Mehâret, Tahran 1358

Mirzâ Muhammed İbrâhîm Habîsî, *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, Neşr. Bâstânî-i Pârizî, İntişârât-ı Kurş, Tahran 1373 hş.

Muhammed b. Müeyyedi'l-Bağdâdî, *Et-Teveşşul ilâ't-Teveşşul*, Neşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran 1315.

Muhammed Kasım Firişta, *Târîh-i Firişta*, Terc. Müşfik Hâce, Lahor 2008.

Muhammed Müfid Müstevfi-i Bâfkî, *Camî'-i Müfidi*, Neşr. İrec Afşar, Tahran 1342.

Müsevî, *Esahhü't-tevârih*. Süleymâniye Kütüphanesi, Turhan Sultan nr. 224.

Müneccimbaşı, *Câmiü'd-düvel*, Yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.

Nâzım, M., *The Life And Times of Sultan Mahmûd of Ghazna*, Munshiram Manoharlal, New Delhi 1971.

Nijjar, B. S., *Panjab Under the Sultans(1000-1526)*, Sterling Publishers, Delhi 1968.

Nişâbü'rî, *Selcûknâme*, Neşr. İrec Afşar, Tahran 1332 hş.

Nizâm el-Hüseynî, *el-'Urâzâ fî Hikâyeti's-Selcûkiyye*, Kahire 1326

Nizâmî-i 'Arûdi-i-Samarqandi, *Chahar Maqala*, Trans. Edward G. Browne, Cambridge University Press, Cambridge 1921.

Nizâmü'l-Mülk, *Siyaset-Nâme*, Çev. M. A. Köymen, TTK, Ankara 1999.

Nuhoğlu, G., "Gaznelilerde Evlilikler ve Evlilik Adetleri", *Şarkiyat Mecmuası*, 2013-2, Sayı 23, s. 91-114.

Özaydın, A., "Harezmşâhlar Devleti", *Türkler Ansiklopedisi*,

Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Özaydın, A., *Sultân Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK, Ankara 1990.

Özgüdenli, O. G., *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kak-nüs Yayınları, İstanbul 2006.

Özkuzugüdenli, O. G., *Sultan Sencer ve Kara-hitaylar, -Katavan Savaşı-*, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.

Öztuna, Y., *Devletler ve Hanedanlar*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1996, Ankara 1996.

Piacentini, F. V., “Dandânqân (Ad1040): the Pitched Battle Which Opened the Iranian Soil to the Turkic Dominion-Negotiations and Agreements, New Balance of Powers”, *II. Uluslararası Türk Uygarlığı Kongresi*, Kyrgyz-Turkish Manas University Publication, Bişkek 2005.

Pritsak, O., “Karahanlılar”, *İA*, VI, MEB

Râvendî, *Râhatu's-Sudur ve Ayetü'-Sürûr*, Türkçe terc. A. Ateş, TTK, Ankara 1957.

Reşîd Vâtvât, *Araisü'l-havâtir ve Nefâyisün-nevâdir*, Fatih 4074.

Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câm'ü't-tevârih*, Hkm. 703.

Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih (Selçuklular Tarihi)*, Neşr. A. Ateş, TTK, Ankara 1999.

Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiü't-tevârih*, Neşr. Muhammed Rûşen-Mustafa Mûsevî, Tahran 1373.

Sadrüddîn el-Hüseynî, *Ahbâru'd-devleti's-Selçukiyye*, Çev. N. Lugal, TTK, Ankara 1943.

Sevim, A., “Sıbt İbnül-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, *Belgeler*, XVIII/22, TTK, Ankara 1997.

Sevim, A.-Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK, Ankara 1995.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman fî Tarihi'l-âyan*, Neşr. A. Sevim, TTK, Ankara 1968.

Strange, G. Le, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, Barnes & Noble, New York 1907

Subkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyetü'l-Kübrâ*, Tahkik Abdülfettâh Muhammed Eshelû-Mahmûd Muhammed et-Tenâhî, Matbaat-I İsa el-Bâbî el-Halebî, 1918.

Suyutî, *Kitab-ı Tarihu'l-Hulefâ*, TTK Kütüphanesi, Nr. Y 100.

Sümer, F., "Mesûd", *İA*, , VIII, MEB, İstanbul 1993.

Şebânkâreî, *Mecmâu'l-ensâb*, Tashih Mîr Hâşim Muhaddîs, Müesses-e İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1363 hş.

Şemseddîn Muhammed el-Musevî, *Esahhü't-tevârih*, Turhan Valide Sultan 224.

Şeşen, R., "Alparslan'ın Hayatı İle İlgili Arapça Kaynaklar", *Türkiyat Mecmuası* (XVII'den ayrı-basım), İstanbul 1972.

Taneri, A., "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezîrlük", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü, 1967, Cilt V, S. 8-9.

Taşagıl, A., "Özkent", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XXXIV, İSAM, İstanbul 2007.

Toyserkânî, K., *Nâmehâ-yı Reşîdeddîn Vatvât*, Tahran 1338.

Mau-Tsai, L., *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Çev. E. Kayaoğlu-D. Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

Turan, O., "Terken Unvanı" *Türk Hukuk Dergisi*, Ankara 1944, I, s. 67-73.

Turan, O., *Selçuklular ve Türk İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. H. D. Andreasyan, TTK, Ankara 1987.

Üçok, B., *İslam Devletleri'nde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdârlar*, Ankara 1993.

Watson, B., *Records of the Grand Historian of China Translated from the Shih Chi os Ssu-Ma Ch'ien*, Vol. II/110, Columbia 1962.

Yakut el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, II, Beyrut, 1397.

Yazıcıoğlu Alî, *Târîh-i Alî Selçuk*, Topkapı Sarayı Müzesi, Revân Köşkü nr. 1391.

Yınanç, M. H., "Çağrı Bey", *İA*, III, MEB, İstanbul 1993.

Yinanç, M. H., *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1944.

Yinanç, M. H., *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, Haz. Refet Yinanç, TTK, Ankara 2014.

Yorulmaz, O., *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2012.

Zahîreddîn Mar'aşî, *Târîh-i Taberistân u Rûyân u Mâzenderân*, Neşr. Muhammed Hüseyin Tebîhî, İntişârât-i Şark, Tahran 1368 hş.

Zahîreddîn Nîşâbü'rî, *Selcûknâme*, Tahran 1333 Şemsî.

Zakhoder, B., "Dandanakan", Çev. İsmâil Kaynak, *Belleten*, Ankara 1954, C. XVIII, S. 72.

Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, Tahkik Ömer Abdüssleâm Tedmürî, Dârü'l-kitâbü'l-Arabî, Beyrut-Lübnan 1415.

Zettersteen, K. V., "Büveyhîler", *İA*, II, MEB, İstanbul 1993.

DİZİN

- Abbâsî Halîfeliği 26
 Abdullah-i Parsî 140, 200
 Abdurrahman 31, 71, 112, 202
 Abdurrahman b. Togayürek 112
 Abdülcebbâr 197
 Abdülhâlik 209
 Abdürrahim 202
 Abdürreşîd 205, 206
 Abdürrezzâk 205
 Abdüsselâm 141, 201
 Abhaz 40, 67
 Abhâziye Hatun 114
 Abhaz Kralı 40, 67
 Abiskûn 173
 Adna b. eş-Şerîf er-Radî 20
 Afîf 85
 Afrasiyap 60
 Afrigoğulları 151
 Afşin 44
 Ağlabek 119
 Ahlat 44, 175, 181, 182, 183
 Ahmed 24
 Ahmed b. İsmâil 189
 Ahmed Han 99, 144
 Ahmed Kamaç 100
 Ahmed Turan 154
 Ahvaz 46
 Akdeniz 11, 61
 Akke Hatın 39, 40
 Akarakûf 79
 Aksungur 63, 85
 Aksungur el-Ahmedîlî 108
 Akşâh 174
 Alâaddîn 127
 Alâaddin Hüseyin Cihânsuz 213
 Alâaddin Keykubâd 181
 Alâaddin Muhammed 152, 162

Alaüddevle 95
Alâüddevle 53, 122, 123
Alâüddevle b Kâkaveyh 199
Alâüddevle Ebû Sa'd 210
Alaüddevle Muhammed b. Düşmenziyar 195
Alexios 61
Ali b. el-Hüseyin Gaznevî 93
Ali b. Mesûd 204
Ali Tegin 140, 196, 200
Alp Arslan 24, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46,
48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 67, 68, 74, 75, 78, 90, 95,
111, 127, 142, 143, 202, 203, 206, 207, 208
Alp Kara 162, 163
Alptegin 189, 190, 192
Alptekin 140, 190
Altuncan Hatun 13, 18, 20, 21, 23, 25, 32
Altun Hatun 89
Altuntaş 136, 151, 155, 196
Amîd 32, 183
Amîd Hükümdârı Mesûd 183
Amîdüddevle 41, 52, 74, 78, 86, 113
Amîdüddevle b. Fahrüddevle 32
Amîdülmülk 20, 22, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40
Amîdülmülk Kundurî 22, 23
Amûderya 182
Anadolu 35, 43, 44, 50, 57, 182, 183, 184
Andican 168
Ani 67
Anuştingin 151, 163
Arisighi 43
Arslan Besâsirî 19
Arslan Câzip 194
Arslan Han 11, 99, 138, 139, 141, 144, 146, 165, 201
Arslan Han Muhammed 99, 144
Arslan Hatun 20, 44, 52, 53, 54, 76
Arslan İlig Yusuf 140, 200
Arslanşâh 50, 108, 109, 113, 114, 121, 122, 123, 142, 207, 209, 210,
212
Arslan Yabgu 17, 59

Asya 181
Asya Hun 9
Atabeg Sa'd 175
Atâ Hatun 53
Atlğ 156
Atsız 97, 151, 156
Attila 9
Avcahi 178
Avnüddin Hubeyre 119
Avrupa Hun 9, 215
Ay Aba 126
Ayaz 43, 46, 51, 55, 65
Ay Çiçek 174, 177
Ayşe Hatun 50, 51, 142
Aytekin 23, 31, 46
Azerbaycan 12, 57, 66, 94, 108, 110, 111, 123, 124, 126, 127, 162, 165,
166, 180, 181, 182, 184, 194
Azerbaycan Atabegliği 126, 165
Aziz 106

B

Bâbü'l-Ecz 93
Bâbü'l-Hücre 78
Bagrat 40, 67
Bağdâd 19, 22, 23, 25, 26, 30, 31, 32, 42, 44, 49, 52, 53, 54, 57, 61, 63,
66, 71, 73, 74, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 85, 86, 89, 90, 91, 92, 93, 98,
107, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 124, 125, 127, 138, 164,
176, 189
Bakâlıncâr 197, 198
Balarân Kalesi 214
Barak Hâcib 177, 180
Barankuş Bâzdâr 112
Barshan 189
Barstogan 26
Barzem 51
Batı Asya 182
Batınîler 95, 99
Batı Roma İmparatorluğu 9
Bâvendîler 95, 96

Bayaut 163
Bâzâr-ı Leşker (Ordu Pazarı) 86
Bedrüddîn Hilâl 174, 180
Begdoğdu 139
Behrâmşâh 209, 211, 212, 213, 214
Belh 39, 99, 135, 136, 138, 140, 141, 146, 147, 191, 195, 200, 201, 203
Belhli Anuştekin 202
Bencen-Keşt 111
Berdesîr 69
Berkyaruk 61, 62, 63, 64, 65, 66, 88, 89, 90, 94, 108, 112, 127, 210
Berûcird 63
Besâsirî 21, 23, 24
Beyaba 115
Beytû'n-nûbe 31, 45
Bişkin 183
Biurakan (Anberd) 67
Bizans 44, 46, 51, 52
Borsuk 112
Bozan 63, 84
Böripars 95
Börü Tegin 90
Buğra Han 136, 139, 146
Buğra Han Harun 142
Buğra Tegin 136, 137, 138
Buhara 51, 133, 140, 173, 200
Buharalı Alptekin 154
Bûst 205
Butâlip Tubânî 137
Büveyhîler 19, 26, 28
Büveyhîler Devleti 27
Büyük Selçuklu 9, 11, 18, 30, 38, 44, 62, 67, 68, 70, 97, 100, 105
BÜYÜK SELÇUKLULAR 17

C

Ca'fer 71, 83, 84, 85, 86
Ca'ferek 74
Ca'feriyye 86
Ca'fer Tekin 135
Celâlâbâd 203

Celâleddîn 152, 174, 175, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184
Celâleddîn Mengüberti 177, 181, 182
Celâleddîn Muhammed 152
Celâliye 60
Celâliyye 50, 59, 142
Celâlüddevle 26
Celâlüddevle ve'd-dîn Kül Arslan Hakan Mahmûd b. Ahmed 170
Celile 205
Cemaleddin İbnü'l-Hocendî 120
Cend 17, 151, 158
Cengiz 174, 175, 177, 178
Cenkşî 162
Ceyhun 51, 52, 143, 151, 167, 173, 175, 196
Chung Hsing Shuo Han 28
Cibâl 108, 124, 127, 165, 195
Cihan Pehlivan 109, 121, 123, 124, 125, 126
Cormagun Noyan 182, 184
Cuci 175
Cürcan 193, 197
Cüzcan 192

Ç

Çağaniyan 140, 200
Çağatay 177
Çağrı 17, 18, 19, 27, 28, 29, 30, 52, 58, 142, 151, 196, 203, 204, 206
Çin 9, 11, 28, 134, 145

D

Dandanakan 17, 18, 141, 142, 201
Danişmend Ebû'l-Hasan Kuttan 197
Danişmend Hâcib 174
Dârâ 194, 199
Dârâ b Menûçehr b Kâbûs 197
Darü'l-hilâfe 86
Dârü'l-memleke 79
Davud 73, 74, 75, 108, 111, 120
Davud Çağrı Bey 24, 55
Delhi 179
Dergüzînî 106, 108, 117

Destan oğlu Rüstem 110
Dib Yabgu 189
Dicle 20, 82, 98
Dihistân 159
Dimaşk 20, 85
Dinever 108
Diyarbakir 105
Doğu Afganistan 189
Doğu Anadolu 66, 182
Dunpûr 203
Dübeys b. Sadaka 112

E

Ebü'l-Aîâ Sâid b. Muhammed en-Nîsâbüri el-Hanefî 91
Ebû'l-Fazl Nasr 209
Ebû Ahmed Nihâvendî 31
Ebû Ali b. Temâm 20
Ebû Amr Muhammed b. Abdurrahman 31
Ebu Bekr 124
Ebû Bekr eş-Şâsi 63, 85
Ebû Ca'fer el-Mansûr 115
Ebû Hanîfe 80
Ebû Hâşim Ca'ferî 56
Ebû İshâk eş-Şîrâzî 63, 73
Ebû İshak İbrâhim 190
Ebû Kâlicâr 20, 26, 197, 199
Ebû Kâlicâr el-Kûhî 197
Ebû'l-Abbâs Ahmed 84
Ebû'l-Abbâs Memûn 135, 153, 154, 155
Ebû'l-Fazl 83
Ebû'l-Hâris Muhammed b. Ali 154
Ebû'l-Hâs Ali 135, 153
Ebu'l-Hasan Ali b. İsa 32
Ebû Mansûr Fulâd Sutûn 27
Ebû Muhammed et-Temimî 85
Ebû Muhammed Harun 84
Ebû Muhammed Temimi el-Hanbelî 44
Ebû Nasr Ahmed 107
Ebû Nasr Hüsrev Fîrûz 27

Ebû Rıza Hüseyinü'l-Alevî 166
Ebû Sa'd el-Herevî 98
Ebû Sa'd el-Müstevfî 82
Ebû Sehl Muhammed b. Hibetullah 31
Ebû Şücâ 79, 81, 85, 98
Ebû Tayyîb Sehl b. Muhammed Salukî 134
Elbasan 43, 57
el-Cezîre 64
el-Kaadir Billah 153
el-Kaa'im 18, 19, 25, 27, 41, 53
el-Mâverdî 20
El-Muktedi Billah 53, 81
el-Muktefi 115, 116, 117
el-Mustansır 21, 182
el-Mustazhir 86, 87, 88, 91, 92, 97, 98, 113
el-Mustazhir Billâh 86
el-Mustazi 117, 124
el-Müstencid 117, 121
el-Müsterşid 11, 97, 98, 112, 113, 115
Emîneddîn 166
Emin Melik 178
Emîr Ali Ferâmurz 114
Emîre Hatun 98
Emîr Gürboğa 62
Emîr İlyas 100
Emîr İsmâil 61
Emîr Kabaca 178
Emîr Muhammed 137
Emir Nasr 141, 201
Emîr Porsuk 81
Emîr Sâid 141, 201
Emir Sitti Hatun 106
Emîr Üner 62, 209
Emîr Yakuti 61
Enbâr 45
en-Nâsır 124, 127, 165
en-Nâsır Lidinillâh 124, 127
Enûşirvân 21, 22, 23
Erbasgan 43

Erbil 183
Erciş 44, 183
Erisghen 43
Erisığı 43, 44
Ermeni 44, 56, 67, 113, 124
Ermenistan 105, 182
Ermeniyye 111
Errân 109, 111
Errâniye 124
er-Râşid Billlâh 115
Ersığun=Ersığın 43
Ertaşgun 43
Erzincan 182
Erzurum 44
Eshâb-ı Kiram 27
es-Sümeýremî 108
Eşref 181, 182
Evgman 212
ez-Zeynebî 115, 117

F

Fadlûn 40
Fahreddin Kâşî 122
Fahrüddevle 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80
Fahrüddevle b. Cüheyr 52
Fahrüddevle Ebû Nasr b. Cüheyr 73
Fâris 34, 43
Fars 55, 57, 71, 72, 105, 108, 111, 175, 180, 184
Fâtıma Hatun 117
Fazlûye 43
Felekü'l-Meâli Menûçeýr 194
Ferâmurz b. Kakûye ed-Deylemî 53
Ferhâd 199
Ferîgun 192
Ferrûh el-Hatunî 29
Ferruhzâd 205, 206
Fethâbâd 203
Fetret Devri 90
Fırat 55

Firdevsî 192
Firûz 27
Fîrûze 70
Fîrûzkûh 214

G

Galya 9
Ganj 194
Garcistân 214
Gazne 17, 39, 67, 68, 76, 77, 136, 139, 140, 141, 143, 155, 189, 191,
194, 195, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 212,
213, 214
Gazne Hükümdârı İbrâhim 68
Gazneli 12, 17, 50, 67, 133, 136, 140, 142, 143, 151, 153, 189, 196,
197, 203, 205, 207, 208, 213
Gazneli Hükümdârı İbrâhim 59
Gazneliler 13, 68, 133, 135, 139, 153, 154, 189, 190, 192, 195, 203,
204, 207, 212, 213, 214
Gazneli Mahmûd 17, 133, 192, 193
Gazneli Mesûd 17, 68
Gazneli Sultan Mahmûd 192
Gazneli Sultan Muhammed 196
Gence 40
Gevher Hatun 43, 57, 58, 68, 94, 111, 120
Gevher Neseb 106
Gıyâseddîn Keyhüsrev 181
Gıyâseddîn Pirşâh 177, 180
Giimiştekin Candar 63
Giorgi 67
Giran 182
Guedric 44
Gur Devleti 212
Gur Han 145, 167, 168, 172
Gur-Han 145
Gur Hükümdârı Kutbeddîn Muhammed 212
Gur Sultanı Gıyâseddîn 161, 214
Gümüştekin 62, 63
Güney Arabistan 61
Gürcistan 67, 109, 114, 182

Gürcü 12, 67, 105, 109, 122
Gürgân 197, 198
Gürgânc 151, 164, 168, 173
Gürgenç 177

H

Habûşân 174
Hâce Ebû'l-Kâsım Hasirî 137, 138
Haçlı Seferi 66
Hafâceoğulları 21
Halep 48, 49
Halife er-Râşid 93
Hani 183
Hâniyye (Karahanlı) 76
Hân Melikşâh Hatun 39, 40
Han Sultan 168, 169, 170, 175
Harameyn-i Şerifeyn 62
Harba 45
Harezm 18, 46, 51, 71, 135, 136, 151, 153, 154, 155, 156, 158, 159,
160, 163, 164, 166, 167, 168, 173, 181, 182, 184, 194, 196, 203
Harezmşâh Celâleddîn 175, 177, 180, 182, 184
Harezmşâh Harun 140, 196, 200
Harezmşâhlar Devleti 13, 151, 162, 163, 167
Harezmşâh Muhammed 166, 167, 168, 172, 173, 174, 175, 177, 180
Hasan b. Kıpçak 125
Hasan Tegin 144
Hasbeg b. Aksungur el-Ahmedilî 121
Hatice Arslan Hatun 19, 20, 25, 53, 76
Hatun Dergâhı 117
Hatun-u Kirmâniyye 120, 123
Hatun-u Sunguriyye 66
Haydar b. Şirgîr 112
Hazar Denizi 95, 133, 173
Hemedân 22, 23, 24, 40, 43, 44, 45, 47, 55, 56, 65, 69, 99, 107, 108,
109, 112, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 157, 181
Herât 151, 178
Hezâresb 20, 46, 47
Hezâresb b. Bengir 20
Hilâfet Sarayı 26

Hind 194
Hindistan 135, 155, 177, 179, 189, 192, 194, 195, 199, 202, 207, 212, 214
Hindu 178, 192
Hindû Han 165, 174
Hoca Ahmed Bunasr 137
Hocend 145
Honorîa 9
Horâsân 29, 30, 34, 51, 66, 77, 105, 106, 121, 134, 135, 139, 143, 144, 146, 147, 156, 158, 159, 160, 161, 167, 189, 190, 193, 195, 199, 203, 206, 209, 211
Hoy 180
Humartekin 74
Hunlar 28
Hurre-i Huttali 135
Hurre-i Kalçı 135
Huzistân 65, 108
Hûlagu 184
Hürre Zeyneb 136, 139, 194
Hüsâmeddin Dizmârî 126
Hüsâmüddeve Şehriyâr b. Kârin 95
Hüsrevmelik 213, 214
Hüsrevşâh 213
Hz. Ali 80
Hz. Hüseyin 80

I

III. Mesûd 208, 209, 210
II. Mesûd 204
II. Nûh 190
II. Tuğrul 124, 125, 126, 127, 128, 165
Irak 11, 22, 25, 27, 29, 47, 60, 80, 93, 95, 98, 105, 106, 108, 110, 111, 113, 116, 123, 124, 126, 147, 156, 157, 166, 184, 189, 209
Irak-ı Acem 180, 184
Irak Selçukluları 11, 105, 106, 108, 110, 111, 113, 116, 123, 126, 147, 156, 157, 165
Irak Selçukluları Devleti 106, 116
Issık-Köl 189
I. Tuğrul 108, 109, 111, 112

İbn Ali Hişâvend 202
İbn Behmenyâr 74, 75
İbn Cüheyr 45, 113
İbn Şevk 20
İbnü'l-Enbarî 98
İbnü'l Muvaffak 31
İbrâhim 207
İbrâhim b. Mesûd 207
İbrâhim Yinal 14, 21, 23, 24, 25, 26, 56
Îlâl 173, 174, 175
Îlamiş 168
Îlarslan 158
Îl Arslan 13, 121, 152, 156, 157, 158
Îldeniz 12, 108, 109, 110, 114, 121, 122, 123
Îldenizliler 124, 162
Îlgazi 90
Îlhan Ahmed 99
Îlig Han 133, 134, 135, 141, 193, 201
Îlig Han Nasr 133
Îlig Hân Nasr 193
Îltoğdu 196
Îltutmuş 179
Îlyas 51
Îmâm Ali Rızâ 80
Îmâm Gazzâlî 62
Îmam Said 197
Înanç Bey 23
Înanç Hatun 12, 124, 125, 126, 127, 128, 165
Îran 17, 180, 181, 182, 184
Îsfâhân 43, 52, 53, 59, 63, 65, 69, 71, 73, 74, 75, 78, 79, 83, 85, 86, 91,
92, 106, 114, 115, 119, 124, 138, 177, 183, 195, 208
Îsfehbed Hüsâmüddeve Erdeşîr 164
Îsfehbed Rüstem b. Hüsâmüddeve 166
Îsfizâr 68, 207
İslâm 11, 12, 18, 21, 43, 60, 67, 78, 95, 110, 114, 133, 134
İsmâil 63, 64, 93, 94, 192
İstahr 176

İstanbul 9, 44
İzzeddin Ferec Hâdim 127
İzzeddin Hasan b. Kıpçak 124
İzzeddîn Kazvînî 180

K

Kaban Dağı 183
Kâbul 189, 214
Kâbulistân 189
Kâbûs b. Vaşmgîr 193
Kafkasya 40, 66
Kafşudoğlu 126
Kâfur Muammerî 197
Kahramane 31
Kakuyîler' 195
Kale-i Kuhen 70
Kamacışâh 175
Kanglılar 13, 162, 163
Kaniser 179
Karaca es-Sâkî 108, 111
Karadeniz 67
Karahanlı Devleti 39, 50, 99, 134, 144
Karahanlılar 13, 39, 99, 133, 135, 136, 142, 143, 144, 154, 191, 193,
194, 195, 207, 221
Karahıtay 97, 158, 167, 173
Karahıtaylar 99, 145, 146, 167, 168, 172
Karakurum 174
Karasungur 112
Karategin 122
Karluklar 145
Kaşgar 61, 99
Katavan 97, 99, 146
Katır Bugu Han 163
Kavurd 24, 30, 34, 43, 55, 56, 57, 58, 69, 113, 207
Kayı Boyu 189
Kayseri Sarayı 181
Kazvîn 126, 156, 165
Kemâlüddevle 91
Kerec 63

Kerhânî 125, 127
Khrysoskub 44
Kıpçak 50, 56, 163
Kıran 162
Kırgızistan 134
Kızıl Ahûr 112
Kızıl Arslan 124, 125, 126, 127
Kızılırmak (Halys) 44
Kiki 202
Kirmân 24, 39, 43, 57, 69, 70, 113, 114, 120, 177, 179, 184, 196
Kirmân Selçukluları 69, 70, 113, 120
Kokhar 178
Kokharlar 178
Kökem Yabgu 189
Kundur 38, 39
Kundurî 22, 23, 30, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40
Kutalmış 34, 59, 142
Kutbeddîn Muhammed 165, 212, 213
Kutluğ Han 179
Kutluğ İnanc 124, 126, 127, 165
Kuzeybatı Afganistan 203
Küçlük 172
Kürtler 183

L

Lahor 203, 213, 214
Lü 9

M

Mâdrû Mûy 191
Mahmelek Hatun 53, 71, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 106, 143, 208
Mahmûd b. el-Ahrem 21
Mahmûd Han 144, 145, 146, 147
Mahmûd-i Zabuli 192
Malazgirt 44
Manuel Komnenos 44
Mao-Tun 9
Mârûf-i Kerhî 80
Mâverâünnehr 50, 51, 133, 135, 143, 144, 145, 146, 167, 168, 193

Mâzenderân 164, 166, 173, 174
Mecdûd 203
Mecdûlmûlk el-Balasâni 65
Medâyin 47
Medrese-i Tuğruliyye 108
Mehdî Irak 68
Mehdü'l-Irak 68, 208, 210
Mekke 19, 62
Mekrân 196
Melik Alâeddîn 161
Melike 13, 53, 86, 158, 159, 161, 162, 180
Melike Celâlî 161
Melike Hatun 86, 180
Melike Salkım Hatun 53
Melike Terken Hatun 158, 159, 162
Melik Han 165
Melik Mahmûd 53
Melik Salih 184
Melikşâh 12, 39, 40, 42, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59,
60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78,
79, 80, 83, 85, 86, 89, 90, 91, 93, 95, 97, 98, 99, 119, 120, 142,
143, 207, 208
Melikü'l-Azîz 27
Melikûlmuzaffer Şehabüddin 183
Melikü'r-Rahîm 27
Memûn b. Muhammed 151
Memûnîler 136, 153, 154
Mendiş 205
Mengli 166
Mengübars 95, 111
Merâgâ 115, 121, 127, 180, 181, 182
Merv 30, 39, 52, 59, 60, 83, 93, 98, 100, 142, 145, 156, 165, 196
Merverrûd 30, 36, 37, 40, 50
Meryem Nişîn 67
Mesûd Sa'd-ı Salman 212
Mevdûd 137, 138, 203, 204, 205
Meyyafarikin 183
Mısır 21, 49
Mikail 17

Minhâceddin Cüzcanî 209
Mirdâsoğulları 48
Moğollar 13, 173, 174, 178, 183
Mucîreddin Tâhir 181
Mugan 182
Muhammed 24
Muhammed Arslan Han 99, 143, 144, 145
Muhammed Arslan Han b. Süleymân b. Dâvud Buğra Han 143
Muhammed b. Abdurrahman Ebû Amr en-Nesevî 71
Muhammed b. Mahmûd 114, 120
Muhammed Tapar 61, 64, 65, 66, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 105,
108, 111, 114, 117, 121, 209
Muhtas el-Hâdim 79
Mu'izzeddîn Muhammed Sâim 214
Mukan (Sekin) Kağan 8
Muktedî 42, 53, 71, 72, 73, 79, 81, 84, 87, 88
Murtaza 31
Musa b. Ca'fer 80
Musa Yabgu 196
Musul 66, 79, 90, 115, 184
Muzaffereddin Kızıl Arslan 109
Müeyyed 176
Müeyyed Ayaba 147, 158, 159
Müeyyedülmülk 65
Mümine Hatun 108, 109
Müslim b. Kureş 45
Müslim b. Ukayl 47
Müzkân 31

N

Nagar 202
Nahcivân 110, 123
Nasîreddîn Melikşâh 160
Nâsîreddîn Tâhir b. Fahrülmülk b. Nizâmülmülk, 156
Nasr 27, 50, 73, 99, 107, 135, 144, 145, 191, 192
Nasr Han 99, 144, 145
Nayman 172
Necmüddeve 95
Nehrevân 53, 83

Nehr-i Muallâ 81
Nesâ 196
Nist Ender Cihân 95, 111
Nişâbûr 26, 34, 41, 46, 57, 138, 147, 160, 164, 165, 190, 197, 198
Nişâbûr Melikliği 160
Nizâmiyye Medresesi 58
Nizâmülmülk 30
Nusreteddîn Ebû Bekr 176
Nûştegin 206

O

Oğuz 29, 94, 97
Oğuzlar 23, 100, 121, 146, 156, 199, 214
Osman 63, 124, 202
Osman Han 167, 168, 170, 175

Ö

Ögedey Kaan 184
Ömer 23, 124, 174, 202
Özbek 124, 128, 166, 180
Özcent 134
Özgön 134
Özkent 134, 168, 170

P

Pars Han 189
Pehlivan 121, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 162, 165, 179
Pencab 178

R

Rai 179
Râvûdiyye 31
Reisürrüesâ İbnü'l-Müslime 20, 21
Rey 23, 24, 25, 26, 31, 34, 39, 45, 53, 55, 57, 62, 65, 68, 124, 125, 126,
127, 165, 173, 175, 182, 195, 208
Ribât-ı Mârikale 202
Roma 9
Romanus Diogenes 44
Rum 20, 81, 138, 164

Rus 126
Russâfe 117

S

Sabur Han 174
Sadaka b. Mezyed 92
Sadeddîn Zâhidî 164
Sa'düddevele Gevherâyin 81
Saffârî 153
Sahn-ı Selâm 52
Sâlâr-ı Hâciyân Hüseyin 153
Salt Range 178
Sâmânîler 133, 136, 190, 192
Sancar 11, 61, 66, 91, 93, 94, 97, 98, 99, 105, 106, 108, 113, 115, 116,
121, 125, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 151, 156, 160, 209, 210,
212
Sancarşâh 160, 161
Sangin 179
Savâb Hâdim 84
Sâve 31, 62, 105, 106
Sebüktegin 189, 190, 191, 192, 214
Sefer Hatun 41
Seferî Hatun 112
Seferiyye Hatun 32, 40, 41, 55, 57, 58, 66, 93
Sefîdrûd 66
Selçuk Bey 17
Selçuklu 10, 11, 12, 13, 17, 18, 19, 21, 23, 26, 29, 31, 32, 35, 37, 39,
40, 41, 42, 44, 46, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 59, 60, 61, 63, 64, 66,
68, 69, 70, 71, 72, 73, 76, 77, 78, 79, 83, 85, 86, 89, 90, 91, 93, 95,
97, 98, 105, 106, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 116, 121, 124, 125,
142, 143, 144, 145, 147, 151, 156, 174, 182, 202, 204, 205, 207,
208, 212, 215
Selçuklu Devleti 10, 17, 18, 21, 23, 26, 30, 31, 48, 53, 54, 55, 64, 66,
83, 84, 106, 142, 144, 147
Selçuklular 12, 13, 17, 18, 24, 29, 33, 46, 60, 67, 83, 95, 99, 105, 140,
141, 142, 143, 144, 151, 160, 183, 196, 200, 201, 202, 203, 204,
205, 207, 208, 221
Selmas 180
Semerkand 51, 60, 97, 99, 143, 144, 145, 146, 167, 168, 170, 173, 175

Semerkindlilar 168
Serab 183
Serahs 134, 141, 197, 201
Serberze 118
Sercihan 126
Serenk 189
Sevad 32
Sevinç Terken 177
Seyferrûd 214
Seyhun 202
Seyyîd Cemâleddîn Ebû'l-Kasım 164
Seyyîde 20, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 75, 92, 93, 113
Seyyîde Hatun 26
Seyyîde İsmet Hatun 91, 92, 93, 113
Seyyîde Zübeyde 117
Seyyîd Fahreddin 123
Sicistân 209, 211
Sind 178
Sitî Hatun 107
Sitti Fâtıma 123
Sivas 44, 181
Sivistan 178
Subarlu 159
Subaşı Tekin 135
Sufaye 183
Sultan İbrâhim 68, 207, 208, 209
Sultan Mahmûd 11, 95, 106, 108, 134, 135, 136, 137, 151, 153, 155,
189, 193, 194, 205
Sultanşâh 69, 70, 158, 159, 165
Sultan Tuğrul 21, 22, 24, 29, 32, 221
Sungur 95, 112
Sungur b. Humartegin 112
Sungur-ı Buharî 95
Sunkurcek Kaysi 179
Suriye 64, 66, 79, 182, 184
Süleymân 28, 29, 30, 33, 34, 46, 205
Süleymânşâh 12, 114, 119, 121, 122, 123, 156, 157
Sünnî 26
Sürmeli (Sürmeri 67

Şâdiyâh 198
Şafii 161
Şâh Hatun 138, 164
Şâhmelik 18, 151, 196
Şam 105, 181
Şeddadoğulları 40
Şefâse 21
Şehrâbâd 210
Şehristân 115
Şemsüddîn İltutmuş 179
Şemsüddîn Mahmûd 173
Şemsülmülk 50, 60, 142, 143
Şemsünnehâr 88
Şerefülmülk 180, 182
Şihâbüddeve Tekiş 90
Şii 19, 91
Şiilik 26
Şiraz 43, 55, 59
Şirşad 209
Şücâ 79, 205

T

Taberek 127, 165
Taberistan 133, 193
Taberistân 173, 196, 197
Taceddîn Kılıç 180
Tâcûlmülk 62, 63
Tâcürüesâ 79
Tâhir 211
Tamgaç Han 50
Taraz 162
Tavgaç Hatun 172
Tayangu 168
Taymas 183
Tebriz 26, 126, 180, 182
Teginâbâd 213
Tekiş 90, 127, 128, 147, 152, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166

Terken Hatun 12, 13, 47, 48, 50, 53, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 75, 76,
77, 78, 79, 81, 82, 83, 99, 143, 144, 146, 158, 162, 163, 167, 168,
170, 171, 173, 174, 175, 176
Terken Sultan 175
Tirmîz 100, 140, 200
Tişis 164
Togancuk 134
Togaşâh 160, 161
Toharistan 51
Tört Aba 168
Tubâniyân 137
Tuğrul 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 33, 34, 39, 43, 46,
50, 52, 53, 54, 55, 61, 89, 91, 98, 108, 111, 120, 122, 123, 124,
125, 126, 127, 128, 139, 142, 196
Tuğrul Bey 14, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 32, 33, 34,
39, 43, 46, 50, 52, 53, 54, 55, 61, 89, 91, 98, 142, 196, 219, 221
Tuğrul el-Memûn 206
Tuğrul-î Gâsıb 205
Tuğrul Kara Han 142
Tuğrul Nazân 205
Tureysîs 38
Tutuş 61, 64, 85
Türk 28
Türk-İslâm 13, 54
Türkistân 50
Türkiye 11, 66, 67
Türkler 8, 19, 38, 73, 84, 134, 177, 183
Türkmân 23
Türkmanü'n-nâvekiyye 57
Türkmen 22, 43, 71, 72, 90, 124
Türkmenler 25

U

Uddetüddin 41, 49
Ulug Sultan Celâlüddevle ve'd-dîn Kadir Han 170
Umân 69
Unsurî 193
Uran 162, 163
Urfa 45

Urmiye 180, 183
Uşnu 183
Uzluksâh 174

Ü

Ümmühâ Hatun 113
Ümmü Hatun 36
Ümmü Kıpçak 36, 40
Ürgenç 151

V

Valentinianus 9
Valide Sultan 175
Vang-King 8
Veliyüddin 95
Vezâreti Hatun 98
Vu-ti 8

Y

Yakutî 24
Yassıçimen 182
Yazır 174
Yazır Hükümdârı Ömer Han 174
Yelberd 63, 65
Yemek 163
Yezd 114
Yezidek Pehlivan 179
Yıgan Taysı 181
Yinal Tegin 122
Yunus 43
Yunus Han 128, 165
Yusuf 39, 51, 59, 136, 137, 138, 140, 142, 143, 191, 195, 202, 205
Yusuf Harezmi 51
Yusuf Kadir Han 39, 136, 137, 138, 194
Yüzkent 134

Z

Zâbul 214
Zabulistan 189, 192

Zâhir 79
Zahîreddin Belhî 110
Zahîretüddîn 19
Zaîmürrüesâ Ebû'l-Kâsım 79
Zemîndâver 213
Zencân 25, 112, 123, 183
Zengî b. Kasımüddevle Aksungur 115
Zeynüslâm Ebû Said el-Herevî 92
Ziyârîler 133, 193, 194
Zübeyde Hatun 61, 63, 64, 65, 108, 112
Zümrüt Hatun 124